

3

VEILIG.

Jaarboek
Korpora

SAFE. Annual
Korpora

A
U
P

KORPORA

Erfgoed
Publieke Veiligheid

VEILIG ■ Jaarboek
Korpora

SAFE ■ Annual
Korpora

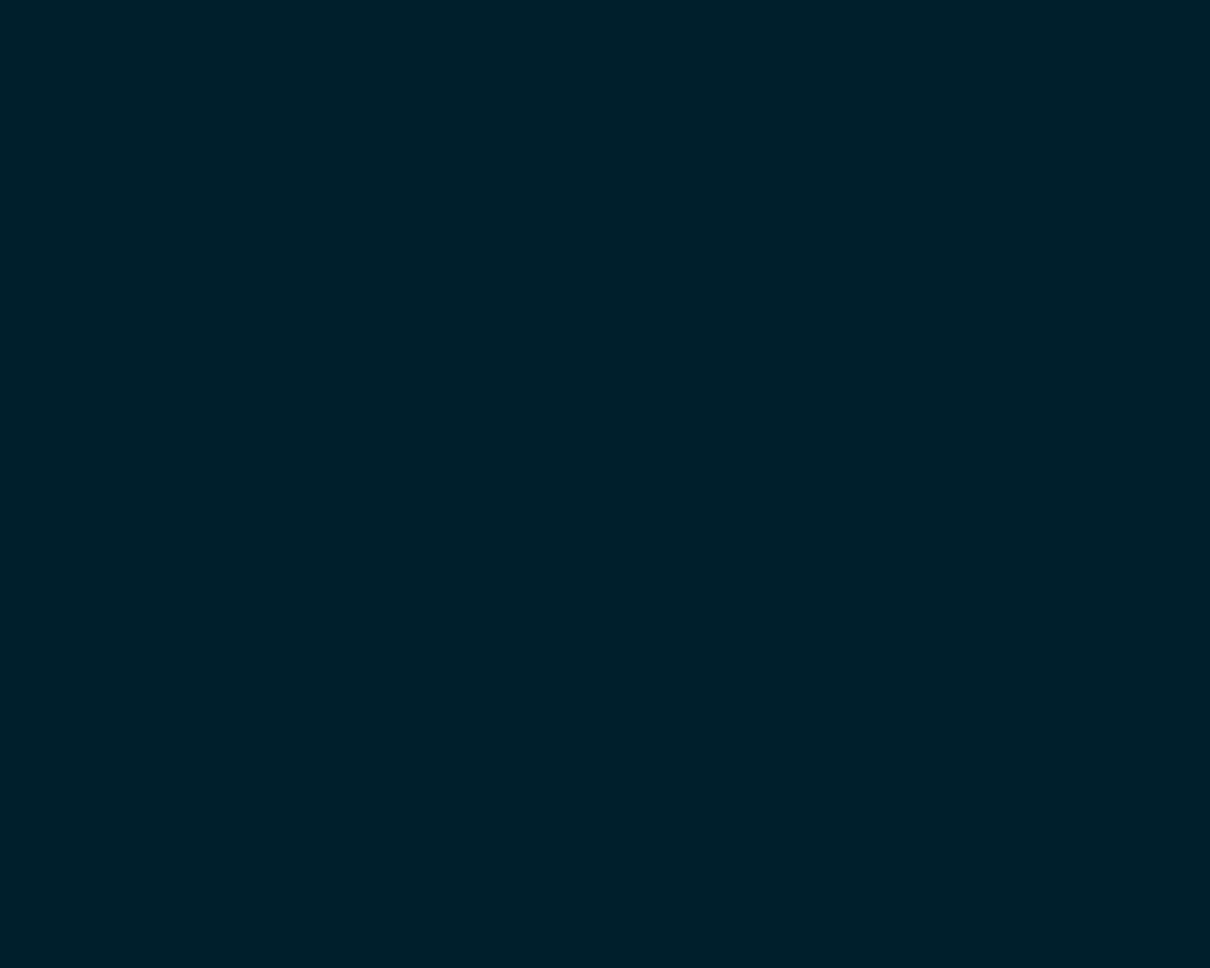
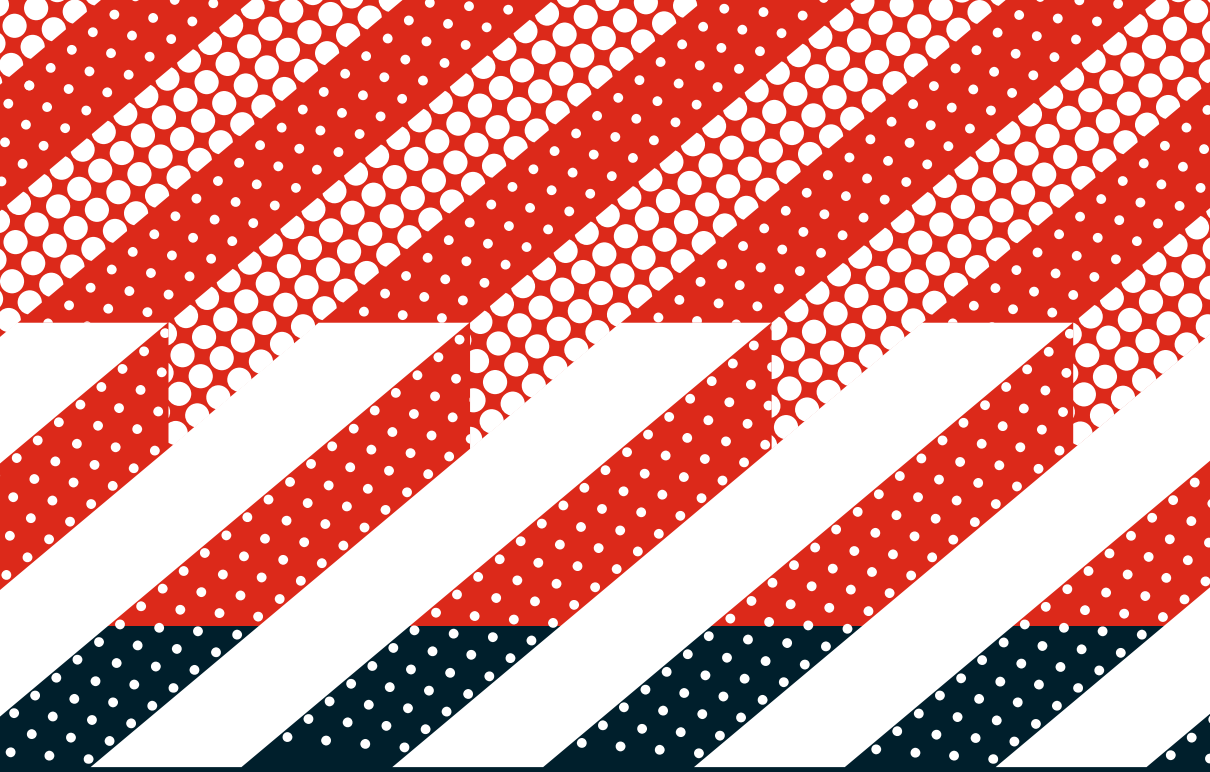
VEILIG

Jaarboek
Korpora

ERFGOED PUBLIEKE VEILIGHEID HERITAGE PUBLIC SAFETY
NUMMER 3 NUMBER 3

SAFE

Annual
Korpora

Dit boek wordt opgedragen aan

dr. Hans Waldeck

en

dr. Jos Smeets

Zij ontvielen ons achtereenvolgens op
13 november en 4 december 2025.

Hans was een trouw auteur, tevens nauw betrokken
bij Korpora, en Jos was vanaf het begin aan *Veilig*
verbonden als redactieadviseur.

Beiden waren vriendelijke, deskundige en
behulpzame mensen.

Wij zullen hen enorm missen.
De redactie.

Inhoud

- 9 **Woord vooraf**
LUTE NIEUWERTH
- 10 **'Een aimabele vent, op het eerste gezicht'**
Over Sybren Tulp en het ongemak met verstrikking in het onaanvaardbare
GUUS MEERSHOEK
- 36 **De pestambulances van het Rode Kruis**
THIJS GRAS EN HANS WALDECK[†]
- 66 **Zwaargewichten van de Brandweer Schiphol**
AANWINST
- 72 **Een ontwerp-affiche voor het Nederlandse Rode Kruis uit 1924**
AANWINST
- 76 **Voordeurdelers aan de Burstumerdyk 1**
Een verkenning van het commandocentrum Bescherming Bevolking en
Civiele Verdediging uit de Koude Oorlog in het Friese Grou
JOS BREUKERS
- 116 **De verpleegstersengel en de oorlogsduivel**
De 'gedachtenisprent' ter ere van de Rode-Kruisambulances 1870-1871
LEO VAN BERGEN
- 142 **Uit de beginjaren van het verkeersexamen in Nederland sinds 1932**
AANWINST
- 146 **De scheepskist van Rode Kruiszuster I.J. Rooijackers**
AANWINST

- 150 **'Van Marum-spuitje' of Spuitje van Paauw?**
Ontwikkeling versus promotie van een draagbare handbrandspuit in het laatste kwart van de achttiende eeuw
LOUIS PH. SLOOS
- 202 **Misericordia et Humanitas**
De Nederlandse ambulance te Gleiwitz in 1915-1916
TRISTAN BROOS
- 226 **Ensemble uit de nalatenschap van gemeenteveldwachter en hoofdagent Louis van Beek**
AANWINST
- 230 **Een kruiwagen van het Rode Kruis of met een rood kruis?**
AANWINST
- 234 **Auto te water!**
Een les met de autocabine kan je leven redden van de 'natte dood'
ANNET RUSELER
- 260 **Een grote en belangrijke aanvulling op het erfgoed van het Nederlandse Rode Kruis**
AANWINST
- 264 **De keuze van de executeur**
Uit de nalatenschap van L.W. Oosterhuis, 'deskundige op het gebied van brandweermaterieel'
AANWINST
- 271 **Colofon**

Woord vooraf

Voor u ligt het derde nummer van *Veilig*, het jaarboek van Korpora, de nationale erfgoedinstelling voor publieke veiligheid. Met deze periodieke publicatie bieden wij in- en externe auteurs een platform om, aan de hand van onze collectie, in wetenschappelijk verantwoorde artikelen relevante thema's te belichten. Zo draagt *Veilig* bij aan de kennis over en waardering van het erfgoed.

Het eerste nummer van *Veilig. Jaarboek Erfgoed Publieke Veiligheid* werd in 2024 overhandigd aan mevrouw Susan Lammers, algemeen directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). De vele positieve reacties daarop, en op het tweede nummer dat in het voorjaar van 2025 verscheen, sterken ons in de overtuiging dat deze reeks voorziet in een duidelijke behoefte.

Ook dit derde nummer behandelt aspecten uit de rijke geschiedenis van politie, brandweer, Bescherming Bevolking (B.B.) en het Nederlandse Rode Kruis, en laat zien hoe verleden, heden en toekomst met elkaar verbonden zijn. Zo toont het artikel 'Voordeurdelers aan de Burstumerdyk 1' de relatie tussen civiele weerbaarheid in de Koude Oorlog en de oproep aan burgers om ook nu bij te dragen aan eigen crisisweerbaarheid, tegen de achtergrond van de huidige geopolitieke situatie. In 'Van Marum-sputje of Spuitje van Paauw?' staat een innovatieve ontwikkeling binnen de brandweer centraal – innovatie die zich uitstrekt tot de dag van vandaag en morgen.

Verder is opnieuw aandacht besteed aan bijzondere aanwinsten uit de collectie van Korpora. Deze uitbreiding is mogelijk dankzij organisaties en particulieren die bereid zijn historische objecten te schenken. Hun bijdragen zijn van onschatbare waarde voor het behoud van erfgoed op het gebied van publieke veiligheid.

Wij danken alle auteurs die onze collecties met hun onderzoek en bijdragen tot leven wekken, evenals de kernredactie, redactieadviseurs, medewerkers van Korpora en de uitgever die dit derde nummer van *Veilig* mogelijk maken.

Namens het bestuur,

Lute Nieuwerth, bestuursvoorzitter Korpora

- 1 De aanstelling van Hoofdcommissaris S. Tulp (tweede van rechts) op 7 mei 1941 door burgemeester E.J. Voûte in de raadzaal van Amsterdam. V.l.n.r. *Besonderer Beauftragter* W. Schröder, Voûte, oud-hoofdcommissaris H.J. Versteeg, Tulp, waarnemend hoofdcommissaris K.H. Broekhoff.

Nationaal Archief, Den Haag

‘Een aimabele vent, op het eerste gezicht’

Over Sybren Tulp en het ongemak met verstricking in het onaanvaardbare

GUUS MEERSHOEK

In de historiografie kwam onderzoek naar de drijfveren en motieven van Nederlanders die de Duitse bezetter hand- en spandiensten verleenden lang niet van de grond. NSB'ers werden door historici niet gehoord; soldaten die in het Nederlandsch Legioen aan het Oostfront hadden gestreden, hielden zich gedeisd. Pas de laatste jaren komt daar verandering in. Omdat zij vorm gaven aan Nederland, zijn ook hun *faits et gestes* Nederlands erfgoed.

11

In 1986 studeerde ik af, vastbesloten om, na lang in de abstracte sfeer van reflectie op politieke ideeën te hebben vertoefd, met een proefschrift iets concreets, onbekends aan het licht te brengen.¹ Uiteindelijk werd het een historisch onderzoek naar de Amsterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog: een indertijd nog onbetreden pad in het veel betreden terrein van de bezettingsgeschiedenis. Profiterend van een fors archief reconstrueerde ik minutieus het doen en laten van het korps. Het resulteerde in een verhaal hoe een half moderne instantie verstrikt raakte in de repressieve politiek van een radicaliserende bezetter. Het bevatte, naar mijn idee, twee vondsten die een breder publiek konden aanspreken. Een jonge, gereformeerde inspecteur van politie bleek bij de confrontatie met de opdracht om joden voor deportatie uit huis te halen dienst te hebben geweigerd. En een gepensioneerde militair uit de koloniën, door de bezetter tot hoofdcommissaris benoemd, bleek zich in korte tijd zo gewaardeerd te hebben gemaakt dat hij de rest van zijn personeel kon bewegen om wel deel te nemen aan dat verafschuwde ophalen. Na publicatie van mijn proefschrift bleek voor die inspecteur, Jan van den Oever, volop belangstelling.

Veilig. Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid, 3 / Safe. Annual of Korpora, Heritage Public Safety, 3, 10-35. DOI 10.5117/9789048576531_MEERSHOEK

¹ Ik heb dankbaar gebruikgemaakt van commentaar van J.C.H. Blom, E. Klinkers, K.J.H.H. Sietsma en de redactie van het jaarboek op een eerdere versie van de tekst.

Ik mocht zijn biografie schrijven en de Amsterdamse politie vernoemde een gebouw naar hem. De aandacht die korpschef Sybren Tulp bij publicatie van mijn eerste bevindingen had gewekt, bleef echter verder uit.²

Toch had deze Tulp met zijn dienstbetoon aan de bezetter, ook gezien vanuit internationaal perspectief, een uitzonderlijke prestatie geleverd. In augustus 1942 had de aanvankelijk gekozen aanpak van de deportatie: de geselecteerden administratief aan te sporen op eigen houtje naar de trein te komen, zijn uitwerking verloren. Het bedrog van arbeidsinzet werd niet meer geloofd. De Duitse politie stond voor de lastige beslissing om zelf joden op te gaan pakken, met het risico opnieuw een protest als de Februaristaking uit te lokken. Tulp bood haar een uitweg: hij bood zijn korps voor het karwei aan. Vanaf begin september leidde hij zelf ruim een maand lang avond aan avond gewone agenten en inspecteurs bij het uit huis halen van joden. Met zijn persoonlijke aanwezigheid smoorde hij opkomende weerstand in de kiem. In bezet Frankrijk werkte de Parijse politie ook mee aan de deportatie maar uitsluitend aan het oppakken van niet-Franse joden. Tulp stelde geen restricties. In Brussel boden de lokale burgemeesters met succes weerstand. In Antwerpen voegde de politie zich, boekte weinig resultaat, ontspoorde eind augustus en werd verder ontzien.³ In Amsterdam werden daarentegen wekenlang joden, onder wie kleine kinderen en ouden van dagen, naar de treinen gevoerd. Totdat Tulp begin oktober aan de inspanningen bezweek, het ophalen stagneerde en hij na een kort ziekbed overleed. Hij kreeg een uitvaart met korpseer, in aanwezigheid van tal van Duitse gezagsdragers. Heinrich Himmler liet een krans bezorgen en condoleerde Tulps weduwe. Het politiebataljon, zijn paradepaardje, werd naar hem vernoemd.

In de historiografie die ik bij mijn onderzoek had aangetroffen, was Tulp nochtans onbekend. In zijn magnum opus vermeldt Lou de Jong hem slechts tweemaal, terloops; Jacques Presser noemt hem helemaal niet. Tulps vroegtijdige dood, waardoor er geen zuiveringsdossier van hem bestaat, kan een verklaring zijn. Vreemder is het dat latere geschiedschrijvers, na publicatie van mijn proefschrift, ook geen gewag van hem maken. In zijn geruchtmakende studie *Grijs verleden* put Chris van

In Amsterdam werden [...] wekenlang joden, onder wie kleine kinderen en ouden van dagen, naar de treinen gevoerd

² G. Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 1999), G. Meershoek, *Bevolen dienst geweigerd. Jan van den Oever, zijn geweten en de grenzen van het aanvaardbare in politiedienst* (Amsterdam 2008).

³ J.-M. Berlière, E. de Chambost, R. Fiévet, *Histoire d'une falsification* (Paris 2023), N. Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44. Lokaal bestuur en collaboratie in België* (Tielt 2004) 460-461, L. Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)* (Tielt 2000) 601-629. Niet zoals veelal wordt aangevoerd de aard van het bezettingsbestuur maar de houding van de inheemse elite lijkt op de mate van participatie in de deportatie van doorslaggevende invloed te zijn geweest.

IN MEMORIAM S. TULP

Op 22 October 1942 bereikte ons het bericht, dat de Hoofdcommissaris Kolonel S. Tulp was overleden. Ons treft deze slag zwaar. Zoo goed ligt nog in het geheugen 't simpele courantenbericht, slechts anderhalf jaar geleden, dat hij benoemd was als onze chef. Met gemengde gevoelens is hij ontvangen; bijna niemand trad hem tegemoet. Hoe is alles veranderd en hoe hebben wij hem leeren waardeeren.

Zooals hij als officier in het Indische leger is geweest, d.w.z. door dik en dun lief en leed met zijn minderen te hebben gedeeld, is hij voor onze belangen opgekomen. Wij hebben slechts te denken aan de belangen der straat-

politie i.v.m. de orde op straat, de bijvoeding, de tien procent loonsverhooging, de korpsbijeenkomsten, de lezingen voor de officieren, na welke men in de gelegenheid werd gesteld elkaar beter te leeren kennen. Dit alles hebben wij alléén aan hem te danken. Geregeld ging hij naar Den Haag om persoonlijk voor de belangen van zijn korps op te komen en er voor te strijden. Wat toonde hij een belangstelling voor alles wat de Amsterdamsche politie betrof! Er was geen sportmiddag, geen muziek- of toneeluitvoering, of hij gaf acte de présence.

Toen Kolonel Tulp bij ons kwam, wisten wij heusch niet meer, waar wij aan toe waren. Grondig is dit door hem veranderd. Hem lag de Amsterdamsche politie zeer na aan het hart!

Op 26 October zal hij worden gecremeerd op Westerveld en op uitdrukkelijk verlangen zal deze plechtigheid in alle stilte plaats vinden. Wij eerbiedigen dezen wensch, doch betreuren dezen, daar wij op dezen dag gaarne tot uiting hadden willen brengen onzen eerbied aan hem, dien wij veel verschuldigd zijn.

Hij ruste in vrede.

- 3 Op 2 juli 1941 werd op het Cornelis Troostplein ter gelegenheid van de opening van de eigen kazerne een defilé van het Politie Bataljon Amsterdam gehouden. Bij de inspectie van het korps lopen *Höhere SS- und Polizeiführer* H.A. Rauter en burgemeester E.J. Voûte voorop. Achter de opgestoken hand van *Befehlshaber der Ordnungspolizei* O. Schumann is hoofdcommissaris S. Tulp te zien.

Inv.nr. 9662

der Heijden voor een impressie van de deportatie uit de dissertatie maar Tulp, die het personeel zo voor die taak wist te motiveren, noemt hij niet. In zijn recente studie van het Amsterdamse bestuur tijdens de bezetting, getiteld *Een zaak van uitvoering*, wijdt Jeroen Kemperman een heel hoofdstuk aan de betrokkenheid van de politie bij de deportatie. Rudolf Dahmen von Buchholz, een querulant, alcoholist en politieke outsider die een half jaar lang het bureau Joodse Zaken bestierde, krijgt de volle aandacht. Tulp komt slechts zijdelings ter sprake.⁴

Ongemak met de herinnering aan Tulp had ik ook aangetroffen bij de oud-politie mannen die ik voor mijn onderzoek sprak. Vroeg ik naar hem, dan kwamen prompt positieve herinneringen boven. Maar roerde ik het ophalen van de joden aan, dan werd duidelijk dat zij met deze gevoelens in hun maag zaten. Voor hen was die op-

⁴ Chr. Van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2008) 159, J. Kemperman, *Een kwestie van uitvoering. De gemeente Amsterdam onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2025) 198 e.v.

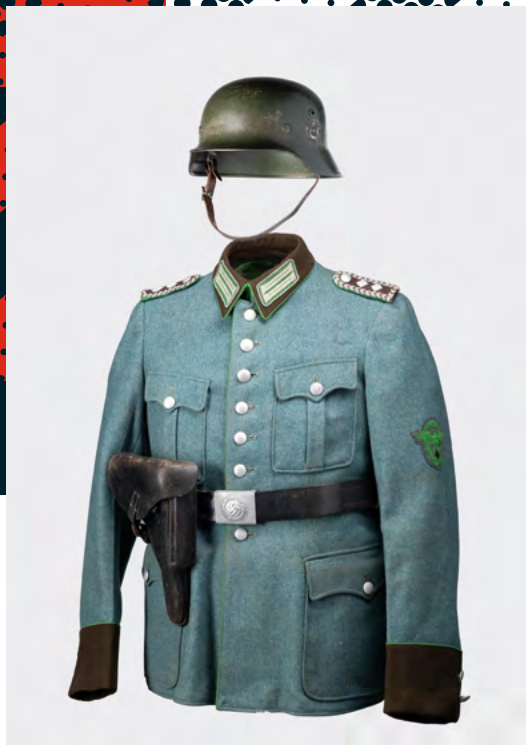
dracht niet simpel een kwestie van uitvoering geweest. Enkele keken met cynisme naar hun inzet bij het ophalen terug, de meeste inspecteurs gaven blijk nog steeds door de herinnering aan de misstap, waartoe Tulp hen had bewogen, te worden gekweld, sommige agenten liet het ophalen, duidelijk geholpen door het feit dat Tulp hun indertijd persoonlijk van de verantwoordelijkheid had ontlast, schijnbaar onberoerd. Maar liet ik de deportatie weer rusten, dan doken de positieve herinneringen opnieuw op. Agenten die hun hele loopbaan bij het korps hadden doorgebracht, verzekerden mij dat hij van alle korpschefs de beste was geweest. In een benarde tijd had hij hen onverkort gesteund. Inspecteurs, duidelijk afkerig van Tulps nationaalsocialistische overtuiging, prezen zijn focus op praktische resultaten en terzijde schuiven van procedures. Bij enkelen stond in het verzorgingstehuis zelfs nog zijn portret op het dressoir.

De onbekende korpschef waarvan zoveel politiemannen in de ban waren geweest, wekte mijn nieuwsgierigheid. Ik reconstrueerde zijn band met Hanns Albin Rauter, de *Höhere SS- und Polizeiführer* in bezet Nederland. Deze Oostenrijker, vier jaar jonger dan Tulp, had vrijwillig aan de Eerste Wereldoorlog deelgenomen en na de oorlog een bestaan als straatvechter geleid. Dat had Tulp aangesproken, zo verzekerden zijn naaste medewerkers.

Tulp was tot de SS toegetreden, was graag naar het Oostfront getrokken, maar had gehoor gegeven aan Rauters boodschap dat zijn taak in Nederland lag. Met diens steun trotseerde hij het Nederlandse bevoegd gezag. Om zijn aanzien onder het personeel te verklaren zette ik Tulps wijze van leidinggeven af tegen die van zijn voorganger, een al wat oudere, juridisch georiënteerde politiechef wiens ingrijpende hervormingen het politieoptreden fors hadden verbeterd maar ook de administratieve last hadden vergroot. Dat laatste had Tulps eis van slagvaardigheid, zo concludeerde ik, tot een verademing gemaakt. Maar zo, schreef ik na een jaar of twee in een artikel, had hij ook de morele weerstand bij zijn personeel weggenomen.⁵

De gevierde hoofdcommissaris werd voor mij een sleutel om de Nederlandse bijdrage aan de Duitse deportatie van de joden te doorgronden. Om het aanbod waarmee hij de bezetter uit een impasse hielp, gestand te doen had hij profijt getrokken van zijn opgebouwde populariteit. In de archivalia traceerde ik hoe hij stapsgewijs zijn greep op het personeel had vergroot. Het werk van Raul Hilberg, pionier van het wetenschappelijk onderzoek naar de Holocaust, diende mij als voorbeeld. Deze Amerikaanse bestuurskundige had laten zien dat de vervolging en vernietiging van de joden een gigantisch bestuurlijk project was geweest. Hij had daarbij ontdekt dat, ook al ontbrak een masterplan, de vervolgers in alle betrokken landen op eenzelfde stramien voortborduurden: van definitie van de slachtoffers, naar hun isolatie,

5 G. Meershoek, 'De Amsterdamse hoofdcommissaris en de deportatie van de joden', in: N.D.J. Barrouw, e.a. (red), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Derde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*. (Zutphen 1992), 9-43.

- 4 Uniform van een *Hauptwachtmeister* van de *Schutzpolizei* (bij de Nederlandse bevolking berucht als de *Grüne Polizei*). Deze Duitse politie-eenheid werd gedurende de Duitse bezetting in Nederland onder andere ingezet bij razzia's, executies en arrestaties. De jas en de bijbehorende broek (hier niet zichtbaar) betreffen een recente verwerving.

Inv.nrs 00004372-73, 00001490, 00047613

beroving, concentratie en deportatie tot aan hun vernietiging.⁶ Een administratieve logica die vat kreeg op het gedrag van de betrokken beampten, hun het gewenste richtingsgevoel gaf en de uitvoering in al haar massaliteit mogelijk maakte.⁷ De implementatie van de anti-joodse maatregelen in Amsterdam liet zien dat bestuur en politie daar met vallen en opstaan die intuïtie ook hadden gekregen. Hun tegenstribbelen en zich verstrikken vloeiden voort uit een politisering tegen wil en dank. Hun werd duidelijk dat, bij willekeurig welke maatregel, hoe dan ook de joden moesten worden getroffen. In de zomer van 1942 besepte het politiepersoneel dat, ook al werd van hen iets onaanvaardbaars gevergd, weigeren geen optie meer was. Toen een dat toch deed, keerden allen zich tegen hem. Mijn respondenten onderkennen

⁶ Inmiddels is onder historici op basis van circumstantial evidence overeenstemming dat Hitler begin december 1941 mondeling opdracht moet hebben gegeven tot de uitroeiing van de joden in de Duitse invloedssfeer. Opmerkelijk is dat de Nederlandse historicus L.J. Hartog dit reeds in 1994 beargumenteerde. L.J. Hartog, *Hoe ontstond de jodenmoord? Hitler, Amerika en de Endlösung* (Den Haag 1994).

⁷ G. Meershoek, 'Raul Hilberg: een glashard relaas van de moord op de joden', in: N.D.J. Barnouw, e.a. (red), in: *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Vijfde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*. (Zutphen 1994) 211-224.

5 Het complete uniform van een politiemann behorend tot het Politie Bataljon Amsterdam.

Inv.nrs. K00103, 0900306, K00067

die gang van zaken, zich verontschuldigend dat het net zich zo geleidelijk om hen had gesloten. Die herinnering bleek overigens niet helemaal juist. Uit het archief kon ik opmaken dat opkomende weerstand schoksgewijs door druk van hogerhand was gebroken. In de zomer van 1942 was het Tulp geweest die hen plots voor het blok had gezet: de laatste schok.

Toen ik uiteindelijk de balans opmaakte, meende ik dat twee citaten de verlokking en knevelarij waaraan het politiepersoneel bloot was komen te staan, het best verhelderden. Daarmee opende ik het boek. Het ene bevat de waarschuwing van de waarnemend korpschef aan Tulp bij zijn aantreden om niet te snel repressief op te treden maar te vertrouwen op de tegemoetkomendheid van de Amsterdamse bevolking. Het andere bevat de vergeefse oproep van een ontredderde agent aan het bevoegd gezag anderhalf jaar later om de politie te ontheffen van het weerzinwekkende ophalen. Het laatste citaat vond gemakkelijk zijn weg in de geschiedschrijving, niet altijd met bronvermelding. Het eerste, veelzeggender citaat – de spreker attendeerde onbedoeld de vervolgers hoe zij in Amsterdam konden slagen – sloeg helaas niet aan. Voor mij plaatsten beide passages samen mijn bevindingen in een ruimer, maatschappelijk perspectief op de politie. In mijn onderzoek, zo besepte ik al snel, was die dimensie onvoldoende uit de verf gekomen. Ik had mij teveel gericht op hoe de vervolging was voltrokken en wat een rechtstatelijke politie kwetsbaar maakte voor autoritair bestuur. Ook vond ik meer en meer dat ik geen bevredigend antwoord had gegeven op de vraag waarom Tulp in de zomer van 1942 die stap naar voren had gezet.

Concrete aanleiding om mij nogmaals over de laatste kwestie te buigen is de vondst van een fotoalbum dat ons een blik op het slot van Tulps Indische loopbaan gunt, toen hij in Batavia plaatselijk commandant was.⁸ Aan de Stamboeken van het KNIL en het digitale krantenarchief Delpher is inmiddels meer informatie over die militaire loopbaan te ontfemen.⁹

Daders van de Holocaust

Biografisch onderzoek naar sleutelfiguren in het nationaalsocialistisch regime heeft de afgelopen decennia een hoge vlucht genomen. Duidelijk werd zo dat in het Duitse bestuur de machtsovername gepaard was gegaan met een generatiewisseling: naar voren traden dertigers die te jong waren geweest om aan de Eerste Wereldoorlog deel te nemen, door die oorlog vaak wel hun vader hadden verloren en die vervolgens opgroeiden in de instabiele jaren twintig. In *Generation des Unbedingten* legde Michael Wildt bijvoorbeeld bloot hoe goed opgeleide leden van die generatie vanaf 1936 het *Reichssicherheitshauptamt* gingen domineren en tijdens

⁸ Het album is particulier bezit. Ik maak er dankbaar gebruik van.

⁹ Vanwege de overvloed aan kleine, biografische feiten heb ik niet uitputtend naar deze bronnen verwezen.

- 6 Het tweehonderd man sterke Politie Bataljon Amsterdam defileert, aan-
gevoerd door inspecteur P. van Kleef, op 2 juli 1941 door de Kalverstraat na
de ingebruikname van hun eigen kazerne aan het Cornelis Troostplein.

Inv.nr. 9675

operatie Barbarossa en masse in de genocide participeerden. De instabiele jeugd droeg volgens Wildt bij aan de willigheid van hun deelname.¹⁰ De Nederlandse historica Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel publiceerde een fraaie biografie van Hans Calmeyer, de ambtenaar in het rijkscommissariaat die kon beslissen om als jood aangemerkte burgers van dat doodsvonnis te bevrijden. Na de oorlog werd de man voorwerp van bewondering en beschuldiging. Bewondering omdat hij joden had gered, beschuldiging omdat hij joden aan de dood had prijsgegeven. Von Frijtag beschuldigt niet en verontschuldigt niet, tot ergernis van de partijen die om zijn nagedachtenis strijden. Dicht bij de feiten blijvend, laat zij overtuigend zien hoe, terwijl Calmeyer ook tot de genoemde generatie behoorde, een vooroorlogse aanvaring met het nationaalsocialistische regime hem tot een weifelende dader maakte.¹¹

¹⁰ M. Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg 2003). Zie ook: U. Herbert, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989* (Bonn 1996).

¹¹ G. von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam 2008).

7 Platte pet van de gemeentepolitie zoals gedragen in de periode 1941-1943.

Inv.nr. K00103

Ruim een decennium eerder publiceerde Raul Hilberg de monografie *The Jewish catastrophe: perpetrators, victims, bystanders*. In 24 hoofdstukken, verdeeld over de drie in de titel genoemde categorieën, portretteert hij telkens een groep mensen die op een gelijke wijze betrokken was bij de vervolging en vernietiging. Een panorama van betrokkenen. Na meer dan dertig jaar aan de uitbouw van zijn magnum opus te hebben gewerkt, waarin niet individuen maar zich chronologisch voltrekende bureaucratische processen centraal staan, legde hij in deze diachronische studie bloot hoe betrokkenheid bij de genocide iemand, in welke rol dan ook, voor het leven tekende.¹² Dat was iets dat ik bij mijn respondenten herkende: ook zij kwamen niet los van de in de nazomer van 1942 opgedane ervaringen, konden zich niet aan de ban van Tulp onttrekken. Evenmin als Calmeyer na de oorlog van zijn beslissingen loskwam: hij bleef vertwijfeld met dat verleden worstelen, hoe anderen hem ook gerust probeerden te stellen.

Uitgaande van de veronderstelling dat biografieën veelal drie fasen kennen: vormende jaren, publiek handelen en verzoening met het bereikte, zou je met Hilberg

¹² R. Hilberg, *The Jewish catastrophe: perpetrators, victims, bystanders* (New York 1992).

kunnen zeggen dat betrokkenheid bij de genocide zo'n ingrijpende ervaring was dat deze bij daders de natuurlijke overgang naar de laatste fase blokkeerde.

Tulp stierf in het harnas zodat dat hem bespaard bleef. Hier is de vraag in hoeverre bij hem zoals in het geval van Calmeyer in de overgang tussen de eerste twee levensfasen naast van een breuk van continuïteit sprake was, in hoeverre ervaringen opgedaan in zijn militaire loopbaan een stempel drukten op zijn gedrag in 1942.

Sommigen zullen tegenwerpen dat Tulp niet over een kam geschoren kan worden met notoire daders als Adolf Eichmann en het door Christopher Browning beschreven Hamburgse politiebataljon dat in Polen slachtpartijen bedreef. Verliep de vervolging van de joden in Nederland niet veel geciviliseerder dan elders? Naar mijn idee berust dat bezwaar – keerzijde van het ongemak van de oud-politiemannen – op miskenning van zowel de mentaliteit van Tulp als van de toestand waarin Amsterdam vanaf begin juli 1942, na de schokkende tafelen van de Duitse, nietsontziende razzia's, belandde.

Uit de beschikbare bronnen valt op te maken dat Tulp niet een massamoord voor ogen stond. Wel was hij overtuigd dat in de Nieuwe Orde voor joden geen plaats meer zou zijn. Aanvankelijk verwachtte hij dat de bezetter hen na een overwinning op de Sovjet-Unie zou verwijderen; Rauter liet hem in het voorjaar van 1942 evenwel weten dat niet meer zo lang kon worden gewacht. Tulp nam daarop de deportatie ter hand, rücksichtslos op het resultaat gericht, zich niet bekommerend om de bestemming van de joden.¹³

Onderzoekers als Abram de Swaan en Jörg Baberowski, op zoek naar verklaringen voor uitzonderlijke geweldsuitbarstingen, hebben gewezen op de faciliterende werking van een sociale omgeving waarin de normale, publieke weerstand tegen roofzuchtig gedrag is weggevallen. Vanaf begin juli 1942 was in Amsterdam van zo'n toestand sprake. Onder joden brak panisch angst uit. In clandestiene bladen werd in de scherpste termen tegen de wegvoering gewaarschuwd. De geringste samenscholingen werden door de politie uiteengedreven.

Hij opende [...] een 'compartiment van vernietiging'

Vanaf dat moment tot in oktober 1942 was Tulp de dominante actor in Amsterdam. Hij opende in termen van De Swaan een 'compartiment van vernietiging,' maar had zelf geen genocidale intenties, ook al spoorde hij zijn manschappen wel aan tot doorzetten terwijl wanhopige joden zich in hun aangezicht van drie hoog op het plaveisel stortten. Hoe valt zijn gedrag te duiden en wat had hem daartoe aangezet? Is in zijn voorafgaande militaire loopbaan op die vragen een antwoord te vinden?

¹³ Meershoek, *Dienaren van het gezag*.

Een militaire loopbaan in het KNIL

Sybre Tulp werd op 29 maart 1891 geboren in Leeuwarden. Zijn vader, 25 jaar oud en handelaar in levensmiddelen, was twee jaar eerder uit Amsterdam naar de Friese hoofdstad gekomen en had daar zijn moeder ontmoet, een twee jaar oudere boerendochter uit Grouw. Sybre groeide op in een huurwoning aan de Voorstreek, een gracht in de binnenstad. Later kreeg hij een broertje en een zusje. In 1904 werd hij, klaarblijkelijk een slimme jongen, toegelaten tot de HBS. Nog geen twee jaar later gingen zijn ouders uit elkaar. Zijn vader verliet het huis, nam zijn zusje mee, huwde een tien jaar jongere vrouw, deed zijn zaak van de hand en werd handelsreiziger.¹⁴ Een klein jaar later, in 1907, aan het eind van de derde klas, ging Sybre op voor het examen dat toegang verschafte tot de Cadettenschool in Alkmaar. Die opleiding bood hetzelfde onderwijs als de HBS maar de leerlingen werden voorbereid op een studie aan de Koninklijke Militaire Academie en een militaire loopbaan. Wie zich aanmeldde voor dienst in Nederlands-Indië, werd vrijgesteld van betaling van schoolgeld. Tulp deed dat, mogelijk vanwege financiële nood van zijn alleenstaande moeder. Bij de start tekende hij voor negen jaar militaire dienst.¹⁵

De Cadettenschool was een internaat, met een strak lesprogramma dat begon met reveille om 6 uur 's ochtends en eindigde met studie tot 9 uur 's avonds. Er was onderwijs in de exacte vakken, de drie moderne talen en in gymnastiek, zwemmen en dansen. Aan discipline werd strak de hand gehouden, zo nodig met als straf opsluiting op water en brood. Zondags konden de leerlingen naar huis, voor Tulp vrijwel zeker geen optie. Hij rondde de opleiding in twee jaar af en werd toegelaten tot de KMA, met als bestemming de infanterie van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL). In Breda belandde Tulp opnieuw in een internaat. Klasgenoot Gerard Kerlen, zoon van een generaal-majoor van het KNIL en in Alkmaar opgeleid voor dienst in Nederland, koos bij de overgang naar de KMA ook voor de infanterie in Oost-Indië. In de jaren dertig zou hij evenals Tulp nationaalsocialist worden en tijdens de Duitse bezetting ook korpschef maar dan van de Utrechtse politie. Ook al waren elf van de 31 cadetten bestemd voor de krijgsmacht in Nederlands-Indië, de opleiding aan de KMA was geheel toegespitst op dienst in Europa.¹⁶ Het KNIL was een leger dat in beginsel de kolonie moest verdedigen tegen buitenlandse agressie, maar dat in het laatste kwart van de negentiende eeuw een hoofdrol had gespeeld bij de vestiging van het gezag in de binnenlanden en vervolgens daar een politieke taak had gekregen.¹⁷ Na zijn afstuderen in de zomer van 1912 vertrok Tulp in de rang

¹⁴ *Leeuwarder Courant* (1 april 1891), (7 november 1905).

¹⁵ *Het Vaderland* (27 juli 1907).

¹⁶ *Provinciaals Geldersche en Nijmeegsche Courant* (29 juli 1909). Over het leven op beide instellingen: J.A. de Moor, *Generaal Spoor. Triomf en tragiek van een legercommandant*. (Amsterdam 2011) 43-48.

¹⁷ T. Broos, *Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger: Geschiedenis, uniformering en uitrustingen 1911-1942*. (Zutphen 2019).

8 Plaatselijk commandant, luitenant-kolonel infanterie KNIL, S. Tulp achter zijn schrijftafel in 1937 te Weltevreden, Batavia.

Particuliere collectie

van 2de luitenant met de boot naar Nederlands-Indië. Op het schip kreeg hij reeds soldaten onder zijn hoede die in Harderwijk bij de Koloniale Reserve waren opgeleid voor dienst in het KNIL. In Batavia vernam hij dat hij was geplaatst bij een garnizoen op Noord-West-Sumatra, een bosrijke streek die kort tevoren was opengelegd voor Europese exploitatie, met name van rubber en koffie. Na twee jaar volgde een detachering naar Noord-Sumatra en in 1916 een benoeming tot gezaghebber van de onderafdeling Bataklanden, ook op Sumatra. Hij was toen pas vijftientig jaar oud. Twee jaar later kreeg hij dezelfde functie op Borneo.

Frequente overplaatsingen waren voor officieren in het KNIL regel. Dat valt op te maken uit de uitvoerige biografie van een voorganger van Tulp: Frederik Hirschmann. Deze was in 1870 in Rotterdam geboren, in een verarmd gezin. Ook hij maakte de HBS niet af, volgde kort voorbereidend militair onderwijs en belandde daarna op de KMA. Hij arriveerde eind 1891 in Nederlands-Indië, juist toen daar het koloniale bewind met harde hand zijn gezag in de binnenlanden aan het vestigen was. Hirschmann en zijn jaargenoten werden prompt ingezet bij de strijd tegen de oproerige bevolking van Atjeh. Zij kregen het zwaar voor de kiezen: een pleegde zelfmoord, een ander sneuvelde al snel. Een KNIL-officier leidde een onrustig, eenzaam, mobiel bestaan, met opdrachten die met een armoedige uitrusting en schaarse middelen

- 9 Het Plaatselijk Commando met daarnaast de garnizoensbibliotheek te Weltevreden, Batavia. Het gebouw waar overste S. Tulp werkzaam was als plaatselijk commandant van 1936-1938.

Particuliere collectie

- 10 Jubileum op de kazerne in Weltevreden, Batavia in 1937 van KNIL-veteraan H. Zwiers, Ridder Militaire Willemsorde 4e klasse, en zijn vrouw. Geheel links luitenant-kolonel infanterie KNIL S. Tulp met rechts van de jubilaris zijn chef, generaal-majoor KNIL T. Bakker.

Particuliere collectie

moesten worden uitgevoerd en dus improvisatie vergden. Onrust onder de bevolking werd vaak met dodelijk, militaire geweld de kop ingedrukt. De vele patrouilles en het drukkende klimaat vergden veel van eenieders lichamelijke conditie.¹⁸

Tulps eerste dienstjaren waren minder gewelddadig dan die van Hirschmann. Het frequente patrouilleren in de binnenlanden was eentonig; de snel opeenvolgende detacheringen zullen ook zijn bestaan onrustig hebben gemaakt. Tegelijk had hij superieuren die prat gingen op de eigen prestaties in Atjeh. Een opgehemeld martiaal verleden dat schrill afstak tegen zijn eigen praktijk.

In oktober 1920, na acht jaar dienst, mocht Tulp voor het eerst met verlof naar Nederland. Enkele maanden eerder was zijn zusje overleden. Waarschijnlijk bracht hij de tijd in Nederland door in Renkum, bij een welgestelde oom van vaderszijde. Met zijn vader lijkt hij het contact te hebben verloren. Wegens ziekte werd zijn verlof tweemaal verlengd.

Begin 1922 keerde Tulp, inmiddels dertig jaar oud, terug in Nederlands-Indië. Hij werd op Java adjudant van de commandant van het 12de bataljon, een rustiger bestaan. In 1925 ontving hij telegrafisch bericht van het overlijden van zijn moeder die sinds de scheiding een teruggetrokken bestaan had geleid.¹⁹ Een jaar later werd hij bevorderd tot kapitein en tijdelijk belast met het bestuur van Noord-Midden Timor. Mogelijk had hij tevoren reeds de vijftien jaar jongere Jessie Baidenmann ontmoet. Jessie was het tiende kind van een KNIL-officier en een Nederlands-Indische vrouw en was getrouwd met een technicus die in Nederlands-Indië was opgeklommen tot adjunct-directeur van een gasfabriek. Uit dat huwelijk had zij een dochter. Haar man had evenwel al snel zijn oog op een andere vrouw laten vallen. Toen duidelijk werd dat Tulp in mei 1928 opnieuw met verlof mocht, werd besloten om met een scheiding de weg vrij te maken voor twee nieuwe huwelijken. Tulp nam Jessie en haar moeder mee naar Nederland. Tijdens de bootreis overleed de laatste. Aangekomen in Nederland, trokken beiden eerst bij de oom in Renkum in, totdat Tulp een huurwoning aan de Haagse Koninginnegracht had gevonden. Nadat in mei 1929 de scheiding was geregeld, trouwden Tulp en Baidenmann. De oom en een neef van Jessie, eerste luitenant in de krijgsmacht, waren getuigen. Eind 1929 keerde het echtpaar terug naar Nederlands-Indië. Een paar maanden later bereikte hem telegrafisch het bericht van het overlijden van zijn vader.²⁰

In Nederlands-Indië had het koloniaal bestuur, zo toont Marieke Bloembergen in haar geschiedenis van de Nederlands-Indische politie, ook het door George Orwell in het Britse gesignaleerde tweeslachtige karakter: enerzijds willen moderniseren naar Europees, civiel model, anderzijds onder druk der omstandigheden evolueren

¹⁸ J. de Lang, *Dienaar van koloniaal Nederland. Frederik Christiaan Hendrik Hirschmann (1870-1935)* (Amsterdam 2011).

¹⁹ *Leeuwarder Courant* (25 mei 1925).

²⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (14 mei 1929), *Leeuwarder Courant* (15 november 1930).

in autoritaire richting.²¹ Die ambivalentie kwam tot uiting in de telkens terugkerende vraag: moest in de roerige binnenlanden gekozen worden voor de civiele Veldpolitie of voor het militaire KNIL? Tulp had begin jaren twintig op Java communistische opstanden meegemaakt. Hoewel hij daarna op het relatief rustige Timor had verbleven, zal hij voor zijn eigen korps partij hebben getrokken. Gouverneur-generaal Jhr. A.C.D. de Graeff, representant van de zogeheten 'ethische richting' in het koloniaal bestuur, prefereerde daarentegen de Veldpolitie. Toen er eind jaren twintig moest worden bezuinigd, werd het vraagstuk een brandende kwestie en klom Tulp in de pen.

Na zijn terugkeer in Indië als getrouwd man was Tulp aangesteld als adjudant van de inspecteur-generaal van de infanterie van het KNIL, een generaal-majoor.²² Die post had hem dicht bij de politiek gebracht. De Nederlands-Indische Officiersvereniging, waarin hij al jaren actief was, vroeg hem daarop om een preadvies uit te brengen over de vraag of en, zo ja, hoe het leger in de Volksraad, een deels gekozen college dat het koloniaal bestuur van advies diende, moest zijn vertegenwoordigd. Tulp vond dat vanwege de door Den Haag opgelegde bezuinigingen de belangen van het leger daar krachtiger moesten worden verdedigd, bij voorkeur door een door de regering aangewezen bekwame officier.²³ Zijn voorstel maakte in de Indische pers veel reacties los, veelal afwijzend. In mei 1931 werd het in de jaarvergadering van de vereniging besproken. De meningen liepen daar sterk uiteen. Sommigen waren afkerig van iedere militaire deelname aan de politiek; anderen, onder wie Petrus Hamer, die Tulp later in bezet Nederland zou tegenkomen als door de bezetter benoemde Haags korpschef, vonden dat militairen beter direct tot een politieke partij konden toetreden. Tulp zelf nam niet meer aan de discussie deel. Hij was intussen aangewezen als commandant van het KNIL in Suriname en met vrouw en pleegdochter op de boot gestapt.

Commandant in Suriname

Het KNIL telde in Suriname zo'n tweehonderd manschappen, een aantal dat licht slonk. De post van troepencommandant was niet prestigieus maar verschaftte wel zelfstandige verantwoordelijkheid.²⁴ Ook Hirschmann had daar zijn loopbaan afgesloten. Toen Tulp in juli 1932 arriveerde, heerste ook daar in het koloniale bestuur vrees voor opstandigheid. De vrees nam toe nadat in september in Nederland in het communistische dagblad *De Tribune* een artikel verscheen, onder de titel *Terreur in Suriname*, dat onder meer de verlaging van de lonen van de plantagearbeiders he-

²¹ M. Bloembergen, *Uit zorg en angst. De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië* (Amsterdam 2011).

²² *De Avondpost* (5 januari 1931).

²³ *Bataviasch Nieuwsblad* (11-04-32).

²⁴ P. Groen, e.a., *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid 1816-2010* (Amsterdam 2021) tabel 24.

11 Inspectie van twee politie-secties op het Gouvernementsplein in Paramaribo (Suriname) door de gouverneur, begin jaren dertig.

Inv.nr. 18071.082

kelde. Een pamflet met de tekst werd in Suriname door sympathisanten verspreid. De vrees werd paniek toen het koloniale bestuur in december van de regering vernam dat de auteur, Anton de Kom, een zwarte Surinamer die sinds 1920 in Nederland woonde en sympathie had voor het communisme, op weg was naar de kolonie. Tulp, net een half jaar in functie, stelde de gouverneur prompt voor om de militaire paraatheid te vergroten.²⁵

Evenals in Nederlands-Indië was het koloniale bestuur in Suriname sneller dan het bestuur in het moederland geneigd tot gewelddadige repressie van opstandigheid. Beducht voor de inheemse bevolking waarvan het de stemming moeilijk kon peilen, was het bij de vergaring van inlichtingen ook veel invasiever. Toen De Kom voet aan land zette, kreeg hij dan ook prompt begeleiding van twee politieagenten. Die zouden de volgende weken niet van zijn zijde wijken. Toen hij bijeenkomsten wilde organiseren om belangstellenden toe te spreken, weigerden eigenaren, daar-

²⁵ A. Boots, R. Woortman, *Anton de Kom. Biografie 1898-1945; 1945-2009* (Amsterdam 2009). Zie ook: E. Klinkers, *De geschiedenis van de politie in Suriname, 1863-1975. Van koloniale tot nationale ordehandhaving* (Amsterdam 2011), 106 e.v. en E. Klinkers, *De troepenmacht in Suriname. De Nederlandse defensie in een veranderende koloniale wereld 1940-1975* (Amsterdam 2015).

toe aangezet door het bestuur, hem geschikte ruimtes te verhuren. De panische bestuurlijke reactie sterkte evenwel bij de in de knel geraakte delen van de bevolking de verwachtingen van De Kom. Velen zochten zijn raad. Noodgedwongen ontving hij deze aan huis.

In Suriname had opstandigheid zich tot dan toe op de plantages voorgedaan, niet in de stad. De stadspolitie was bijgevolg niet voorbereid op onrust. Op dinsdag 31 januari 1933 dreef zij voor de woning van de afwezige De Kom verzamelde burgers met geweld uiteen. Toen de volgende dag zich daar weer mensen verzamelden en de politie opnieuw wilde ingrijpen, spoorde De Kom zelf met succes het publiek aan om uiteen te gaan. Op verzoek van de politie ging hij zelf vrijwillig mee naar het politiebureau. Daar werd hij tot zijn verrassing gearresteerd. Hij werd vastgezet en vastgehouden in een cel in Fort Zeelandia. Op zaterdag 4 februari maakte de gouverneur in de krant bekend dat De Kom werd beschuldigd van omverwerping van het gezag. Verontwaardigd trokken enkele duizenden mensen op naar het kantoor van de procureur-generaal om zijn vrijlating te eisen. Een journalist berichtte later die dag:

Toen kwam de procureur-generaal bleek en ontdaan uit en zei tot het volk bedaard heen te gaan, hen toezeggende dat De Kom dinsdag zal worden vrijgelaten. De massa schreeuwde toen 'dan tot dinsdag' en trok zich terug.²⁶

Die belofte zou het koloniale bestuur geen gestand doen. Mogelijk hebben, omdat diezelfde zaterdag in Oost-Indië personeel van de Nederlandse kruiser De Zeven Provinciën uit protest tegen verlaging van de salarissen het commando over het schip overnam, telegrafische instructies van een verontruste Nederlandse regering het bestuur tot woordbreuk aangezet.²⁷

Onkundig van dit alles verzamelden zich op dinsdagochtend 7 februari 1933 velen in de binnenstad van Paramaribo, in afwachting van de vrijlating van De Kom. De omgeving rond Fort Zeelandia, waar hij vast zat, was afgezet. Rond tien uur trokken zij naar het parket van de procureur-generaal maar stuitten ook daar op een afzetting. Een inspecteur van politie kreeg instructie om hen weg te sturen maar het publiek hield stand en eiste de vrijlating van De Kom. Nadat de menigte nogmaals was gesommeerd om heen te gaan, werden waarschuwingsschoten gelost. Deze maakten geen indruk waarna driemaal gericht werd gevuld. Twee demonstranten werden gedood; twintig raakten gewond. Daarna zocht iedereen een veilig heenkomen. De Kom bleef vastzitten. Hij zou in mei met vrouw en kinderen naar Nederland worden uitgezet.

Hoewel onwaarschijnlijk is dat Tulp de hand heeft gehad in het politieoptreden, sprak hij de volgende dag, nadat de gedode slachtoffers waren begraven, in het politiebureau de verzamelde politiemannen wel toe. Uit het feit dat hij de echtge-

²⁶ Suriname (10-02-33).

²⁷ J.C.H. Blom, *De mouterij op de Zeven Provinciën. Reacties en gevolgen in Nederland* (Haarlem 1975).

12 Nederlandse Mannlicher karabijn M.95, serienummer 2957W, model karabijn voor de Gemeentepolitie met bajonet, 1936.
Inv.nr. 00022400

note van de commissaris bloemen aanbod en de manschappen bier te drinken kregen, zou later worden geconcludeerd dat van een feest sprake was. Dat lijkt een opgeklopt verhaal. Tulp betoonde zich wel trots en sprak hoogdravend van een groot gevaar dat was afgewend. De manschappen hadden ‘het Gezag in den Staat’ verdedigd tegen ‘zielige pionnen in het communistische schaakspel.’ Hij bepleitte maatregelen om te voorkomen dat

de intellectuele misdadigers, die men op de plaatsen van het gevaar niet aantrof [waarmee hij ongetwijfeld op De Kom duidde-GM] door middel van opruiende geschriften en woorden groote onheilen aan richten onder massa’s van nijvere maar misleide Surinaamsche ingezetenen.²⁸

Zelfvoldaan verklaarde hij de vorige dag, nadat het protest uiteen was gedreven, een demonstrant tegen een ander te hebben horen zeggen: ‘De Kom heeft ons tóch bedrogen.’ Zijn toespraak oogstte bijval van de ook aanwezige gouverneur.

In de volgende maanden en jaren zou Tulp als troepencommandant het repressieve apparaat verder versterken, onder meer met een burgerwacht. Bij zijn vertrek werd hij benoemd tot officier in de Orde van Oranje-Nassau. Op 1 april 1936 keerde

28 Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën*.

13 Hoofdcommissaris S. Tulp en chef van de Ordepolitie J.C. Krenning poseren op 18 mei 1942 met manschappen van het Politie Bataljon Amsterdam voor het Rijksmuseum.

NIOD, inv.nr. 81411

hij terug in Nederlands-Indië, om daar een maand later het plaatselijk commando in Batavia over te nemen, in de rang van luitenant-kolonel. Hij zou die functie tweeënehalf jaar vervullen. In deze periode moeten de foto's in het recent ontdekte album zijn gemaakt. Op een opname staat hij afgebeeld met zijn chef, gewestelijk commandant, generaal-majoor T. Bakker. Op een andere foto maakt hij bij een feestelijke, ietwat plechtige bijeenkomst met Bakker deel uit van een groter gezelschap. De foto's illustreren dat Tulp een bureaufunctie bekleedde, met vooral administratieve en ceremoniële taken. Zo sprak hij in september 1937 bij de begrafenis van een officier die wegens zijn inzet bij de pacificatie van Atjeh begiftigd was met de Militaire Willemsorde. Hij verzekerde de aanwezigen dat de overledene zou blijven worden herinnerd als held en voorbeeld voor jongeren. Gezwollen taal lag hem in de mond bestorven.

Op zaterdag 3 september 1938 stapte Tulp, 48 jaar oud, met zijn echtgenote op de boot naar Europa. Zesentwintig dienstjaren in de tropen zaten er op. Samen met Kerlen en Willem Sonius behoorde Tulp tot het kleine aantal officieren van zijn lichterling dat werkzaam het pensioen had gehaald. Sonius zou nog geen jaar na zijn terugkeer in Nederland ziek worden en overlijden. Kerlen was bij zijn vertrek enkele maanden eerder feestelijk uitgezwaaid. Zo'n afscheid viel Tulp niet toe; klaarblijkelijk was hij in Indië niet zo gevierd als hij in Amsterdam zou worden. Hij en zijn echtgenote deden op de terugreis eerst fascistisch Italië aan, waar zij werden onthaald door van hun pensioen genietende, op hun vaderland mopperende generaals van het Nederlandse leger, en vervolgens Nazi-Duitsland, waar zij de gedisciplineerde samenleving bewonderden. Tulp was inmiddels overtuigd nationaalsocialist, vanuit een macht-realistische inslag. Hij vond Hitler een militair-strategisch genie. In mei 1939 arriveerden zij in Nederland en vestigden zij zich in Den Haag, in een herenhuis op stand aan de Groot Hertoginnelaan. Tulp werd lid van de NSB en vervulde in die partij de post van kringleider. Over zijn doen en laten tot in het voorjaar van 1941 is vrijwel niets bekend. Op voorspraak van Julia op ten Noort, een vertrouweling van Himmler, werd hij gevraagd om de na de Februaristaking ontslagen Amsterdamse hoofdcommissaris H.J. Versteeg op te volgen. Opnieuw zelfstandige verantwoordelijkheid, maar nu over ruim tweeduizend politiemannen, veel meer dan de nog geen tweehonderd manschappen in Suriname.

Tulps stap naar voren²⁹

Tulp aanvaardde het aanbod. Op dat moment zat in Amsterdam de schrik vanwege de Duitse razzia's en het neerslaan van de Februaristaking er nog flink in. Men voegde zich naar de opgelegde restricties, de meesten in de overtuiging dat deze tijdelijk waren. Voor de joden onder hen, zwaarder en directer getroffen en met ad-

²⁹ Zie voor zijn optreden tijdens de bezetting: Meershoek, *Dienaren van het gezag*.

ministratieve dwang in een sociaal isolement gedrongen, was het aantrekkelijk om dat ook te doen. Tulp was overtuigd dat Nazi-Duitsland zijn doeleinden nog niet had bereikt, was een vreemde in de stad en had geen consideratie met joden. In het politiekorps was met angst en beven naar hem uitgekeken. Maar terwijl NSB'ers binnen en buiten de politie met de nek werden aangekeken, wist Tulp zich behendig aan dat stigma te onttrekken. Met name het lagere personeel voelde zich al snel door hem gesteund en beschermd. Tulp profileerde zich wel als nationaalsocialist maar bood in de persoonlijke omgang ruimte aan tegenspraak. Terwijl begin 1942 in het Duitse bestuur de vernietiging van de joden werd voorbereid en Rauter de band met Tulp aanhaalde, werd voor het politiepersoneel de ruimte om bij het handhaven van de nieuwe regels soepel op te treden steeds geringer. Een voor een gingen de bureaus in de stad er toe over om de naleving van de anti-Joodse maatregelen daadwerkelijk af te dwingen.

In de voorafgaande maanden hadden zijn vrienden, oud-medestudenten, met lede ogen aangezien hoe de adjudant van Tulp in de ban raakte van zijn chef. Toen zij Tulp in het voorjaar van 1942 op een feestje van de adjudant aantroffen, op diens studentenkamer aan de Willemsparkweg, trachtten zij de korpschef aan te zetten zijn ware gezicht te tonen. Joviaal weerde deze de provocaties af. Jaren later herinnerde een van hen dat hij Tulp aimabel had gevonden:

Dat wel. Maar als je echt bedacht dat die man je kon maken of breken, vond je dat weer niet. Dat was het gekke.³⁰

Toen de adjudant, aangespoord door zijn vrienden, Tulp eindelijk zijn ontslag had aangezegd, nodigde deze hem prompt uit voor een afspraak buiten diensttijd, in hotel Polen in de Kalverstraat. Daar vertelde de adjudant hem beducht te zijn in strijd te geraken met zijn eed op de vorstin. Toen Tulp verklaarde die ook te hebben afgelegd, zei de adjudant hem ronduit dat hij diens optreden fout vond. Jaren later herinnerde hij zich:

[Tulp] werd toen niet echt kwaad maar voelde zich toch wel een beetje gegrepen. Hij was, op een vreemde manier, toch wel koningsgezind. Typisch een oude beroepsofficier. Dat greep hem wel erg aan.³¹

Tulp herstelde zich evenwel snel en riposteerde met een breedsprakig vertoog hoe hij het politiekorps een vooraanstaande plaats in het nieuwe, door Duitsland gedomineerde Europa ging geven. En dat hij daarvoor de adjudant nodig had. Die liet zich echter niet meer vermurwen. Tulp zelf had zich toen klaarblijkelijk reeds op een spoor gezet waarvan niet meer viel af te wijken.

Toen Rauter in het voorjaar van 1942 in een brief aan Himmler Tulp ter sprake bracht voegde hij aan diens naam tussen haakjes de vertrouwelijke loftuiting 'unser

30 Interview A. Mulder 01-05-91.

31 Interview G. Duisterwinkel 02-12-90.

14 Pistool Sauer Model 38 H van het Politie Bataljon Amsterdam, 1942.

Inv.nr. 00000263

Mann' toe. Die term getuigde van vertrouwen in de politiechef maar ook van de verwachting dat spoedig profijt van hem zou kunnen worden getrokken. Het KNIL had Tulp inderdaad geprepareerd voor de komende taak: bereid om tot het uiterste te gaan, ook in situaties waarin het gezag dat werd gediend, weinig ondersteuning bood. In de stad veroorzaakte de plicht voor joden op de kleding een gele ster te dragen ontsteltenis: niet langer kon worden gedaan alsof het niet zo'n vaart zou lopen. Het lot van de joden beroerde Tulp niet. In de impasse bij de doorvoering van de deportatie zag hij een kans om zich als lokale steunpilaar van het nieuwe regime te bewijzen. Het uit huis halen van joden, met politieafzettingen die woedende omstanders op afstand hielden, vertoonde wel enige gelijkenis met de raids die het KNIL aan het begin van de eeuw had uitgevoerd. Tulp kende die echter niet uit eigen ervaring; slechts uit de snoeverige verhalen van zijn superieuren.

Slot

In de zomer van 1942 ontstond in Amsterdam een destructieve ruimte, zo kan in aansluiting op de analyses van Baberowski en De Swaan worden gesteld. De Duitse politieleiding gaf Tulp een kans zich te bewijzen, het Nederlandse bestuur gedoogde zijn optreden en het gemeentelijk apparaat ondersteunde het. De eerste, nietsontziende, Duitse razzia's veroorzaakten onder de inmiddels sociaal geïsoleerde joden een verlammende angst. Burgers waren geschokt dat de Duitse dreigemen-

ten tegen de joden werkelijkheid werden maar hun weerstand ebde snel weg. Zo, nu het Nederlandse bestuur het liet afweten en de bevolking zich voegde, kreeg Tulp de ruimte om met de deportatie van de joden de door hem gewenste Nieuwe Orde naderbij te brengen. Ook in Nederlands-Indië waren van hem improvisatie en slagvaardigheid gevergd. Wellicht hoopte hij zo alsnog de roem op het slagveld te behalen waartoe hij daar niet de kans had gehad. Onduidelijk is of hij zijn bezwijken in oktober ook als een groots, eervol sneuvelen heeft ervaren.³²

³² De dochter van korpschef Versteeg, G.J.M. van Heijnsbergen-Versteeg, vertelde mij dat haar vader, die na zijn ontslag contact had gehouden met leden van de korpsleiding, had vernomen dat Tulp op zijn sterfbed wroeging zou hebben gehad. Interview Van Heijnsbergen-Versteeg 5-4-90. Zijn adjudant had bij zijn bezoek aan Tulp in het ziekenhuis daar niets van bespeurd. Interview Duis-terwinkel 15-2-94.

Summary

Dutch who provided assistance to the occupier during World War II have long been neglected in historiography. This article portrays Sybren Tulp, a colonial soldier who was appointed chief commissioner after the February Strike, made the force a mainstay of the occupier, and finally succumbed to the efforts of the deportation of the Jews. Remarkably, despite his membership in the NSB (Dutch National Socialist Movement) and the SS, he was popular among the staff. Based on new biographical information, the article examines the extent to which his experiences in the Royal Netherlands East Indies Army influenced his actions. Although Tulp was not involved in large-scale operations, he was confronted with the heroic stories of his superiors about the violent pacification of the interior. The chief commissionership might have been seen as an opportunity to still prove himself. His leadership style and organizational skills reflect his military experience.

Keywords

Sybren Tulp, Amsterdam Police during WWII, Nazi Occupation of the Netherlands, Jewish Deportations (Amsterdam, 1942), Dutch Police Collaboration, Hanns Albin Rauter, KNIL (Royal Netherlands East Indies Army), Anton de Kom and the 1933 Paramaribo Protest

Over de auteur

Guus Meershoek (1960) is lector Politiegeschiedenis aan de Nederlandse Politie-academie en docent bestuurskunde aan de Universiteit Twente. Hij studeerde politie-cologie en filosofie aan de Universiteit van Amsterdam en publiceerde in 1999 het proefschrift *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de Duitse bezetting*. Voorts publiceerde hij onder meer *De Gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam 2006).

U 48/1267/

Nederlandsche Roode Kruis.

Comité tot steunverleening aan
het Nederlandsche Roode Kruis
tot uitzending van Verplegend
Personeel en Materieel naar de
Peststreken in Nederl.-Indië

ONZE PESTAMBULANCES.

1914.

- 1 Naar aanleiding van het sturen van vier pestambulances naar Nederlands-Indië, bracht het Nederlandse Rode Kruis in 1914 deze speciale brochure *Onze pestambulances* uit.

Inv.nr. R1751.002

De pestambulances van het Rode Kruis

THIJS GRAS EN HANS WALDECK*

In 1914 stuurde het Nederlandsche Rode Kruis twaalf verpleegsters in vier 'pestambulances' met twee ziekenautomobielen naar Java in Nederlands Oost-Indië om te helpen bij de pestbestrijding. Het hoogtepunt van de epidemie was in 1913 en 1914, waarbij vooral op Java bijna 28.000 sterfgevallen te betreuren vielen.¹ Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zijn deze inspanningen aan het zicht onttrokken gebleven. Hoe kwamen die pestambulances tot stand en welke bijdrage hebben zij aan de bestrijding van deze pestepidemie geleverd?

37

De pest in Nederlands-Indië

Vanaf 1911 werd Nederlands Oost-Indië – en vooral Java – geteisterd door een pest-epidemie. Het resulteerde in een medische ramp volgens medisch historicus Leo van Bergen, omdat de in Indië aanwezige, westerse medici hun taak hadden verzaakt.² Het aantal sterfgevallen bereikte in 1913 en 1914 zijn hoogtepunt met bijna 28.000 slachtoffers. Begin 1914 besloot het Hoofddcomité van het Nederlandsche Roode Kruis om het overzeese gebiedsdeel te hulp te schieten met de oprichting van een 'Comité tot steunverleening aan het Nederlandsche Roode Kruis tot uitzending van verplegend personeel en materieel naar de peststreken in Nederlandsch-Indië'.³ Het hoofdcomité was hiertoe mede aangespoord door de vereniging van bestuursambtenaren in Nederlands-Indië.⁴ Het paste ook heel goed in de nieuwe oriëntatie van het Nederlandse Rode Kruis (NRK) om niet alleen hulp te bieden in

---

Veilig. Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid, 3 / Safe. Annual of Korpora, Heritage Public Safety, 3, 36-65. DOI 10.5117/9789048576531_GRAS&WALDECK

¹ www.indischhistorisch.nl, aldaar: <https://www.indischhistorisch.nl/tweede/sociale-geschiedenis/sociale-geschiedenis-epidemieen-in-nederlands-indie-deel-2-de-twintigste-eeuw/>.

² L. van Bergen, *Medische rampen in Nederlands-Indië*, in: *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* maart (2023) 56-65.

³ J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, (Amsterdam, 1992) 67-68, G.M. Verspyck, *Het Nederlandsche Roode Kruis 1867-1967* (Nijkerk 1967) 91-92. Zie ook *Het Vaderland* (25 april 1914) voor de samenstelling van het Comité.

⁴ *Deli Courant* (28 juli 1914).

- 2 Dokterstas van de inlandse arts Boenjamin, die betrokken was bij de pestbestrijding op Java.

Particuliere collectie

tijd van oorlog aan militairen, maar ook bij rampen, die vooral burgers troffen;⁵ een aanpassing in de statuten die pas twintig jaar later ook bij haar onderafdeling het Nederlands-Indische Rode Kruis (NIRK) werd doorgevoerd.⁶

Het Comité haalde een fors geldbedrag op, genoeg om vier ambulances – in de zin van (mobiele) veldhospitaal – in te richten.⁷ Daar waar aan de ambulances, die in 1912 en 1913 door het NRK voor enkele maanden naar de Balkanoorlogen waren uitgezonden nog artsen, verplegers, verpleegsters en ondersteunend personeel deelnamen, werden nu alleen verpleegsters geworven. Per ambulance waren dat er drie, van wie één als hoofdverpleegster fungeerde. Zij moesten één jaar ter beschikking van het NRK blijven en kregen een speciale tropenuitrusting. Ze werden ook betaald en zeker niet slecht. De verpleegsters kregen 250 gulden per maand,

5 H. Waldeck, T. Gras, *Tegen wil en dank. Het gebruik van ziekenauto's door het Nederlandse Rode Kruis tot en met de Eerste Wereldoorlog*, in: *Veilig. Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid* 2 (2025) 148-167.

6 L. van Bergen, *Een Menslievende en Nationale Taak. Oorlog, kolonialisme en het Rode Kruis in Nederlandsch-Indië 1870-1950* (Soesterberg 2004) 81-87.

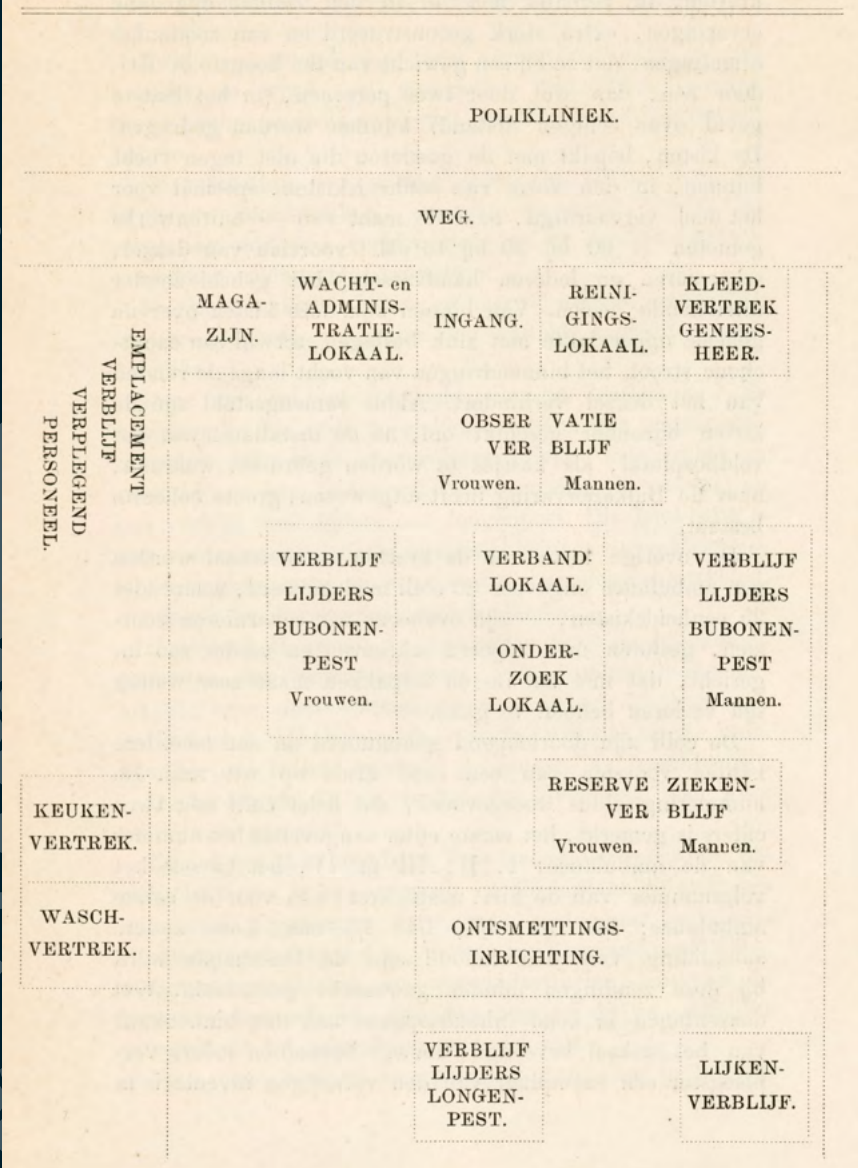
7 In de oorspronkelijke betekenis van 'hôpital ambulante' of verplaatsbaar ziekenhuis of veldhospitaal.

3 Dit huis wordt door middel van bezwavelen rattenlokvrij gemaakt, zo meende men.

Wereldmuseum, Amsterdam

SCHETS van een plattegrond voor de inrichting van een veldhospitaal ten dienste der pestbestrijding, met inbegrip van een gelegenheid voor poliklinische hulp en een woonverblijf voor het verplegend personeel.

4 Vooraf was deze schematische indeling van elke ambulance gemaakt. Illustratie in: *Onze Pestambulances* (1914).

Inv.nr. R1751.002

de hoofdverpleegsters 300. In geval van overlijden ontvingen de nabestaanden 3000 gulden.⁸ Dat was een veel betere honorering dan die het Rode Kruis bood aan verpleegsters die de organisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog voor hulp in Nederland wilde incorporeren. Die moesten het vrijwillig doen en voldoening putten uit hun inzet.⁹

De werving van artsen en ander personeel voor de pestbestrijding verliep veel moeizamer, ondanks een riant vergoeding van 1500 gulden voor de overtocht en op Java een wedde van 400 gulden per maand (terwijl je – zo werd gezegd – van 200 gulden makkelijk rond kon komen), liep het niet storm. Volgens het *Bataviaasch Nieuwsblad* kwam dit omdat de heren doktoren niets voelden ‘voor den inlander’ en het was ‘bekend, dat deze zelfs niet eens geholpen wilde worden en door zijn onreinheid zelf het hardste medewerkte om de pest te verspreiden.’¹⁰ Artsen en ander personeel zouden daarom ter plaatse worden toegevoegd. In oktober 1914 waren voor pestbestrijding 26 Europese (waaronder officieren van gezondheid van het KNIL) en negen Inlandse artsen beschikbaar.¹¹

Zij werden vooral ingezet bij de Inlichtingendienst die pestgevallen moest opsporen en inperkende maatregelen moest afkondigen zoals zwavelen van huizen en isolatie van patiënten en hun familie.

Desalniettemin meldden zich ook artsen, zoals Henri van Dijk (1880-1948)¹² en twee vrouwelijke artsen. Zo werd aan de vierde pestambulance de vrouwelijke arts Van Stokkum toegevoegd.¹³ ‘Dank zij het krachtadig optreden van Dr. Van Stokkum, die evenmin als de zusters in zulk een chaos kon werken’, kwam er wat lijn in de behandeling van de pestpatiënten.¹⁴ In de zomer van 1915 kwam dokter Emma van Teutem (1885-1976) de gelederen van de pestbestrijding nog versterken.¹⁵ Ook zij trok intensief met de Rode Kruisverpleegsters op.¹⁶

De uitrusting voor de veldhospitaal, die ook door het NRK geleverd werd, zat verpakt in handzame colli's. Ze waren niet te groot en niet te zwaar, zodat ze makkelijk gehanteerd konden worden. Dit was gebaseerd op de ervaringen met de ambulances, die in 1912 en 1913 naar de Balkan gestuurd waren, toen daar oorlog

8 ‘De Pestambulances’ in: *Tijdschrift voor Ziekenverpleging* 14 (1914) 558- 559. Ook *Het Redding-wezen* 32 (1914) 207-213.

9 L. van Bergen, C.Th. Bakker, *Dutch nurses and the Great War: on caregiving and gender*, in: *First World War Studies*, 2 (2020) 107-122.

10 *Bataviaasch Nieuwsblad* (3 en 4 juni 1914).

11 *De Preangerbode* (2 december 1914).

12 [www.wikipedia.org](https://nl.wikipedia.org/wiki/Henri_van_Dijk), aldaar: https://nl.wikipedia.org/wiki/Henri_van_Dijk. Later bekend als oprichter van de bloedtransfusiedienst van het Rode Kruis. Zie ook: Kooten, M. van, Henri van Dijk. Arts aan meerdere fronten. In: M. van der Steeg (red), *De mens achter de Medaille. 100 jaar Rode Kruisonderscheidingen* (2014) 21-23.

13 *Bataviaasch Nieuwsblad* (24 november 1914), *Algemeen Handelsblad* (14 januari 1915).

14 *Koloniaal Tijdschrift (KT)* 2 (1914) 1650.

15 E. van Teutem, ‘Ervaringen van een vrouwelijke arts in Indië’ (2 delen), in: *De vrouw in haar huis* 5 (september 1929) 221-227 en ibidem nr. 6 (oktober 1929) 286-293.

16 *Bataviaasch Nieuwsblad* (24 november 1914).

heerste.¹⁷ Verder ging ook een mobiele ontsmettingsoven mee. De verpleegsters vonden het uitpakken van de ambulance-inventaris ‘een prettig werk’:

Wij vonden het een al mooier en praktischer dan het andere. Vooral ook het apotheekkastje, urinebestek en infusie-apparaat hebben de bewondering der doktoren. Verder zijn we trotsch op de 2 mooie verbandtrommels, welke we mede kregen, en de groote verscheidenheid van verschillende instrumenten, verband enz. in zoo'n beperkte ruimte aanwezig.¹⁸

De samenstelling van de ambulances

De overwegingen, die artsen weerhielden om zich aan te melden, bleken niet op te gaan voor het verplegend personeel. De belangstelling om deel te nemen aan de pestambulances was groot. Maar liefst 66 verpleegsters meldden zich aan! Kwam het door de goede betaling? Waren de dames uit op avontuur, of was er een enorme behoefte om hulp te verlenen? Het zal wel een combinatie van deze factoren geweest zijn.

Omdat plek was voor slechts twaalf verpleegsters, kon het NRK kieskeurig zijn. Uit de gemaakte keuze bleek wel dat een voorkeur bestond voor iets oudere vrouwen (de jongste was 25, de meeste eind twintig, begin dertig). Ook eerdere deelname aan de Balkanambulances strekte blijkbaar tot aanbeveling, want zeven van de twaalf uitgezonden verpleegsters konden op deze ervaring bogen. Van de overige vijf waren twee eerder in Nederlands-Indië geweest.¹⁹

¹⁷ 'De 1^e en 2^e Nederl. Roode-Kruis-ambulances naar de peststreken in Indië', in: *Tijdschrift voor Ziekenverpleging* 2 (15 juni 1914) 495, 496.

¹⁸ *KT* 2 (1914) 1651-1652.

¹⁹ *Verslag der Handelingen van de Vereeniging het Nederlandsche Roode Kruis deel XXV over 1915* (Den Haag, 1917) 109. Emi Veenstra was er geboren, van Rika Karssen kon niet worden bepaald wanneer zij in Nederlands-Indië geweest zou zijn.

OVERZICHT PERSONEEL PESTAMBULANCES²⁰

AMBULANCE NR. 1 (vertrek Rotterdam 13 juni 1914, aankomst Soerabaja 28 juli 1914)

NAAM, GEBOREN	LEEFTIJD	OPLEIDING	BALKAN-AMBULANCE?	BIJZONDERHEDEN
Maria Catharina Jacoba Beerstecher (hvp) (14 jul 1878 Delft)	36	Wilhelmina Gasthuis, Amsterdam	Sikemeijer, Tsjorloe November 1912-mei 1913	Bleef actief in dienst van de pestbestrijding. In juni 1926 terug naar Nederland.
Antonia Zwart (9 juli 1884 Leiden)	30	Gemeente-ziekenhuis, Den Haag	Van Tienhoven/Lingbeek, Belgrado en Waljewe, Servië Juli-oktober 1913	In mei 1915 in Nederlands-Indië getrouwd met Wouter Eikenboom.
Jantje Hulst (18 maart 1886 Den Ham)	28	Vermoedelijk Gemeente-ziekenhuis Den Haag		Eerst ingedeeld bij ambulance II, gewisseld met Buys. Bleef tot 31 oktober 1915 bij de dienst Pestbestrijding. Vertrok 11 maart 1916 uit Nederlands-Indië, kort daarna geëmigreerd naar de VS.
Engelina Ambrosina Pruijssenaere de la Woestijne (7 december 1877 Djok-jakarta)	36	Niet bekend, mogelijk ziekenhuis in Nederlands-Indië	Zat al in Nederlands-Indië	In Nederlands-Indië erbij gekomen, fungeerde ook als tolk.
Inlandse verpleegsters: Marianne, Lina en Sarpia				

²⁰ Voor de leeftijd is uitgegaan van juli 1914. Veel dank is verschuldigd aan Maarten en Willy Etmans (genealogisch onderzoeksbureau Roosje Roos) voor hun research naar gegevens van de verpleegsters.

AMBULANCE NR. 2 (vertrek Rotterdam 13 juni 1914, aankomst Soerabaja 28 juli 1914)

NAAM, GEBOREN	LEEFTIJD	OPLEIDING	BALKAN- AMBULANCE?	BIJZONDERHEDEN
Jannetje (Jans) Vermaas (hvp) (14 februari 1886 Hellevoet- sluis)	28	Niet bekend	Van Tienhoven, Belgrado Oktober 1912-mei 1913 Van Tienhoven/ Ling- beek, Belgrado en Waljewe, Servië Juli-oktober 1913	Vertrok op 12 augustus 1915 met de <i>Insulinde</i> naar Rotterdam. Later terug naar Nederlands-Indië; werd hoofdverpleegster in Soerabaja.
Emi Veenstra (25 oktober 1883 Tjikadjang)	30	Stedelijk Ziekenhuis Rotterdam	In Nederlands- Indië geboren, doch- ter assistent-resident en een inlandse vrouw.	Bleef tot 5 februari 1917 bij de dienst Pestbestrijding. Op eigen verzoek ontsla- gen.
Johanna Buys/ Buijs (27 juli 1888 Utrecht)	25	Gemeente- ziekenhuis Den Haag	Van Tienhoven/ Ling- beek, Belgrado en Waljewe, Servië Juli-oktober 1913	Eerst ingedeeld bij am- bulance I, gewisseld met Hulst. Vertrok op 12 augus- tus 1915 met de <i>Insulinde</i> naar Rotterdam. Werkte in 1919 bij het Rode Kruis in Malang.

Inlandse verpleegsters: Saidjah, Watina en Soepinah

AMBULANCE NR. 3 (vertrek Amsterdam 4 juli 1914, aankomst Tandjong Priok 8 augustus 1914)

NAAM, GEBOREN	LEEFTIJD	OPLEIDING	BALKAN- AMBULANCE?	BIJZONDERHEDEN
Hermann van Harreveld (hvp) (18 maart 1873 De Wijk)	41	Mogelijk Academisch Ziekenhuis Groningen		Bleef tot 3 november 1915 bij de dienst Pestbestrij- ding. Op eigen verzoek ontslagen.
Petronella Christine Nieuwaal (27 februari 1886 Hellendoorn)	28	Wilhelmina Gasthuis, Amsterdam		Bleef tot april 1917 bij de dienst Pestbestrijding. Op eigen verzoek ontslagen.
Hinderika Karssen (15 november 1886 Amsterdam)	27	Wilhelmina Gasthuis, Amsterdam	Zou eerder in Nederlands-Indië zijn geweest	Raakte besmet met de pest, viel uit per 19 maart 1915. Overleed 7 juli 1915 in Weltevreden.

AMBULANCE NR. 3 (vervolg)

NAAM, GEBOREN	LEEFTIJD	OPLEIDING	BALKAN-AMBULANCE?	BIJZONDERHEDEN
Maria Wilhelmina Samuelina Buttner-Mossel (Niet bekend Nederlands-Indië)	30+*	Niet bekend, mogelijk ziekenhuis in Nederlands-Indië	Zat al in Nederlands-Indië	Verbonden aan Militair Hospitaal, ook particulier verpleegster in Malang. In april 1914 aangesteld voor de pestbestrijding en belast met opleiden inlandse verpleegsters. Verving de uitgevallen Karssen.

Inlandse verpleegsters: Asminah, Astro en Tjakra

* Zij trouwde op 7 september 1894 te Tjilatlap met Gottlieb Carel Julius Emiel Adolph Buttner (1849-1906), onder andere ondercommies 2de klasse bij de Staatsspoorwegen.

AMBULANCE NR. 4 (vertrek Amsterdam 4 juli 1914, aankomst Tandjong Priok 8 augustus 1914)

NAAM, GEBOREN	LEEFTIJD	OPLEIDING	BALKAN-AMBULANCE?	BIJZONDERHEDEN
Guurtje Joon (hvp) (8 oktober 1877 Zaandijk)	36	Binnen-gasthuis, Amsterdam	Van Tienhoven/ Lingbeek, Belgrado en Waljewe, Servië Juli-oktober 1913	8 juli 1915 vertrokken uit Batavia, 12 augustus in Amsterdam aangekomen.
Anna Elisabeth Maria Kürtz (7 juni 1884 Den Haag)	30	Gemeente-ziekenhuis Den Haag	Van Tienhoven, Belgrado Oktober 1912- mei 1913 Van Tienhoven/ Lingbeek, Belgrado en Waljewe, Servië Juli-oktober 1913	Vertrokken op 19 augustus 1915 vanaf Batavia op de Koningin Emma, die in het Kanaal op een mijn gelopen is, kwam later in Nederland aan.
Anna Margaretha Elisabeth Monsees (14 augustus 1886 Amsterdam)	27	Gemeente-ziekenhuis Den Haag	Van Tienhoven/ Lingbeek, Belgrado en Waljewe, Servië Juli-oktober 1913	Trouwde op 10 november 1915 te Kediri met Thomas Mandersloot.

Inlandse verplegers: zes mannen, niet bij name genoemd.

5 De zes verpleegsters van de eerste twee pestambulances aan de vooravond van hun vertrek: staand Antonia Zwart, Johanna Buys, Jantje Hulst en Emi Veenstra. Zittend de beide hoofdverpleegsters Maria Beerstecher en Jans Vermaas.

Illustratie in: *De Haagse Vrouwenkroniek* 51 (24 juni 1914)

6 De eerste pestambulance bestond uit de verpleegsters Antonia Zwart, Maria Beerstecher en Jantje Hulst.

Illustratie in: *Koloniaal Tijdschrift* 1 (1915)

Het sturen van deze pestambulances kreeg niet alleen bijval want niet iedereen geloofde dat deze twaalf dames het verschil gingen maken.²¹ Een van de zusters beschreef wat zij van anderen hoorde: 'dat wij eigenlijk vrijwel overbodig zouden zijn, dat er niets te verplegen viel aan pestlijders, wat wij hier dus eigenlijk kwamen doen.'²² Ook hekelden verschillende critici de ontbrekende talenkennis en het onoverbrugbaar geachte cultuurverschil.²³

Officier van Gezondheid 1ste klas dr. J.Th. Terburgh (1868-1940), die de zusters bij hun aankomst in Soerabaja welkom heette, dacht daar duidelijk anders over. Hij

²¹ *Het Nieuws van den Dag voor Nederlands-Indië* (18 juli 1914).

²² *KT 1* (1915) 222-225.

²³ *Het Vaderland* (2 juli 1914).

was Inspecteur van de Burgerlijke Geneeskundige Dienst in Nederlands-Indië en uit dien hoofde betrokken bij de pestbestrijding.²⁴ Terburgh achtte hun komst ‘een bewijs, dat Holland niet alleen meevoelt met het lief, doch ook met het leed, dat Indië treft.’ Bij het heffen van het glas aan het slot van zijn toespraak sprak hij de wens uit ‘dat na eenige tijd de mare moge gaan, dat de pessimisten, die uwe zending verkeerd achten, zich hebben vergist, doch dat uw werk een zegen is voor de Inlandsche maatschappij.’²⁵

Aankomst en eerste acties van de pestambulances

De zes dames van de pestambulances I en II vertrokken op 23 juni 1914 met de trein van Den Haag naar Marseille om zich aldaar in te schepen op de *Kawi*, die al op 13 juni met de uitrusting vanuit Rotterdam richting Nederlands-Indië was vertrokken.²⁶ De ambulances III en IV volgden op 4 juli. Zij voeren met de *Rembrandt*, die vanuit de Amsterdamse haven vertrok.

Op 28 juli werden de leden van de ambulances I en II in Soerabaja verwelkomd met bloemen en wijn. De dag daarop vertrokken ze al naar Malang, waar veel pestgevallen waren. De ambulances III en IV zetten op 8 augustus voet op Nederlands-Indische bodem in Tandjong Priok. Vandaar reisden ze door naar Soerabaja. Een van de twee ging ook naar Malang, 80 kilometer ten zuiden, de laatste naar Kediri, 100 kilometer ten zuidwesten van Soerabaja.

De zusters van de eerste pestambulances gingen meteen aan de slag met de opbouw van de noodziekenhuisjes en de verpleging van zieken. In Kepadjen, zuidelijk van Malang, waren elf barakken voor builenpest, drie voor longpest, een verband/operatiekamer en enkele bijgebouwen.

Zij zagen daar 31 patiënten, van wie tien genazen, zes overleden en vijftien langer onder behandeling bleven. De pestpatiënten werden de eerste dagen apart gelegd tot de koorts zakte of tot ze overleden. Om vertrouwen te wekken lieten ze ook een familielid bij elke patiënt waken, die ook te eten kreeg. In de nacht was zelden inzet nodig. Tevens hebben ze 36 patiënten in de polikliniek gezien en assisteerden ze in isolatiebarakken te Swaroe ten zuiden van Malang. Het inlandse eten werd klaargemaakt door de ‘kokki’.²⁷ Versnaperingen waren ook beschikbaar en de was werd door een wasman gewassen.²⁸

²⁴ Terburgh was in 1903 getuige van de activiteiten van het Italiaanse Rode Kruis bij een malaria-epidemie en had toen het NRK al opgeroepen ook actief te zijn bij andere rampspoeden dan oorlogen, maar die oproep vond destijds geen gehoor.

²⁵ *De Sumatra Post* (11 augustus 1914)

²⁶ *Koloniaal Weekblad* 26 (25 juni 1914) 1.

²⁷ Een ‘kokkie’ is een kookster binnen de Indonesische cultuur.

²⁸ ‘De pest-ambulances. Overdruk uit de Handelingen van de Vereeniging van het Nederlandsche Roode Kruis deel XXIV 1^e gedeelte 1914’ in: *KT 2* (1916) 973-978.

7 De drie zusters van Pestambulance 2 in hun Rode Kruis tent. Links voor Emi Veenstra, achterin hoofdverpleegster Jans Vermaas en rechts zuster Johanna Buys. Helaas is niet bekend wie de man is die op theevisite is gekomen.

Wereldmuseum, Amsterdam

De tweede ambulance ging naar Toempang, oostelijk van Malang. Hier waren de omstandigheden minder gunstig, mede door slechter weer. 'Zoodra eenige barakken waren opgericht, was de energie der zusters niet langer in toom te houden. (...) Dank de buitengewoon goede humeuren van de zusters, waardoor zij alles van de zonnige zijde beschouwden, verdroegen zij al deze onaangenaamheden en ongemakken met eene vroolijkheid en flinkheid, welke bewonderenswaardig was.' Ze kregen al meteen drie patiënten. Tot 1 oktober zagen ze daar veertien builenpestpatiënten van wie er zes overleden, de overige acht herstelden. Ook meldden zich negentien patiënten, die aan andere ziekten leden. Hiervan overleden twee, herstelden veertien en keerden drie niet hersteld terug naar huis.²⁹

De derde ambulance had wat opstartproblemen. De hoofdverpleegster, zuster Hermanna van Harreveld, mocht familie in Passeroean bezoeken, maar werd daar ziek, waarop zuster Petronella Nieuwaal haar kant op werd gestuurd om haar te verplegen. Daardoor stond zuster Rika Karssen er korte tijd alleen voor in Malang. Na zes dagen voegde Nieuwaal zich bij haar. Zij moesten naar Toeren om daar hun bivak op te slaan. Tot de barakken klaar waren reden de zusters met de dokters mee de dessa in om daar pestpatiënten te bezoeken. Zo konden ze een beetje ervaring opbouwen. De ziekeninrichting ging daar pas op 21 september open, gelukkig wel weer onder leiding van de herstelde zuster Van Harreveld.³⁰

²⁹ 'De pest-ambulances', 1122-1126.

³⁰ KT 2 (1916) 1123, 1124.

8 De zusters konden zeer goed met kinderen overweg (en omgekeerd!).

Wereldmuseum, Amsterdam

9 De drie Inlandse verpleegsters van Pestambulance 2 (Saidjah, Watina en Soepinah), die door de Nederlandse verpleegsters moesten worden opgeleid.

Wereldmuseum, Amsterdam

In Kediri, waar de vierde ambulance aan de slag ging, werd een vrij groot terrein bestemd voor de pestbestrijding. Hier werden vier afdelingen opgetrokken, die elk een eigen functie hadden. Afdeling A telde ongeveer twintig barakken en was bedoeld voor mensen, die zeven dagen geobserveerd moesten worden, omdat ze in contact waren geweest met pestpatiënten. In afdeling B brachten ze de mensen met koorts onder. Bij hen was pest mogelijk, maar nog niet vastgesteld. In afdeling C werden gediagnosticeerde pestpatiënten opgenomen, terwijl D bestemd was voor longpestpatiënten. Deze laatsten werden als het meest gevaarlijk beschouwd:

Bij een longpestpatiënt komt men zoo min mogelijk. Zij komen in kleine barakjes te liggen, waar in een der zijwanden een soort van klep is, waardoor voedsel kan worden aangereikt. Maar, als men zorgt dat men de adem van den patiënt niet tegen zich aankrijgt, zoo min mogelijk spreekt of een zakdoek voor den mond houdt, kan men *de zieken zelf even helpen wat te drinken*.³¹

31 KT 2 (1914) 1651.

Hier was het vrij druk. In september werden 84 pestpatiënten opgenomen van wie er 47 herstelden en 37 overleden. Daarnaast werden veel mensen ter observatie opgenomen. Hoewel deze mensen in principe gezond waren, moesten ze door de zusters wel geobserveerd en getemperatuurd worden, zodat die er het nodige werk aan hadden. Mogelijk was dit de reden van andere afspraken betreffende het voorzien in eten. In de andere ambulances regelde het ambulancepersoneel de voeding, maar in Kediri moesten de pestpatiënten en opgenomen te observeren mensen zelf hun eten kopen bij op het terrein aanwezige warongs (inlandse draagbare gaarkeukens). Alleen aparte voeding of extraatjes zoals melkeieren, ajer blanda (spuitwater), limonade en vruchten, werden door de ambulance verstrekt.³²

Vooral met de kinderen kregen de zusters een heel goede band. Met de genezen kinderen gingen ze zelfs naar de bioscoop en zodoende leerden ze tevens de Javane taal. Een van de zusters schreef:

Wat is ons dat toch allemaal meegevallen hier. Iedereen èn in Holland èn in Indië, zei en dacht: dat we hier tot niets nut zouden zijn we kenden de Javanen niet, taal en godsdienst zouden ons in den weg staan, ze zouden op alles 'inggeh' (ja) zeggen, zich niet laten verplegen, enz. En we hebben *nog nooit* eenigen tegenstand onderonden. De menschen helpen zelfs mee, als er 't een of ander aan de patiënten gedaan moet worden en ze troosten hun kinderen zoo aardig, als wij met de kleintjes bezig zijn. Ook in de dessa's gaat 't zoo. In 't begin vluchtte alles wat loopen kon weg, als onze auto kwam, nu staan de kinderen te dansen, als ze de auto hooren en schreeuwen een woord, wat 'hoerah' moet voorstellen.³³

Een belangrijk doel van de ambulances was, naast het verplegen van pestpatiënten, ook het opleiden van plaatselijke (inlandse) verpleegsters en verplegers. De ambulances I, II en III kregen elk drie inlandse verpleegsters aan zich verbonden. Op het barakkenterrein van een van de ambulances werd zelfs een speciaal huisje voor hen gebouwd.³⁴ Deels waren deze vrouwen ongeletterd, maar ze werden snel wegwijds gemaakt in het aflezen van de thermometers en klokkijken.³⁵ Ambulance IV nam een zestal mannen onder haar hoede om deze in te wijden in de verpleegkunde.³⁶ Dit ging verrassend goed, als we de berichten mogen geloven. Een verslaggever stond 'verstomd, hoe die mannen, zóó van de sawah in de ambulance gekomen, beter dan ooit een Europeaan 't zou kunnen, hun zieken verplegen...' Zij dankten dit – zo vervolgde hij – aan hun geduld, bedachtzaamheid en zelfopoffering.³⁷

Intussen was vanuit Nederland nog een bijdrage aan de pestbestrijding onderweg: twee ziekenautomobielen.

³² KT 2 (1916) 1124, 1125.

³³ *Algemeen Handelsblad* (29 december 1914).

³⁴ KT 2 (1914) 1651.

³⁵ KT 2 (1916) 977.

³⁶ 'De pest-ambulances', 1125.

³⁷ *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant* (16 oktober 1915).

10 Verwey & Lugard hadden in 1911 al Fiat-ambulances aan het NRK geleverd, maar met deze voertuigen waren zeer veel technische problemen.

Collectie Hans Waldeck

Strijd om de levering van ziekenauto's

De gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, A.W.F. Idenburg (1861-1935), had het Hoofdcomité van het Nederlandsche Rode Kruis, via de minister van Koloniën, J.H. de Waal Malefijt (1852-1931) in de loop van juni 1914, naast het sturen van de vier ambulances, verzocht 'om de uitzending van twee automobielen voor ziekenvervoer geschikt voor gebruik in bergterrein, en gemakkelijk te ontsmetten.'³⁸

Dankzij het door het Centraal Comité tot bestrijding van de pest ingezamelde geld, konden deze ziekenauto's in de zomer van 1914 door het Hoofdcomité worden gekocht. Het waren twee Fiat 45/25 pk chassis geleverd door de N.V. Verwey & Lugard's Automobielaanschaaffing uit Den Haag met een carrosserie van de eveneens in Den Haag gevestigde firma Pennock & Co.³⁹ Dezelfde firma's waren in 1911 betrokken geweest bij de levering van twee overeenkomstige Fiat-ziekenauto's aan het Hoofdcomité. Het is opmerkelijk dat hen deze opdracht opnieuw werd toevertrouwd en dat weer voor Fiat gekozen werd.⁴⁰ Deze Fiats hadden in Nederland heel veel technische problemen en waren vaker in reparatie dan dat ze zieken of gewonden vervoerden.

De firma Trompenburg uit Amsterdam was niet blij met deze keuze. Zij had eigenlijk gehoopt de opdracht te krijgen, omdat de firma 'de leverantie had aangeboden op voorwaarden, die op vrijgevig wijze rekening hielden met het menschlievend

³⁸ Verzoek vermeld in *De Sumatra Bode* (10 juni 1914). Citaat uit de *Haagsche Courant* (2 juli 1914).

³⁹ *De Auto* van 17 september 1914 meldde dat het een 15/25 chassis zou zijn, de kranten, die op 19 en 21 september 1914 over de presentatie schrijven, berichtten allemaal dat het om een 45/25 chassis ging.

⁴⁰ Waldeck Gras: *Tegen wil en dank*, 162.

11^e Jaargang. 25 JUNI 1914. No. 26.

DE AUTO

**Het Nederlandsche
Roode Kruis**

heeft ons de levering opgedragen van

TWEE F.I.A.T.

AMBULANCE - AUTOMOBIELEN.

Verwey & Lugard's Automobiels-Maat⁴¹.
Laan van Nieuw Oost-Indië. - 's-GRAVENHAGE.

GEILLUSTREERD WEEKBLAD VOOR AUTOMOBILISTEN
Officieel Orgaan
van de Koninklijke Nederlandsche Automobiels Club.

11 Verwey en Lugard adverteerden trots met hun opdracht voor levering van ziekenauto's aan het NRK.

Collectie Hans Waldeck

doel, waarvoor zij bestemd waren.⁴¹ Nu werd een buitenlandse fabriek bevoorreed, waardoor in Nederland ingezameld geld niet in Nederland werd besteed.

Het Rode Kruis bleef echter achter haar keuze staan en voerde aan dat Verwey & Lugard en Pennock & Co Nederlandse firma's waren. Maar Trompenburg was het daar niet mee eens. 'Letterlijk is uw bewering houdbaar, maar blijft zij dit ook wanneer men weet, dat de Fiat-chassis in Turijn worden gemaakt en de Nederlandsche Mij. aan wie de bestelling is gedaan, dus enkel de agent is, die tegen een commissie de bestelling doorgeeft aan een Italiaansche fabriek. Wij wenschen aan het publiek over te laten om te beoordeelen wie van ons beiden de juiste voorstelling van de zaak heeft gegeven.'⁴²

Dat het Rode Kruis voet bij stuk hield, had vooral een praktische reden. De firma Verwey & Lugard had al vele jaren verschillende filialen in Oost-Java, dus als onderdelen geleverd moesten worden of reparaties uitgevoerd, dan viel dit goed

41 *De Auto* (9 juli 1914) 908.

42 *Het Vaderland* (14 juli 1914).

12 Dr. G.W. Boland, directeur van de GGD Den Haag was nauw betrokken bij de levering van de pestambulances.

Collectie Hans Waldeck

te organiseren.⁴³ De ervaringen met de auto's in Nederland hadden geleerd dat dit geen overbodige luxe was! Toch was dit een oneigenlijk argument, want Verwey en Lugard was toen ook nog de vertegenwoordiger van Spyker in Nederlands-Indië. Er waren echter al barsten in die samenwerking, want ze lieten te pas en te onpas weten dat de Spykers onderdeden voor de Fiats. Spyker verbrak daarop in 1914 het contract met Verwey en Lugard.⁴⁴

De pestziekenauto's

Al na enkele maanden konden de automobielen op 18 september 1914 in de garages van Verwey & Lugard in Den Haag aan een groot gezelschap hoogwaardigheidsbekleders getoond te worden.⁴⁵ De meest voorname aanwezige was prins Hendrik (1876-1934), voorzitter van het NRK en beschermheer van het Centraal Comité voor de pestbestrijding. Maar er waren ook veel andere leden van het Hoofdcmité van het Rode Kruis en van het Centraal Comité Pestbestrijding aanwezig. De prins liet zich vergezellen door zijn adjudant jonkheer J.H. Backer (1881-1924). Verder woonden oud-minister van Koloniën mr. D. Fock (1858-1941) en de nodige generaals en mensen van adel de bijeenkomst bij. Van medische kant waren de artsen J.F.

⁴³ *De Standaard* (19 september 1914).

⁴⁴ Vincent van der Vinne, *Spyker 1898-1926*. (Amsterdam 1998) 185.

⁴⁵ Uitgebreide beschrijving in: *Algemeen Handelsblad* (19 september 1914).

Langenbergh (1862-1939), G.J.W. Koolemans Beynen (1874-1938) en S. Monnikendam (1863-1926) naar deze bijeenkomst gekomen, omdat zij geadviseerd hadden omtrent de aanschaf en uitrusting van de vier ambulances en de twee ziekenautomobielen.

De grote drijfveer achter de ziekenauto's was echter de destijds gerenommeerde deskundige op het gebied van zieken- en gewondenvervoer en kersverse directeur van de in 1912 opgerichte Haagse GGD dokter G.W. Boland (1874-1938),⁴⁶ die dan ook de presentatie leidde. De ziekenauto's waren van buiten donkergroen voorzien van een rode bies met aan weerszijden emblemen van het Rode Kruis. Speciaal voor ontsmetting was het interieur helemaal glad afgewerkt en 'moet alle luxe als uit den boeze worden geweerd'.⁴⁷ Aan de linkerzijde van het achtercompartiment was plaats voor een of twee brancards, systeem De Mooij, met aandacht voor speciale vering. Rechts zaten twee klapbankjes voor de begeleiders. Een derde begeleider kon naast de chauffeur plaatsnemen. Er was een complete wasgelegenheid aan boord en een kastje voor het opbergen van instrumenten en verbandmiddelen.

De bijeenkomst sloot af met een kleine demonstratie, waarbij de twee brancards uit de auto werden gehaald, om er vervolgens met een patiënt erop weer ingeschoven te worden. 'Het ging alles zeer gemakkelijk'.⁴⁸

Stiekeme voorvertoning

Kennelijk had de redactie van het tijdschrift *De Auto* de mogelijkheid gekregen om de voertuigen een paar dagen vóór de presentatie te komen bewonderen.⁴⁹ In het daarover verschenen artikel staat een uitgebreide beschrijving, voorzien van de nodige foto's.⁵⁰ Volgens de verslaggever maakte de naam Fiat het overbodig te vermelden 'dat de sterkste hellingen in Indië niet het minste bezwaar zullen opleveren.' Verder kreeg hij te zien wat was gedaan om goede ventilatie te waarborgen. 'Waar de wagens in de tropen dienst moeten doen, zijn aan alle kanten jaloezieën aangebracht van djatihout, het eenige, wat in de tropen goed blijft.' En bovenop waren ook nog ventilatieroosters geplaatst.

Uiteraard was het blad vooral geïnteresseerd in technische details. Het chassis was van het fourgon-type 15/25 PK, dat zijn waarde bij het Italiaanse Rode Kruis bewezen had. Met een carrossabele lengte van ruim drie meter was genoeg ruimte voor de draagbaren. Deze konden over een tiental gummirollen makkelijk in- en uitgeschoven worden. Zelfs de bovenste brancard kon gemakkelijk geladen worden, mede dankzij een twee treden tellend trapje aan de achterkant en de twee achter-

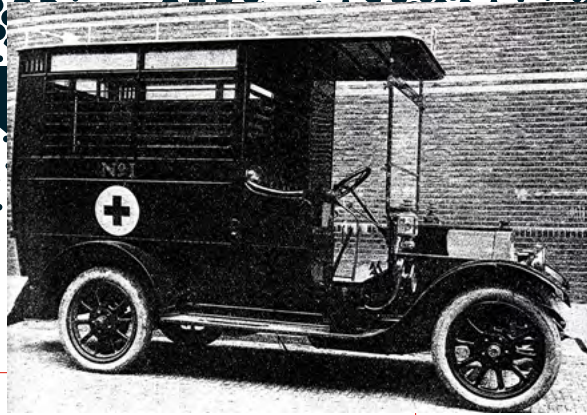
⁴⁶ Hans Waldeck, *De Eerste Hulpdienst en het ziekenautowagenpark van de G.G.D. 's-Gravenhage van 1912 tot 1930* (de Wijk 2023) 7.

⁴⁷ *Algemeen Handelsblad* (19 september 1914).

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ De auto's waren op 9 september klaar. *Het Vaderland* (9 september 1914).

⁵⁰ 'Ambulance-auto's ten dienste van de pestbestrijding in Ned.-Indië', in: *De Auto* 37 (1914) 1130.

13 De Fiat die voor gebruik in Nederlands-Indië gemaakt werd had houten jaloezieën aan de zijkant.

Collectie Hans Waldeck

deuren, die geheel opengeklapt konden worden, zodat de hele achterkant vrij was. Zelfs volledig beladen, haalde de auto nog een snelheid van 50 km/u.

Voorts konden op een imperiaal bovenop de auto meer materialen vervoerd worden. Dit was zodanig uitgevoerd dat ook een deel van de uitrusting van het mobiel veldhospitaal meegenomen kon worden. De verslaggever van het blad had er alle vertrouwen in dat chassis en carrosserie 'aan de verwachtingen zullen beantwoorden'.⁵¹

De ziekenauto's in Nederlands-Indië

De twee ziekenauto's zijn vermoedelijk in de loop van december 1914 in Nederlands-Indië aangekomen. Begin december noteerde de *Preangerbode* 'Indien wel dra de ziekentransport-automobielen van het Roode Kruis zijn aangekomen, zullen wij in staat zijn ook over verre afstanden de zieken te vervoeren, om ze in de schaduw van de Roode Kruisvlag lavenis en genezing te verschaffen. Een eeresaluut aan de zusters, die niet schroomden het vaderland te verlaten om den bruinen broeder te toonen wat menschenliefde is en vermag'.⁵² Eén ziekenauto werd gestationeerd in Malang, waar drie Nederlandse pestambulances ingezet werden waren, de tweede ging naar Kediri, waar één pestambulance werkte.⁵³

⁵¹ Ibidem 1132.

⁵² De *Preangerbode* (2 december 1914). In de gedigitaliseerde kranten uit Nederlands-Indië is geen bericht gevonden over de aankomst van de auto's.

⁵³ Ibidem.

14 Artsen waren vooral actief binnen de Inlichtingendienst en probeerden pestgevallen op te sporen door onderzoek te doen en mensen te ondervragen.

Wereldmuseum, Amsterdam

15 De vrouwelijke arts dr. Van Teutem kwam in 1915 naar Nederlands-Indië en assisteerde bij de pestbestrijding.

Wereldmuseum, Amsterdam

In een beschrijving van de pestgebieden bij Toeren, gedateerd op 21 december 1914, staat het volgende:

Toch een makkelijk land, dat Indië: gisteren stopte die Roode-Kruis-auto voor m'n huis – de chauffeur gaf een brief af, met verzoek den dienst van 't patiëntenvervoer te regelen, den wagen onderdak te brengen, de benzine en de olie op te slaan en te controleeren etc. etc. En vandaag laat de Wedáná [districtshoofd] een 'garage' bouwen op mijn erf, die zonder den regen wel klaar was gekomen; en vanmorgen zijn we al 2 pestlijders gaan halen, een 25 K.M. ver uit een barak, waar ze onmogelijk behandeld kunnen worden; en de chauffeur en z'n helper – och, die vinden wel ergens een onderdak – en eten doen ze voorloopig maar van den warong... Alleen met één ding moest ik Pondjo (die anders wat rijden aangaat voor geen blanken collega onderdoet!) helpen – natuurlijk moest hij 'perschot' (voorschot) hebben.⁵⁴

En er waren meer moeilijkheden te overwinnen, want de ziekenauto kon alleen over de grotere wegen goed uit de wielen: 'langs de dessawegen [dorpswegen], vaak vele palen ver, zullen de zieken dus nog als vroeger moeten worden 'gepikold' ... Dit vervoer nu is nog lang zoo slecht niet, als de patiënt op een baleh-baleh liggend, wordt gedragen: ik geloof zelfs, dat dit vervoer weinig méér schokkend is, dan in de best-ingerichte ziekenauto!', aldus een verslaggever.⁵⁵

De activiteiten van de pestambulances

De pestbestrijding in Nederlands-Indië verliep nogal chaotisch, vooral vanwege problemen binnen de medische staf. De artsen hadden het aanvankelijk moeilijker, omdat ze een andere rol hadden dan de verpleegsters. Zeker in het begin van de epidemie en in de periode vóór de komst van de pestambulances, deden de artsen voornamelijk controles van overledenen door middel van puncties, waarmee ze het stoffelijk overschot schonden. Een vrouwelijke arts was hierom al driemaal belaagd door boze familie.⁵⁶ Bij vaststellen van pest moesten allemaal impopulaire maatregelen genomen worden, zoals isolatie van de zieke en diens directe omgeving, verwoesting van huizen (die broedplaatsen waren voor ratten) en bezwaveling van huizen en meubels om de vlooiën te verdelgen. Artsen werden dus vooral als boeman gezien, aldus de vrouwelijke arts E. Van Teutem, die, zoals we al zagen, in de zomer van 1915 naar Nederlands-Indië kwam om zich in te zetten voor de pestbestrijding. Pas toen ze zich meer met patiëntenzorg gingen bezighouden in de ambulances, kantelde de waardering.

⁵⁴ *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (16 oktober 1915).

⁵⁵ *Leeuwarder Courant* (16 oktober 1915). De pikol is een oude Maleise eenheid van gewicht, overeenkomend met het gewicht dat een arbeider kon dragen. De pikol kwam overeen met ongeveer 62 kg. Een 'baleh baleh' was een ligbed van bamboe.

⁵⁶ *KT 1* (1915) 820.

16 Drie verpleegsters van Pest-ambulance 2 assisteren een arts bij een buikpunctie. Van voor naar achter: Veenstra, Buys en Vermaas.

Wereldmuseum, Amsterdam

We zagen al dat de verpleegsters veel minder moeite hadden om door het uitsralen van een goed imago het vertrouwen van de bevolking te winnen. Zij oogstten niets dan lof.⁵⁷ In de ambulances hadden ze een drukke nering. Omdat veel mensen aan builenpest leden en die builen al vroeg door de artsen werden opgesneden, waren veel wonden te verzorgen. Ze gaven ook geregeld kamferinjecties en assisteerden bij buikpuncties. Vooral de eerste paar dagen van de ziekte waren zwaar voor patiënt en verpleging, omdat de mensen zich vaak bevuilden met urine en ontlasting.

Na een verblijf van tweeëneenhalve maand in Kepandjen, voelde een van de zusters zich 'niet meer overbodig'. Zo werden een man en diens zoon binnengebracht, die leden aan bubonen- ofwel builenpest.⁵⁸ De zoon had reeds zijn vrouw en kinderen in de dessa aan de pest verloren. Beiden moesten erg hoesten, gaven bloed op. De vader overleed nog diezelfde nacht. 'We dachten vast dat de zoon spoedig zou volgen. Maar wonder boven wonder is hij in leven gebleven en flink aan het opknappen (...). Gisteren heeft hij een flinke waschbeurt gehad, kleeren en beddegoed schoon en heeft een ander barakje gekregen.'

In Toeren waren zeven barakken opgebouwd, vier voor twee patiënten en twee kleinere eenpersoons. Eén werd gebruikt als magazijn. 'Verder is er nog een poliklinieklokaaltje. Overigens was er niets, zelfs geen kast om ons mooi polikliniek-

⁵⁷ Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 68. Zie ook *Bataviaasch Nieuwsblad* (10 augustus 1915).

⁵⁸ Bubonenpest is gelijk aan bobbel- of builenpest. Ook wel zwarte pest.

en verplegingsmateriaal in te bergen. Een inlandsch hoofd was zoo vriendelijk ons een oude kast in bruikleen te geven. Sedert onze komst zijn bijgebouwd: ééne woning voor inlandsche verpleegsters, een keuken, een hokje voor ons. Water aan- en afvoer wordt gemaakt.’

Een hoogtepunt was het bezoek van gouverneur-generaal A.W.F. Idenburg aan de pestambulances in november 1914: ‘ik geloof Z.E. na afloop zeer tevreden was, alles zag er dan ook uit om door een ringetje te halen. Ons huis, (...) was juist zoover klaar gekomen, dat ’t toonbaar was, zoodat we ons ’s middags nog gehaast hebben de voorgalerij met planten, bloemen, tafeltjes, kleedjes en meer gezellige dingen een vriendelijk aanschijn te geven.’⁵⁹

De reacties van de plaatselijke bevolking

Ook al is de nodige voorzichtigheid op zijn plaats ten aanzien van de beoordeling van de reacties van de inheemse bevolking op de ambulances, toch lijkt het dat de dames een overwegend positieve indruk hebben achtergelaten. Van de Nederlandse Balkanambulances is bekend dat die geroemd werden om hun reinheid en hygiëne.⁶⁰ Deze werkwijze hebben de zeven dames, die daarin gewerkt hadden, ongetwijfeld meegenomen naar Nederlands-Indië. Zelf zeiden zij daarover:

‘Wat ’t laten helpen der Javanen betreft, dit valt enorm mee, nooit leelijke gezichten en nimmer tegenstand. (...) Heelemaal gewasschen te worden schijnt een genot, en waar ik bij ’t schoonmaken der monden in Nederland meer dan eens op verzet stuitte, is mij dit hier nog nooit overkomen. ’t Laatste is wel een punt van belang, we hebben immers den laatsten tijd in Nederland nooit anders gehoord dan: ‘de menschen laten zich niet verplegen, zijn slecht enz. enz.’ Van dit alles hebben wij tot nu toe nog nooit iets ondervonden, de menschen zijn goed en vriendelijk’⁶¹

‘Nooit leelijke
gezichten
en nimmer
tegenstand’

Ze probeerden dan ook echt om de mensen een beetje te verwennen. ‘Een lichtpuntje is, dat we zoo ruim van geld voor versnaperingen voorzien zijn, en de arme, koortsende stumperds nu limonade, inplaats van vies kaliwater [rivierwater] kunnen te drinken geven. (...) Jammer, dat het nu geen goede vruchtentijd is, wat we nog kunnen krijgen is zoo duur! Maar voor de allerzieksten nemen we toch djeroeks mee, en ik geloof heusch dat de stum-

59 KT 1 (1915) 222-225. Verslag bezoek: *Bataviaasch Nieuwsblad* (24 november 1914).

60 Ph. Everts, *Een rusteloze geest. Leven en werk van de arts Goswijn Willem Sanne Lingbeek (1860-1939)* (Rotterdam 2015) 144-204, vooral 165-169 en 194-196.

61 KT 2 (1914) 1650.

perds na ons vertrek weer uitkijken tot onze komst, om hun ‘frissche kopje’.⁶² Ze bedankten dan ook graag het Nederlandse volk voor de gulle gaven.

‘Heerlijk dat u ons zoo ruim in de gelegenheid hebt gesteld de patienten versnaperingen te geven. Dat valt in bijzonder goede aarde, *die eenmaal bij ons is wil niet eens gaarne meer naar huis, daar hebben ze het niet zoo goed als bij ons.* Met de verjaardag van H.M. onze Koningin [31 augustus] hebben we de patienten flink onthaald op limonade, koekjes, vruchten en die in de termen viel voor rooken kreeg cigarettten’.⁶³

Uiteindelijk leidde deze aanpak ertoe dat er bij de lokale bevolking iets meer vertrouwen kwam in de westerse geneeskunst en dat zij ook uit eigen beweging de ambulance gingen opzoeken in de hoop op genezing. Overigens niet alleen als zij getroffen waren door de pest, maar ook met andere gezondheidsklachten. We zagen al dat hier bij de inrichting van de ambulances rekening mee werd gehouden. Minister Pleijte lichtte het in een Memorie van Antwoord als volgt toe:

De uitkomsten van de door ambulances [sic] – niet het minst dank zij den bijzondere ijver en de toewijding der verpleegsters – zeer bevredigend zijn. Niet alleen heeft de geneeskundige behandeling van de in de ambulances opgenomen pestlijders goede gevolgen opgeleverd, maar bovendien is daarvan een invloed ten gunste der Westersche geneeswijze uitgegaan, welke aan het vertrouwen der bevolking in die geneeswijze in het algemeen ten goede is gekomen en middelijk een merkbaar gunstigen invloed op hare stemming ten opzichte van de pestbestrijding heeft uitgeoefend.⁶⁴

Het einde van de ambulances

De autoriteiten probeerden continu de organisatie van de pestbestrijding te verbeteren. Een van de belangrijkste activiteiten was het neerhalen van bamboe-woningen en deze vervangen door nieuwe ‘ratten-bestendige’ woningen. Verder probeerde men de ziekte te bestrijden met vaccinaties, maar dat werkte niet.⁶⁵ In januari 1915 werd de Pestbestrijdingsdienst opgericht, die los stond van de Burgerlijke Geneeskundige Dienst.⁶⁶ De pestambulances werden bij die Pestbestrijdingsdienst ondergebracht en smolten uiteindelijk samen totdat twee ambulances met elk zes verpleegsters overbleven. Helaas viel verpleegster Rika Karssen in maart 1915 uit doordat zij de pest opliep. Begin juli overleed zij aan de gevolgen van deze ziekte.

In de zomer van 1915 zat het dienstverband van een jaar er voor de elf resterende verpleegsters op en mochten zij ontslag nemen. Vier besloten niet verder te gaan

⁶² Ibidem. ‘Djeroeks’ zijn zoete of zure oranjeappelen of citrusvruchten.

⁶³ KT 2 (1914) 1652.

⁶⁴ KT 2 (1915) 998.

⁶⁵ J.C. de Vos, De pest en hare bestrijding in Nederlandsch-Indië, in: KT maart (1922) 176-199.

⁶⁶ De Preangerbode (30 januari 1915).

en terug te keren naar Nederland. De eerste die op 7 juli 1915 met de *Prinses Juliana* vertrok was Guurtje Joon. De volgenden waren Jans Vermaas en Johanna Buys. Zij scheepten zich samen in op de *Insulinde*, die 11 augustus Nederlands-Indië verliet. Tot slot vertrok ook Anna Kürtz op 19 augustus met de *Koningin Emma*, die echter vlak voor aankomst op de eindbestemming op een mijn liep en beschadigd raakte. Gelukkig kon het schip desondanks zijn reis vervolgen.

Vijf verpleegsters besloten zich nog even in te zetten voor de pestbestrijding. Jantje Hulst en Hermanna van Harreveld tot respectievelijk 31 oktober en 3 november 1915 (zij namen samen de *Jan Pieterszoon Coen* die 11 november vertrok), Emi Veenstra tot februari 1917 en Petronella Nieuwaal tot april 1917. Maria Beerstecher bleef ook in Nederlands-Indië. Van haar is niet duidelijk tot wanneer zij zich met de pestbestrijding bezighield. Zij keerde in juni 1926 terug naar Nederland.

Twee van de verpleegsters trouwden tijdens hun overzeese verblijf: Antonia Zwart in mei 1915 met Wouter Eijkenboom (1890-1922?) en Ans Monsees met Thomas Mandersloot (ca. 1891-1956) in november van dat jaar.

Hoe verging het de automobielen?

Toen de Pestbestrijdingsdienst werd opgericht, werden de Rode Kruisautomobielen aan deze nieuwe dienst overgedragen, waarna niet veel meer over de auto's werd vernomen. Blijkbaar bestonden weleens problemen, maar over de precieze aard tasten we in het duister. 'De automobielen bij de pestbestrijding in gebruik, schijnen nog al eens oorzaak van bisbilles [gekibbel] te zijn. Vandaag was de chef van den gewestelijken dienst genoodzaakt daarvoor naar Babat te gaan, waar de pest ook alweer slachtoffers heeft gemaakt.'⁶⁷

In november 1915 werd de ziekenauto van Malang overgeplaatst naar Soerakarta. Uit een beschrijving valt op te maken, dat deze toen blauw van buiten en wit van binnen was. Of men daar in Soerakarta nu blij met die auto was? 't Is prachtig zoo'n zieken-auto; zeker, maar laten wij hopen dat hij binnen niet al te langen tijd weer naar Malang terug kan keeren, hier zien wij die lugubere dingen liever niet.'⁶⁸ Van die van Kediri wordt vermeld dat, toen daar de ambulance voor de pestbestrijding in januari 1917 definitief werd afgebroken, het voertuig 'ter beschikking' bleef.⁶⁹ De Burgerlijke Gezondheids Dienst (BGD) kreeg de auto's in bruikleen en stationeerde er een in Soerabaja en een in Semarang. Ze hebben daar nog enkele jaren dienst gedaan.⁷⁰

⁶⁷ *Het Nieuws van den Dag voor Nederlands-Indië* (12 februari 1915):

⁶⁸ *De nieuwe vorstenlanden* (5 november 1915).

⁶⁹ *Bataviaasch Nieuwsblad* (31 januari 1917).

⁷⁰ *Koloniale Verslagen* (1918) 128, (1920) 220, (1921) 176, (1922) 217, (1923) 124, (1924) 125. Daarna geen vermeldingen meer.

17 De Medaille van Verdienste in Zilver werd aan elf verpleegsters uitgereikt wegens hun verdienste voor de pestambulances.

Inv.nr. RK0290.A

Wel besloot het Binnenlands Bestuur in het vervolg te kiezen voor het Nederlandse merk Spyker als er auto's voor de automobiendienst van de pestbestrijding moesten worden besteld. Dit betrof dan overigens vooral auto's voor vervoer van personeel en materieel.⁷¹

Waardering na afloop

Op 29 oktober 1917 werden door het Nederlandse Rode Kruis vier Kruisen van Verdienste en elf Medailles van Verdienste in zilver uitgereikt aan de mensen die zich verdienstelijk hadden gemaakt voor de pestambulances.⁷² De vier kruisen waren voor L.J.J. Caron (1880-1961), Oost-Indisch ambtenaar, die secretaris van de Commissie voor uitzending van Pestambulances naar Oost-Indië was geweest en de drie artsen S. Monnikendam, J.F. Langenbergh en G.J.W. Koolemans Beynen, die een belangrijke bijdrage hadden geleverd aan de voorbereiding en samenstelling van de uitrusting van de pestambulances.

De medailles waren voor de elf verpleegsters die mee waren geweest. Het is onbekend of de in 1915 aan de pest overleden Karssen postuum nog een medaille is toegekend.

⁷¹ KT 2 (1915) 999.

⁷² Mededeling Erik Müller, archivaris NRK-regio Amsterdam-Amstelland, september 2025.

18 Uiteindelijk was het de verpleegsters gelukt om het vertrouwen van de lokale bevolking te winnen.

Wereldmuseum, Amsterdam

Epiloog

In 1911 werd vooral Midden-Java getroffen door een verwoestende pestepidemie, die op zijn hoogtepunt in 1913 en 1914 tienduizenden dodelijke slachtoffers eiste. Dankzij een initiatief van de Indische bestuursambtenaren werd het Nederlandse Rode Kruis aangespoord met een geldinzameling vier pestambulances (veldhospitaal) uit te rusten en deze te bemensen met twaalf verpleegsters. Later werden nog twee ziekenautoautomobielen naar Nederlands-Indië verscheept.

Het initiatief werd niet door iedereen toegejuicht, want het zou een druppel op een gloeiende plaat zijn en er was grote twijfel of de Nederlandse verpleegsters veel voor de inlandse bevolking konden betekenen. Desalniettemin vertrokken aan het begin van de zomer van 1914 kort na elkaar de vier ambulances, bemest met twaalf zeer gemotiveerde en deels in het werken onder rampomstandigheden ervaren verpleegsters naar Midden-Java. Al direct na aankomst werden de werkzaamheden aangevangen in de buurt van Malang en Kediri. De verpleegsters zagen kans in relatief korte tijd het vertrouwen van de lokale bevolking te winnen om hun westerse, humanitaire werk te doen. Ondanks dat de geboden hulpverlening op het enorme aantal pestpatiënten van zeer beperkte invloed was, vonden de verpleegsters veel voldoening in hun werk voor iedere individuele patiënt. En ook de inheemse bevolking bleek, afgaand althans op de verslagen van de ambulancedeelnemers, uiteindelijk zeer dankbaar voor de geboden zorg. Door verschillende inlandse verpleeg-

sters en verplegers op te leiden hebben de Nederlandse verpleegsters hun kennis kunnen doorgeven.

Een wezenlijke bijdrage aan het aantal overlevenden van deze door Van Bergen als medische ramp gekarakteriseerde epidemie hebben deze pestambulances natuurlijk niet gehad.⁷³ Ze kwamen pas toen de ramp al een te grote omvang had bereikt en konden geen grote aantallen patiënten behandelen en verplegen. Maar deze symbolische inzet werd – ondanks de korte duur van één jaar – uiteindelijk breed gedragen en de voldoening bij hulpverleners, de door hun geholpen patiënten (en hun familie) en bestuurders was groot. Sommige verpleegsters bleven in Nederlands-Indië en waren nog enige tijd actief in de pestbestrijding.

De zusters hebben
daar in korten tijd
wonderen verricht

De waarde van de inzet van de twee ziekenautoautomobielen moet eveneens ernstig betwijfeld worden. Het is onduidelijk of ze naar verwachting en naar behoren hebben gefunctioneerd. Ze werden vermoedelijk meer als transportvoertuig voor goederen en de dokter en zuster dan als ziekenauto gebruikt. Na de inzet van de pestambulances zijn ze in Indië achtergebleven.

Maar zelfs de mensen die geacht werden verstand te hebben van de ontstane situatie, waren uiteindelijk positief, zoals dit treffend verwoord werd door de arts O. Deggeller (1871-1941):

En dan moet het mij hier van 't hart, dat mijn bezoek aan de pestambulance te Ke-pandjen, mij zelf tot geheel andere inzichten heeft gebracht omtrent het nut van de uit Holland uitgekomen ambulances en de verpleging van pestlijders door zusters, die voor land en volk nog vreemdelingen zijn. Ik was, zooals misschien meerdere collegae hier, daaromtrent nog al erg pessimistisch gestemd en verwachtte een absolute mislukking van deze overigens zoo sympathieke zending. Maar ik ben sedert mijn bezoek aldaar volkomen bekeerd. De zusters hebben daar in korten tijd wonderen verricht. De ambulance was vol patiënten en de bevolking bracht de ernstige zieken gaarne en vrijwillig naar de ambulance, overtuigd dat, zoo er nog eenige redding mogelijk is, die daar is te vinden. Het vertrouwen van de bevolking hebben zij in uiterst korten tijd weten te winnen. Hulde aan haar werk!⁷⁴

⁷³ L. van Bergen, *Medische rampen in Nederlands-Indië*, in: *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 76 (maart 2023) 56-65.

⁷⁴ O. Deggeller, 'Behandeling van pestlijders met intraveneuze injecties van formaldehyd-natriumbisulfurosum', in: *Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* 55 (1915) 26-34.

Summary

In the summer of 1914, the Netherlands Red Cross sent four 'Plague Ambulances' to the Dutch East Indies to help combat a plague epidemic that had been raging there since 1911. Twelve older, experienced nurses were recruited to staff the mission; they signed on for at least one year and received a good salary. Later that year, two Fiat ambulances followed, specially designed for use in the fight against the plague.

Through their dedication and direct contact with the local population, the nurses managed to gain the people's trust, and sick individuals began to come to the ambulances of their own accord. The nurses had especially good contacts with the children. One nurse, however, died of the plague.

The impact of both the nurses' efforts and the ambulances was mainly small-scale, personal, and symbolic. Nevertheless, it is remarkable that these twelve nurses dared to embark on such an adventure during the turbulent early period of World War I.

Keywords

Pestilence, plague control, female nurses, Netherlands Red Cross, pest ambulances, Dutch East Indies

Over de auteurs

Thijs Gras (1962) studeerde geschiedenis en volgde daarna de verpleegkundige-opleiding met specialisatie Hartbewaking. Vanaf 1995 werkt hij in Amsterdam als ambulanceverpleegkundige en Officier van Dienst Geneeskundig (OvDG). Hij schreef vele boeken en artikelen, vaak over de geschiedenis van de ambulancezorg. Naast zijn fulltime werk op de ambulance is hij op dit moment hoofdredacteur van het vakblad V&VN Ambulancezorg. Verder is hij vrijwilliger bij Korpora en verbonden aan het Nederlands Ambulance Archief.

Hans Waldeck[†] (1946-2025) was algemeen chirurg met specialisatie in preklinische spoedeisende geneeskunde, traumatologie en intensieve zorgen. Hij was lange tijd bestuurslid en voorzitter van het Nationaal Ambulance- en Eerste Hulpmuseum. Vele jaren was hij een gedreven onderzoeker en publicist op het gebied van de geschiedenis van de ambulancezorg. Verder was hij vrijwilliger bij Korpora en verbonden aan het Nederlands Ambulance Archief.

AANWINSTEN

voor de
collectie

1 Crashtender MAC11-7111.

Inv.nr. 00046115

Zwaargewichten van de Brandweer Schiphol

Maandag 30 juni 2025 was een gedenkwaardige dag voor Korpora. In Apeldoorn arriveerden twee historische brandweervoertuigen. Een prachtige schenking van Schiphol Nederland B.V. voor Korpora als hoeder van het brandweererfgoed in Nederland. Het transport van Schiphol naar Apeldoorn werd gesponsord en uitgevoerd door Hoogwout Berging B.V. met twee diepladers voor de 'blusreus' MAC11-7111 en het rupsvoertuig Hägglunds. Beide voertuigen waren in gebruik bij de Brandweer Amsterdam Airport Schiphol, het bedrijfsbrandweerkorps van de luchthaven. De bedrijfsbrandweren behoren tot de brandweer in Nederland, en daarmee tot het verzamelgebied van Korpora.

67

Crashtender MAC11-7111

De afkorting MAC staat voor Major Airport Crashtender. Dit grote blusvoertuig voor vliegtuigbrandbestrijding heeft het bouwjaar 1996. De opbouw is van de firma Kronenburg BV. De crashtender is in 1996 aangeschaft door de Koninklijke Marine, met het kenteken KM-16-04, en heeft dienst gedaan op Marine Vliegveld Valkenburg (MVKV), met het roepnummer 562 (8). In 2007 is het voertuig uit dienst genomen en verkocht aan Kenbri-Verhuur. Door Kenbri Rental Services is deze crashtender onder andere verhuurd aan de luchthaven Zaventem (Brussels Airport).

In de blusvoorraadtanks worden 11.000 liter water en 1550 liter schuimvormend middel meegevoerd, die via een centrifugaalpomp met een capaciteit van 6000 liter per minuut bij 12 bar druk naar de bluskanonnen geleid kunnen worden

Deze crashtender is door Amsterdam Airport Schiphol aangekocht van Kenbri-Verhuur in 2014 en vanaf januari 2014 gestationeerd geweest bij de luchthavenbrandweer Schiphol op de post Sloten. Deze post heeft als dekkingsgebied de Zwanenburgbaan en de Buitenveldertbaan. De post Sloten is tevens de hoofd-

post van het bedrijfsbrandweerkorps. Bij de post bevindt zich ook het oefenterrein met de Firefly, het 51 meter lange oefenvliegtuig.

De Schipholbrandweer heeft in totaal zes MAC11-7111 crashtenders aangeschaft en in gebruik gehad.

De drie-assige crashtender MAC11-7111 is voorzien van zes wielen, die gelijktijdig aangedreven worden. De wagen heeft een General Motors Detroit diesel motor, type 6V-53T, goed voor een topsnelheid van 112 kilometer per uur. Het leeggewicht van het voertuig is 28,8 ton en het geladen gewicht 33 ton.

De blusvoorraadtanks zijn gemaakt van met glasvezel versterkt polyester van de Nederlandse Plastisol-fabriek.

In de blusvoorraadtanks worden 11.000 liter water en 1550 liter schuimvormend middel meegevoerd, die via een centrifugaalpomp met een capaciteit van 6000 liter per minuut bij 12 bar druk naar de bluskanonnen geleid kunnen worden. Het blusvoertuig is uitgerust met één dakkanon, merk Akron, en één bumperkanon, type Kronenburg KM2.

Deze MAC 11 crashtender heeft het Schiphol voertuigregistratienummer 705 en het roepnummer 8. De bestuurderscabine heeft drie voorstoelen, voor de chauffeur in het midden, de rijder, tevens bediener van het bumperkanon, en de bediener van het dakkanon. Tegen de achterwand van de cabine zijn nog twee zitplaatsen aangebracht.

VOERTUIGGEGEVENS

Voertuigtype	MAC11-7111
Chassistype	FKG-3100
Aandrijving gelijktijdig op alle wielen	6×6
Gross vehicle weight rating (kg)	33.000
Acceleratie (0 tot 80 km/h)	minder dan 830 sec.
Maximum snelheid	112 km/u
Totale lengte (m)	11,44
Totale voertuig breedte	2.09 (zonder spiegels)
Wielbasis (m)	5.52
Totale hoogte ongeladen (m)	3.60
Totale hoogte beladen (m)	3.40
Gewicht, voor (kg)	10.510
Gewicht, achter (kg)	18.260
Totaal gewicht (kg)	28.780

Rupsvoertuig Hägglunds Bv-206 D6 met achterwagen HAA met waterkanon

Dit rupsvoertuig was vanaf 1995 tot 2024 in gebruik bij de Brandweer Amsterdam Airport Schiphol, Post Sloten.

Het rupsvoertuig Hägglunds BV-206 is vooral bekend als militaire niet-gepantserde All Terrain Carrier. Het rupsvoertuig is vervaardigd door de Zweedse firma AB Hägglund & Söner met de merk- en typeaanduiding Hägglunds Bandvagn 206 D6 (Bv-206). Bandvagn betekent rupsvoertuig en D6 staat voor de zescilinder dieselmotor.

Het voertuig kan door 60 cm diep water rijden, maar is geen volwaardig amfibievoertuig met drijfvermogen en vaar-aandrijving.

In Nederland is het voertuig vooral bekend als terreinvoertuig van het Korps Mariniers; maar drie van deze voertuigen zijn als brandweervoertuig in Nederlandse dienst (geweest), twee stuks op Schiphol en één bij de luchthaven Rotterdam.

Het geschonken geelrode rupsvoertuig van Amsterdam Airport Schiphol met het roepnummer 958 (16) is van deze drie het verreweg meest interessante

Bij dit ongeval kwamen negen van de 135 inzittenden om het leven en raakten 120 mensen gewond. Het rupsvoertuig werd ingezet om het vliegtuigwrak op de modderige en pas geploegde akker te bereiken en gewonden te vervoeren naar de op de wegen gereedstaande ambulances

voertuig, omdat het een goed gedocumenteerde en uitgebreide inzetgeschiedenis heeft, met als meeste bekende incident de 'Poldercrash', de crash van Turkish Airlines-vlucht 1951 in de buurt van de Polderbaan op 25 februari 2009. Bij dit ongeval kwamen negen van de 135 inzittenden om het leven en raakten 120 mensen gewond. Het rupsvoertuig werd ingezet om het vliegtuigwrak op de modderige en pas geploegde akker te bereiken en gewonden te vervoeren naar de op de wegen gereedstaande ambulances. Hierbij heeft het voertuig zijn nut als reddings- en transportvoertuig op drassig en onverhard terrein, en zijn vermogen om sloten over te steken, met lof doorstaan.

Het rupsvoertuig heeft aan de voorzijde een lierinstallatie. De bestuurderscabine heeft twee zitplaatsen, de achtercabine heeft vier krappe zitplaatsen. Het voertuig heeft een hoogte van 2,85 meter, is 1,87 meter breed en behaalt een maximumsnelheid van 50 kilometer per uur. De totale lengte van het voertuig met Flatbed-achterwagen is 6,9 meter met een totaalgewicht van 6540 kilogram.

De platte rupsband-achterwagen is uitgerust met een zogeheten haakarm van het merk Atlas. Daarop is een bak met daarin slangen voor de wateraanvoer geplaatst;

AANWINSTEN

voor de
collectie

2 Rupsvoertuig Hägglunds.

Inv.nr. 00046116

deze bak is op de bovenkant voorzien van een platform met een waterkanon. Deze bak-waterkanoncombinatie heeft het Schiphol registratienummer 954.

Het rupsvoertuig met achterwagen is in 1995 aangeschaft door de Schiphol-brandweer en is nog in de kleurstelling van die tijd: geel met een horizontale rode band. Het 'limoengeel' was internationaal in gebruik als kenmerkende en opvallende zichtbaarheidskleur voor brandweervoertuigen, met name op luchthavens.

AANWINSTEN

voor de
collectie

- 1 Het verworven ontwerp van een affiche dat werd ingezonden voor de prijsvraag van het Nederlandse Rode Kruis in 1924.

Inv.nr. 002335

Een ontwerp-affiche voor het Nederlandse Rode Kruis uit 1924

Door het uitschrijven van een prijsvraag hoopte het Nederlandse Rode Kruis (NRK) in 1924 op de inzending van een ontwerp voor een affiche dat geschikt was om te kunnen worden gebruikt voor de promotie van de jaarlijkse landelijke collecte. Korpora wist de hand te leggen op een van de inzendingen voor deze prijsvraag. Dit stilistisch aantrekkelijke en in vier kleuren in de artdeco stijl uitgevoerde ontwerp dook op bij een New Yorkse posterhandelaar.

Het NRK startte in 1922 met het jaarlijks landelijk collecteren. Om deze collectes aan te kondigen en te promoten werden affiches uitgegeven. Het door Korpora aangekochte ontwerpaffiche uit 1924 betreft een welkome en waardevolle aanvulling op de collectie, omdat het een exemplaar betreft uit de beginjaren van de jaarlijkse landelijke collecte.

Begin juni 1924 schreef het Hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis een prijsvraag uit voor een te ontwerpen affiche voor de collecte die van 27 september tot 4 oktober in dat jaar zou plaatsvinden.

Het door Korpora aangekochte ontwerpaffiche uit 1924 betreft een welkome en waardevolle aanvulling op de collectie, omdat het een exemplaar betreft uit de beginjaren van de jaarlijkse landelijke collecte

Een deskundige, driekoppige tellende jury moest de ontwerpen beoordelen op de volgende punten: de afmetingen van circa 75×100 cm, een staande uitvoering in niet meer dan vier kleuren en de aanwezigheid van een Rode Kruisembleem. Daarnaast moest de tekst: 'Steunt het vredeswerk van het Nederlandse Rode Kruis. Collecte tussen 27 september en 4 oktober' leesbaar op het ontwerp terugkomen. Het winnende ontwerp zou niet alleen in een grote oplage

worden gedrukt om voor de collecte reclame te maken en op te hangen, maar ook, in een kleiner formaat, om op de collectebussen te worden geplakt.

Op 15 juli werden drie winnaars door de jury bekend gemaakt. De eerste prijs ging naar K. Vegter voor zijn ontwerp 'Humaniteit', een realistische voorstelling in een ronde vorm waarbij een 'liefdeszuster van het Rode Kruis een gewonde laaft'. Vegter kreeg hiervoor 300,- gulden. Hij sleepte al eerder met een ontwerp voor een fabrieksmerk van de N.V. Vereenigde Schelpkalkfabrieken de eerste prijs in de wacht en de derde prijs voor een affiche van Bruynzeels parketvloeren.

AANWINSTEN

voor de
collectie

2 Het Rode Kruisaffiche uit 1923.

Inv.nr. RK2096

Ondanks de fraaie uitvoering van Vegters werk had de jury moeite met de uitvoering van de op het ontwerp aangebrachte letters. In een ingezonden bericht in *Het Vaderland* van 27 september 1924, onder het pseudoniem 'Burgemeester', was een kritische reactie te lezen. Volgens de schrijver was het ontwerp ongeschikt voor collectebussen vanwege het miniatuur rode kruisje en de grillige en onnatuurlijke vormen. Vervolgens gaf hij aan dat het ontwerp van het jaar daarvoor opnieuw moest worden gebruikt: *Een kranige verpleegster met een collectebus, op den achtergrond een frisch rood kruis.*

De tweede prijs voor het ontwerp getiteld 'Job 4' ging naar L.Chr. Kalff en betrof een symbool bestaande uit een verroest zwaard en een rood kruis, omkransd met bloemen. Hiervoor ontving Kalff 200 gulden. De derde prijs ging naar W. Arondëus voor zijn ontwerp getiteld 'Urbi et Orbi', een fraai werk waar hij 100 gulden voor heeft gekregen. Arondëus maakte een gestileerde tekening van een door *barmhartigheid opgenomen gewonde*.

Veel van de overige maar liefst 130 ingezonden ontwerpen laten veelal verpleegsters zien waarbij 'de eene teekenaar den ander overtreft in het miserabel voorstellen van de verpleegden'. Hieronder bevonden zich overigens wel enkele geslaagde ontwerpen. Een goed voorbeeld hiervan is het recent door Korpora verworven ontwerp-affiche, een aquarel in vier kleuren, uitgevoerd in bas-reliëf.

Vijf dagen later werden, naast de drie winnende affiches, alle 130 ontwerpen in villa Kleykamp in Den Haag tentoongesteld. De 24 mooiste ontwerpen van de 130 inzendingen sierden prominent de hoofdzaal.

Voor de jaarlijkse landelijke collecte in 1925 viel het NRK terug op het sprekende en aantrekkelijke ontwerp uit 1923: de verpleegster met de collectebus en een rood kruis. Dit kwam mede door de in de dagbladen geuite kritiek op het ontwerp-affiche van Vegter uit 1924.

1 De voorgevel van de bunker in 2014.

Foto Raphaël Smid

Voordeurdelers aan de Burstumerdyk 1

Een verkenning van het commandocentrum Bescherming Bevolking en Civiele Verdediging uit de Koude Oorlog in het Friese Grou

JOS BREUKERS

Aan de Burstumerdyk 1 in Grou, sinds 1986 de officiële Friese spelling, ligt een uniek overblijfsel uit de Koude Oorlog, dat bovendien als *in situ*-museum te bezoeken is. Het is de grootste regionale civiele commandobunker in Nederland, in gebruik genomen in 1967. Dit 'commandocentrum Bescherming Bevolking en Civiele Verdediging' is niet alleen vanwege zijn grootte uniek, maar ook omdat het de enige bunker is die onderdak bood aan vier verschillende commandoposten: Kring Commandopost Bescherming Bevolking (KCBB) A-kring Friesland-c, Provinciale Commandopost Bescherming Bevolking (PCBB) Friesland, Gemeentelijk Centrum Civiele Verdediging (GCCV) Leeuwarden en Provinciaal Centrum Civiele Verdediging (PCCV) Friesland. Aanleiding genoeg om in dit artikel de ontstaansgeschiedenis en gebruikperiode van deze bunker onder de loep te nemen. De bunker in Grou is als Museum Bescherming Bevolking bovendien een onderdeel en nevenlocatie van Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid.

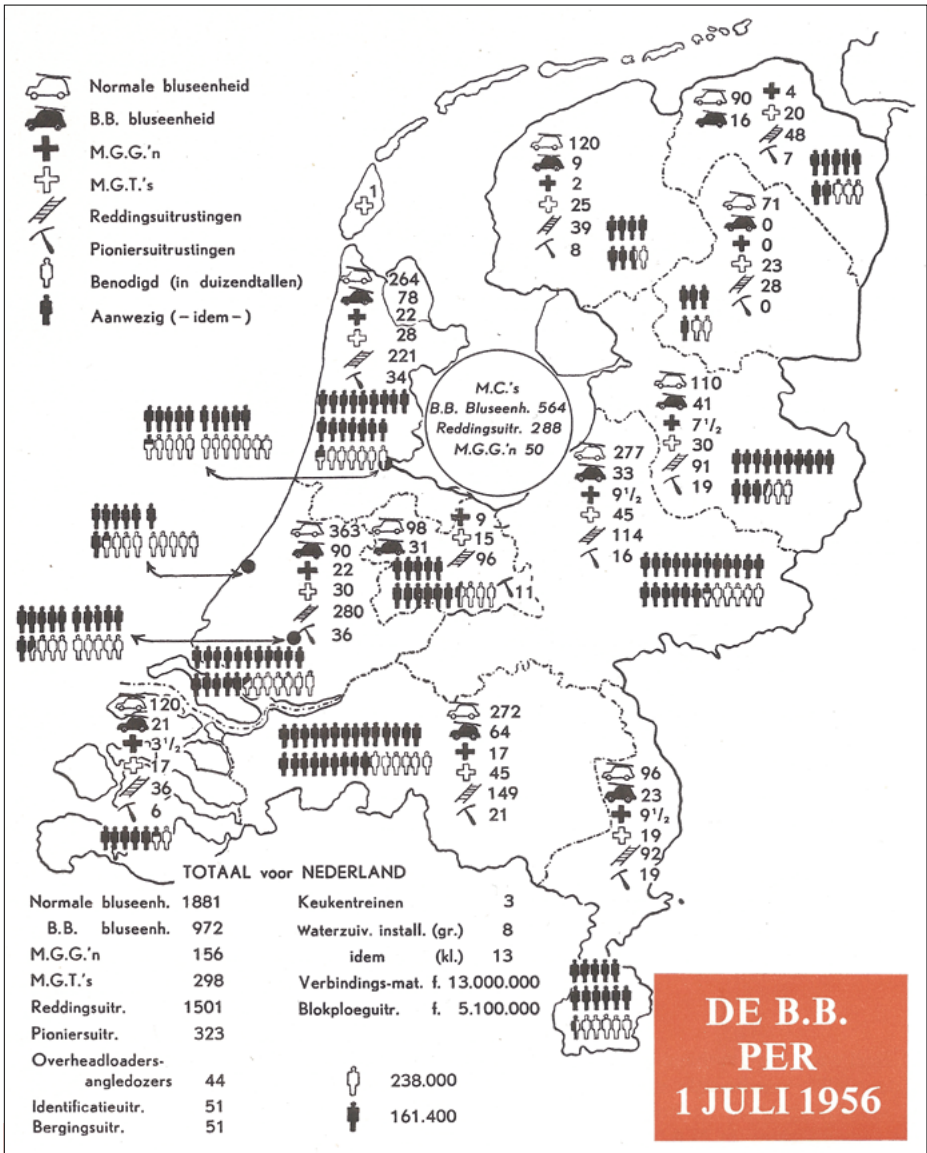
77

De vreugde over de capitulaties van Duitsland en Japan in 1945 was van korte duur. Door de tegengestelde geopolitieke aspiraties en politieke ideologieën van de twee grootmachten, de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten van Amerika, ontstond een wereldwijde sfeer van spanning en oorlogsdreiging die de Koude Oorlog genoemd werd. Winston Churchill noemde in 1946 de – toen nog denkbeeldige – scheidingslijn tussen de invloedssferen van de beide grootmachten in centraal Europa het 'IJzeren Gordijn'.¹

Veilig. Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid, 3 / Safe. Annual of Korpora, Heritage Public Safety, 3, 76-115. DOI 10.5117/9789048576531_BREUKERS

¹ [www.nato.int](https://www.nato.int/docu/speech/1946/s460305a_e.htm), aldaar: https://www.nato.int/docu/speech/1946/s460305a_e.htm.

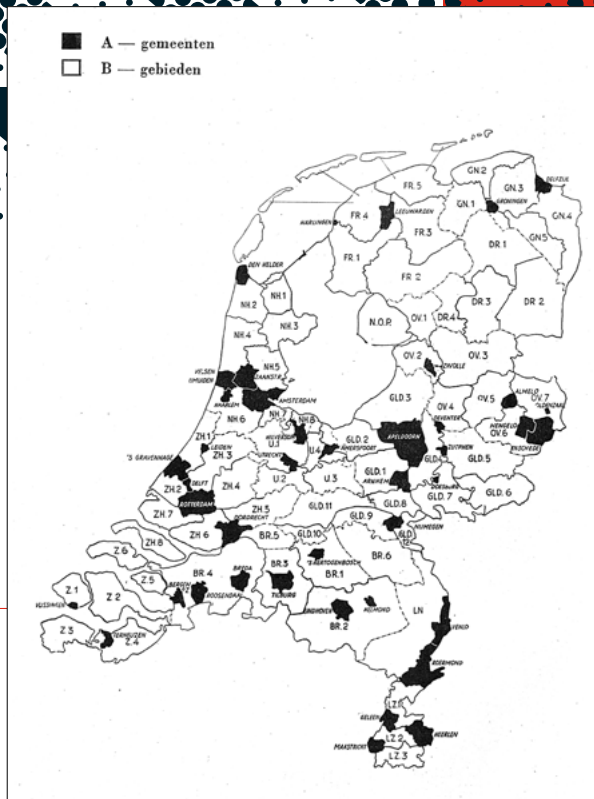

2 Tekening De B.B. per 1 juli 1956.

Inv.nr. 00043642

Ook de Nederlandse overheid erkende de noodzaak om in het geval van toekomstige oorlogshandelingen voorzorgsmaatregelen te treffen om het bestuur, de economie, vitale infrastructuur en de maatschappij in stand te houden en de hulpverlening aan de bevolking uit te voeren. De zogenoemde 'Civiele Verdediging' was

3 De kringindeling in 1952, in: *Vraagbaak Bescherming Bevolking (1952)* binnenkaft.

het geheel van een breed scala aan verantwoordelijkheden en maatregelen om de maatschappij, de georganiseerde samenleving, in stand te houden in buitengewone omstandigheden.² De organisatie Bescherming Bevolking (B.B.) was het grootste en duurste onderdeel van de Civiele Verdediging. De hoofdtaak van de B.B. was de hulpverlening aan de burgerbevolking tegen de gevolgen van oorlogsgeweld, met name door vijandelijke luchtaanvallen.

Kringenbesluit B.B. 1952

Het Kringenbesluit B.B. was een uitvoeringsbesluit op de Wet Bescherming Bevolking van 10 juli 1952, die de mogelijkheid bood om gebieden aan te wijzen, waarin maatregelen tot verhoogde bescherming van de bevolking tegen de gevolgen van oorlogsgeweld moesten worden getroffen. Deze gebieden werden aangeduid als A-gebieden. Het overige gebied van het rijk was B-gebied. Ook bood de wet de

² Ministerie van Algemene Zaken, *De civiele verdedigingsvoorbereiding in Nederland* (Z.p. 1969) 7-9, 33.

mogelijkheid om bepaalde A-gebieden of bepaalde delen van het B-gebied in kringen in te delen.³ Een kring omvat meerdere gemeenten. Het kringenbesluit was gebaseerd op de gevaaraantrekkingskracht, die aan de hand van militaire gegevens voor stad en platteland bij benadering te becijferen was. De in totaal 42 extra gevaar aantrekkende steden en gebieden werden als A-gebieden aangeduid. De rest van het land kreeg de aanduiding B-gebied, verdeeld in zeventig B-kringen.⁴

Conditio sine qua non voor het adequate optreden in noodsituaties en de snelle inzet van hulpeenheden was de bevelvoering en coördinatie vanuit een netwerk van commandoposten met onontbeerlijke technische verbindingen: telex, telefoon, radio en radiotelefonie. In nauwe samenwerking werden de PTT en Politieverbindingsdienst (PVD) belast met de aanschaf en het beheer van de radioverbindingen van de B.B. en de inrichting van de commandoposten met verbidingsapparatuur.⁵ De kring gebonden, provinciale en nationale commandoposten waren de knooppunten in het verbidingsstelsel van de B.B. en 'het centrale zenuwstelsel van de hulpverlening'. In 1952 was becijferd dat er in totaal 158 commandoposten benodigd waren. Begin 1959 waren hiervan 141 commandoposten gereed.⁶ Een tiental posten waren als 'beschermd onderkomens' gehuisvest in Duitse bunkers uit de Tweede wereldoorlog, oudere militaire forten en kazematten, en zelfs mergelgrotten. De rest van de posten was ondergebracht in bestaande gebouwen, bij voorkeur in de kelder daarvan; dit waren 'onbeschermd onderkomens', die nauwelijks bescherming boden bij bombardementen.⁷

Friesland en de A-gemeente Leeuwarden

In de A-gemeente Leeuwarden gaf de burgemeester aanvankelijk in 1952 de commissaris van politie de leiding in handen van de organisatie van de B.B. aldaar. In september 1954 trad F. Landmeter aan als kringhoofd van de gemeente en verhuisde de administratie van de B.B.-Leeuwarden van het politiebureau naar een voormalige manege aan de Arendstuin 35, waar ook het B.B.-materieel werd opgeslagen. De kringcommandopost was ondergebracht in het souterrain van de Plataanschool.⁸

De provinciale commandopost van de B.B.-Friesland was gevestigd in de oude stroopfabriek aan de Badweg in Leeuwarden en werd geleid door provinciaal com-

³ *Wet bescherming bevolking*, artikel 2 en 3, Staatsblad 404.

⁴ *Wegwijzer Bescherming Bevolking: Uitgave van het Departement van Binnenlandse Zaken in samenwerking met de Stichting Bevordering Bescherming Bevolking* (Den Haag z.j.), VII-B-2.

⁵ L. Koops, *40 jaar politieverbindingsdienst* (Bilthoven 1981) 117-118.

⁶ Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (Den Haag 1963) VIII-1.

⁷ Tine van Merwijk (red.) *Civiele verdediging in het tijdperk van wederopbouw. Categorieel onderzoek wederopbouw 1940-1965* (Zeist 2007) 31-33.

⁸ [www.historischcentrumleeuwarden.nl/images/pdf/Leeuwarden_1945-1965-2.pdf](https://historischcentrumleeuwarden.nl/images/pdf/Leeuwarden_1945-1965-2.pdf), 172.

4 Overleg in het provinciaal onderkomen B.B. aan de Badweg in Leeuwarden.

Inv.nr. 00046122

mandant Jhr. A. van der Goes. De administratie van de provinciaal commandant werd gevoerd vanuit het provinciehuis aan de Tweebaksmarkt 52.

Atoomgevaar

Bij de oprichting van de B.B. in 1952 was het uitgangspunt dat het oorlogsgeweld, waartegen de bevolking beschermd moest worden, zou bestaan uit luchtaanvallen met een conventionele bommenlast van brisant- en brandbommen, vliegende bommen en raketprojectielen vergelijkbaar met de V-1 en V-2.⁹

De door militaire deskundigen opgestelde dreigingsanalyse, officieel de Nationale Militaire Onderstelling (NMO) genoemd, voor het jaar 1955 mocht minister van Binnenlandse Zaken L.J.M. Beel op 22 maart 1955 in de Eerste Kamer verwoorden. De dreiging met conventionele aanvalsmiddelen bleef, maar daarenboven moest rekening worden gehouden met atoombomaanvallen op belangrijke doelen: militaire vliegvelden, de hoofdstad Amsterdam, het regeringscentrum Den Haag, het belangrijkste havengebied Rotterdam en de belangrijkste oorlogshaven Den Helder. Volgens Beel zou de B.B. 'nu ook paraat moeten zijn om hulp te bieden en te redden wat er te redden valt, wanneer de atoombom zijn sinister werk heeft gedaan.'¹⁰

⁹ Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Aanvalsmiddelen en enige aanwijzingen ter bescherming daartegen en ter bestrijding daarvan* ('s-Gravenhage 1952) 12-16.

¹⁰ B.E. van der Boom, *Atoomgevaar? Dan zeker BB, de geschiedenis van de bescherming bevolking* (Den Haag 2000) 115; voor Beel: *Handelingen Staten-Generaal (HSG), 1954-1955, II, bl. 2190.*

5 Weergave van de zogenoemde fatale cirkels bij een kernexplosie.

Inv.nr. 00047203

6 Verkenners van de ABC-dienst tijdens een oefening bij Nijmegen.

Inv.nr. 00047207

7 Envelop met 'wenken'.
Inv.nr. 00047202

Ter ondersteuning van de B.B. als lokaal ingebodde hulpverleningsorganisatie met blok- en wijkploegen in de kringen werd in 1955 het landelijk inzetbare Korps Mobile Colonnes (KMC) opgericht, dat bestond uit brandweercolonnes, redding-colonnes en geneeskundige colonnes met een totale sterkte van 21.700 man. Aanvankelijk was het KMC een zelfstandig krijgsmachtdeel, maar vanaf 1963 was het korps een onderdeel van de Koninklijke Landmacht.¹¹

Voor de organisatie van de B.B. had de dreiging dat Nederland een meervoudig aanvalsdoel kon worden in een atoomoorlog verregaande consequenties.

De eenvoudige verkenningdienst, die tot taak had de juiste plaats van getroffen objecten en de grenzen van een rampgebied snel en nauwkeurig vast te stellen en

¹¹ Ministerie van Algemene Zaken, *De civiele verdedigingsvoorbereiding in Nederland*, 41-42.

8 Modelwoning in Kollum, december 1961.

Inv.nr. 00047204

9 De tentoonstelling te Leeuwarden in 1962.

Inv.nr. 00046118

de aard en omvang van vernielingen te melden, ging in 1958 op in de specialistische ABC-dienst, die in het veld de besmetting door de inzet van atomaire, bacteriologische of chemische wapens middels metingen moest vaststellen, het getroffen gebied markeren en melden aan de commandoposten. Het ging vooral om het vaststellen van het grondnulpunt (GNP) van een atoomaanval, het bepalen van de dosis initiële radioactieve straling bij de kernexplosie en de verspreiding van radioactieve neerslag (fall-out) erna. De ABC-dienst bestond uit de verkenningdienst en de ontsmettingsdienst, die getroffen burgers en hulpverleners van de B.B. moest ontsmetten in mobiele en bestaande wasgelegenheden.¹²

Een van de taken van de B.B. was de voorlichting ter bevordering van de weerkracht en zelfredzaamheid van de bevolking. In september 1961 kregen alle huishoudens in Nederland een envelop in de brievenbus met 'Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf' en een maand later een envelop met de brochure 'Toelichting op de wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf'.

¹² Van der Boom, *Atoomgevaar?*, 123 e.v.

De B.B. in Friesland zette de voorlichting voort door de openstelling van een modelwoning in Kollum in december 1961. In de woning waren twee schuilplaatsen ingericht met bescherming tegen radioactieve neerslag (fall-out), namelijk de kelder en, voor huizen zonder kelder, de keuken.

Een tentoonstelling in Leeuwarden gaf uitgebreide informatie over de gevolgen van een kernexplosie, de benodigde middelen voor de inrichting van een schuilplaats en het aanleggen van noodvoorraden om in de schuilperiode te overleven.

De dreiging van een atoomoorlog had ook het gevolg dat de B.B. voorbereid moest zijn op de inzet in grotere, kring overschrijdende rampgebieden met meer vernielingen, doden en gewonden. Het was noodzakelijk het aantal kringen te verminderen en in oppervlakte te vergroten en de onderlinge samenwerking goed te coördineren in provinciale commandoposten. Ook moesten de kring- en provinciale commandoposten gehuisvest worden in relatief 'atoombestendige' bunkers. Deze bunkers hoefden niet bestand te zijn tegen een voltreffer door een atoombom. De kans op een directe voltreffer werd verwaarloosbaar geacht; bovendien waren de bouwkosten daarvoor niet op te brengen. De bouwsels moesten wel een volledige bescherming bieden tegen atoomstraling en radioactieve neerslag (fall-out) bij een kernexplosie op afstand.¹³

Kringenbesluit B.B. 1961

Bij Koninklijk Besluit van 5 januari 1961, nr. 7, werd het 'Kringenbesluit B.B.' van 1952 herzien. In de bijlage van het nieuwe 'Kringenbesluit B.B.' (1961) worden de gebieden opgesomd: 43 A- en B-kringen, de A-gemeente Amsterdam, de A-gemeente Dordrecht en de B-gemeente Texel.¹⁴ Kort daarna al, half maart 1961, werden de gebieden ingedeeld in vijftig kringen: de A-gemeente Amsterdam (ook A-kring Noordholland-e genoemd), 32 A-kringen en 17 B-kringen.¹⁵

Een kaart in het *Voorschrift Leiding Bescherming Bevolking* uit 1966 toont bij telling 48 kringen.¹⁶ Volgens het Ministerie van Algemene Zaken waren er in 1969 45 kringen en de gemeenten Amsterdam en Texel. Veertig van de 45 commandoposten waren als 'beschermd onderkomen' aan nucleaire beschermingseisen aangepast.¹⁷

¹³ Remco de Goede, *Rijswijk, park Overvoorde tijdens de Tweede Wereldoorlog en Koude Oorlog* (2014) 95-98.

¹⁴ Blauw, G. en H. Heintjes, *De Burgerlijke Verdediging. Bescherming Bevolking Band II* ('s-Gravenhage, z.j.) II B-21 t/m 29.

¹⁵ *Circulaire van Binnenlandse Zaken, chef afdeling operatiën van 17 maart 1961, nr. ER/61 U 1826, betreffende wijziging indeling B.B.-gebieden, en de Paladijn 5/6 (1961) 1-2.*

¹⁶ Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Voorschrift Leiding Bescherming Bevolking in staat van paraatheid. Uitgave 1966* (Z.p. [1966]) 133-140.

¹⁷ Ministerie van Algemene Zaken, *De civiele verdedigingsvoorbereiding in Nederland*, 34.

HERINDELING VOLGENS HET KRINGENBESLUIT BB

Op 20 januari jl. is het nieuwe „Kringenbesluit BB” van kracht geworden. Dat betekent dat de oude kringindeling, waarbij ons land was verdeeld in ± 50 A-kringen en -gemeenten en ± 70 B-kringen, wordt vervangen door een nieuwe indeling, waarbij het land is verdeeld in één A-gemeente (Amsterdam), 32 A-kringen en 17 B-kringen.

Bovenstaande kaart, die werd vervaardigd aan de hand van het nieuwe Kringenbesluit BB, geeft een — zij het dan globale — indruk van de grenzen van de nieuwe kringen.

Over de achtergronden van deze herindeling schrijven wij op pagina 2.

10 Kaart van de kringindeling van 1961 uit *de Paladijn* van maart 1961.

Van de in de periode 1963-1970 gebouwde commandoposten waren er vijf provinciale duoposten, waarin zowel het provinciaal commando B.B. als het Provinciaal Centrum Civiele Verdediging ondergebracht waren.¹⁸

Friesland en de A-kring Friesland-c

Bij het Kringenbesluit 1961 werd de provincie Friesland ingedeeld in drie kringen: A-kring Friesland-a, B-kring Friesland-b en A-kring Friesland-c. De voormalige kringen 'Leeuwarden', 'Nij Oostergoo' (het gebied rondom Dokkum), de kring 'Franeker' en delen van de kringen Drachten en Sneek vormen samen de A-kring Friesland-c.

De leiding van de kring geeft in de correspondentie vaak de voorkeur aan de naam A-kring Friesland Noord. Deze kring bestaat uit de gemeenten Achtkarspelen, Ameland, Baarderadeel, Barradeel, het Bildt, Dantumadeel, Dokkum, Ferwerderadeel, Franeker, Franekeradeel, Hennaarderadeel, Idaarderadeel (waaronder

¹⁸ Van Merwijk (red.) *Civiele verdediging in het tijdperk van wederopbouw*, 97-99.

Grou valt), Kollumerland en Nieuw-Kruisland, Leeuwarden, Leeuwarderadeel, Me-naldumadeel, Oostdongeradeel, Rauwerderhem, Schiermonnikoog, Tietjerkstera-deel en Westdongeradeel.¹⁹

De kring is met 21 gemeenten en bijna 250.000 inwoners de grootste kring van Friesland.²⁰

F. Landmeter, vanaf 1954 kringhoofd van de B.B. in de A-gemeente Leeuwarden, was vanaf de nieuwe kringindeling Hoofd Bescherming Bevolking (H.B.B.) van de A-kring Friesland-c.²¹

In november 1961 verhuisde de kringadministratie Bescherming Bevolking van de Arendstuin naar een nieuw kantoor aan de Grote Kerkstraat 13 te Leeuwarden.²² Deze situatie duurde tot 1 juli 1964, op welke datum een nieuw kantoor werd be-trokken en wel in het perceel Turfmarkt 8 te Leeuwarden. Het Hoofd Bescherming Bevolking van de kring, de heer F. Landmeter, werd met ingang van 1 juni 1965 ge-pensioneerd; zijn opvolger werd de heer J. van der Graaf.

Vorbereidingen, locatie en bouw van de bunker

Van 24 tot en met 28 oktober 1960 vond in de commandopost van de B-kring Gelderland 12 (kringindeling 1952) te Berg en Dal het commandopost-experiment (COPEX) plaats. De bezetting van 26 B.B.-leden, onder wie zeven vrouwen, verbleef een week lang in de bunker, afgesloten van de buitenwereld.²³ Het verblijf was een vierentwintiguursbezetting in een drieploegensysteem. De groep was onderver-deeld in drie ploegen van acht personen plus het kringhoofd en een conciërgemonteur. Een etmaal was per ploeg opgedeeld in acht uur werken (wacht), acht uur slapen en acht uur recreatie. Er waren acht slaapplekken.

Vanuit het heden terugkijkend is het moeilijk een idee te krijgen hoe het deze mensen vergaan zou zijn in geval van een daadwerkelijke atoomaanval.

Stel je voor dat je ten minste zeven dagen of langer afgesloten binnen moet zitten omdat het buiten niet veilig is. Zou je dan acht uur kunnen werken, acht uur ‘rustig’ kunnen slapen en dan ook nog acht uur ‘ontspanning’ kunnen hebben? En dat alles in het besef dat je gezin, familie en andere dierbaren ergens buiten zijn, onder de slechtst denkbare omstandigheden. Een tweeploegendienst van twaalf uur lijkt toch

¹⁹ G. Blauw en H. Heintjes, *De burgerlijke Verdediging. Bescherming Bevolking, band II* (Delft z.j.) II B-23, 275.

²⁰ *Leeuwarder Courant* (LC) (28 april 1962) 7.

²¹ Historisch Centrum Leeuwarden. Toegang 1045 Bescherming Bevolking A-kring Friesland Noord, 1949-1986, NL-LwnHCL-1045-2-7.

²² LC (21 november 1963) 17.

²³ *De Vierde Macht* (juni 1961) 101-103. Het was dus niet in Beek en Donk, zoals Remco de Goede, *Rijswijk, park Overvoorde tijdens de Tweede Wereldoorlog en Koude Oorlog*, 94, en Daan Wennips, *Tijdbeeld, Grou, Beschermd onderkomen BB*, Wennips Bouwhistorie (mei 2019) 10 vermelden.

iets realistischer en praktischer, zonder de recreatie uren van ongetwijfeld rusteloos piekeren.

Het COPEX-experiment leverde belangrijke aanbevelingen op voor de voorzieningen die toekomstige commandoposten minimaal zouden moeten bevatten. Het Bureau Bouwkundige Aangelegenheden van de Hoofdafdeling Organisatie B.B. bij Binnenlandse Zaken ontwierp begin 1961 twee standaardtypen kringcommandoposten (type A met 21 slaappleatsen en type B met 15 slaappleatsen) en een standaardtype provinciale commandopost.²⁴

Het belangrijkste doelwit voor een atoomaanval in Friesland was de vliegbasis Leeuwarden, gelegen noordwestelijk van en op een afstand van 4,2 km van het stadscentrum van Leeuwarden. In de voorlichting door de B.B. was vaak sprake van 'de nominale A-bom' met een explosieve kracht van 20 kiloton TNT (uitgaande van bommen op Hiroshima en Nagasaki) en fatale cirkels tot 3,2 kilometer.²⁵ In 1960-1963 gingen militaire deskundigen echter al uit van een aanval met atoombommen van 150 tot 200 kiloton, en fatale cirkels van 8 tot 11 kilometer.²⁶

Het was dus overduidelijk dat de onbeschermden commandoposten in Leeuwarden verlaten moesten worden. Vanwege de fall-out na een kernexplosie was een locatie ten oosten van Leeuwarden en de vliegbasis uitgesloten in verband met de overwegend westelijke windrichting. Een locatie ten westen van Leeuwarden zou in de waaier van fall-out na een atoomaanval op de haven van Harlingen komen te liggen. De afstand tussen Leeuwarden en Harlingen bedroeg maar 22 kilometer in vogelvlucht.

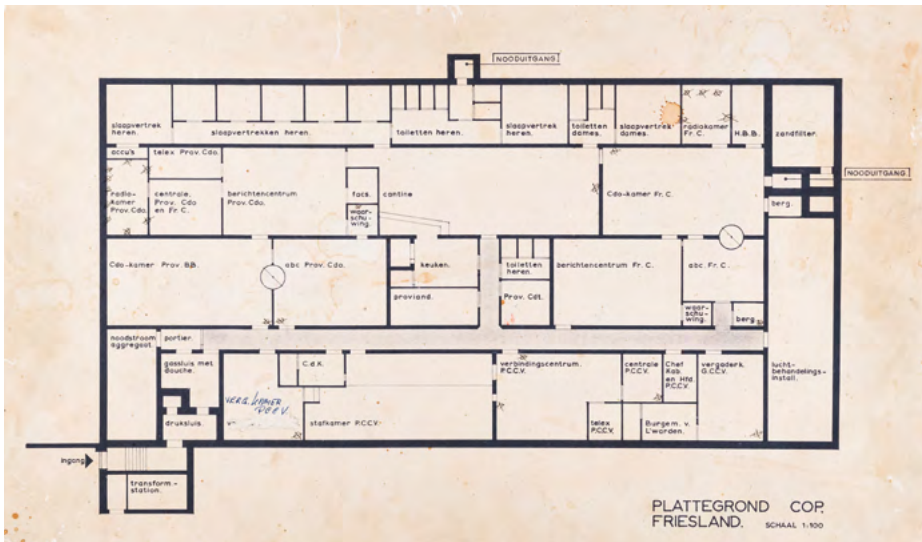
Een plek in het noorden van Friesland was ongewenst omdat in die regio al opstelplaatsen voor de hulpverleningsvoertuigen van de B.B. ingepland waren. De provincie wilde een locatie op veilige afstand, maar wel zo dicht mogelijk bij de Friese hoofdstad en met goede en snelle bereikbaarheid vanuit de stad. Door al deze factoren kwam alleen een locatie ten zuiden van Leeuwarden in aanmerking voor de bunkerbouw.

Het initiatief voor de bunkerbouw kwam van het provinciale commando van de B.B., dat behoefte had aan een atoombestendig onderkomen buiten Leeuwarden. De in 1960 opgerichte Staf Civiele Verdediging in Den Haag wilde van meet af aan, net als de provincie Friesland, vaart zetten in de realisatie van bestuurlijke noodvoorzieningen op provinciaal en gemeentelijk niveau en pleitte voor de gezamenlijke huisvesting van het provinciaal commando B.B. en het Provinciaal Centrum Civiele Verdediging. De A-kring Friesland-c van de B.B. sloot zich aan bij het initiatief en de gemeente Leeuwarden sloot als vierde partij met het Gemeentelijk Centrum

²⁴ Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Leidraad Bevelvoering Bescherming Bevolking (L.B.B.B.)*, voorlopige uitgave 1963 (Z.p. 1963) aanhangsel, bijlage g,h en i; Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Voorschrift Leiding Bescherming Bevolking in staat van paraatheid*, 127.

²⁵ Stichting Bevordering Bescherming Bevolking, *Atoomgevaar? Dan zeker B.B.* (Z.p. 1957) 4, 13.

²⁶ Van der Boom, *Atoomgevaar?*, 116.

11 Plattegrond van de bunker. Zie voor een grotere afbeelding van deze plattegrond de binnenzijde van het omslag van dit boek.

Inv.nr. 00046117

Civiele Verdediging aan.²⁷ Daarmee was het besluit tot de bouw van een vierledige gecombineerde commandopost gevallen. Een belangrijke factor was ook de verwachting dat de bouw van één bunker een beperktere investering zou vergen dan de bouw van afzonderlijke onderkomens.

Als mogelijke bouwplaats kwam een terrein net ten zuiden van Grou in beeld. Het perceel was gedeeltelijk eigendom van het Rijk en de provincie en werd als grondbergplaats gebruikt. Dit terrein lag ten noorden van het Prinses Margrietkanaal en oostelijk van de spoorlijn Leeuwarden-Heerenveen-Zwolle. Langs dit traject lag ook de telefoonnetkabel Leeuwarden-Heerenveen en bovendien was naast de spoorlijn de Rijksweg 32 in aanbouw, die in mei 1963 gereed zou komen.²⁸ Gunstige telefoonverbindingen en goede bereikbaarheid per spoor en weg!

In september 1961 stemde het Ministerie van Binnenlandse Zaken in met de keuze voor een gecombineerde commandopost én de locatie Grou. Maar het door de provincie tegelijkertijd ingediende schetsontwerp van een bunker met twee bouwlagen en 94 slaappleatsen werd als te groot en te duur van tafel geveegd. Het ministerie wees ingenieursbureau Bish & Partners uit Den Haag, dat al ruime ervaring had met de bouw van commandoposten, aan voor het bedenken en uitwerken van

²⁷ LC (14 september 1961) 13, LC (27 oktober 1961) 7.

²⁸ Wennips, *Tijdbeeld, Grou, Beschermd onderkomen BB*, 16; LC (6 mei 1963) 6.

een voor het ministerie acceptabel schetsplan. Uiteindelijk aanvaardden alle betrokken partijen in augustus 1962 het vierde schetsplan van het ingenieursbureau.²⁹

De voorbereidingen voor de bouw liepen vertraging op door kleine aanpassingen aan het schetsplan en de indiening van een plan van het Provinciaal Elektriciteitsbedrijf (PEB) in 1963 om bij Grou een elektriciteitscentrale te bouwen.³⁰ De B.B. was daar fel op tegen omdat een energiecentrale ook een aanvalsdoolwit kon zijn, maar de soep werd niet zo heet gegeten want het provinciaal bestuur gaf geen toestemming voor de bouw. Als vergoeding voor de veroorzaakte vertraging moest het elektriciteitsbedrijf een bijdrage van bijna 146.000 gulden leveren aan de bunkerbouw.³¹

De provincie zorgde zelf voor verdere vertraging door een vergeefse poging te doen om in een onderhandse aanbesteding een lokale aannemer voor de bouw te vinden.³²

Aannemer Nelis uit Uitgeest kreeg de opdracht en begon in juni 1965 met de werkzaamheden. De provincie had tijdens het bouwproces een leidende rol als voornaamste opdrachtgever.

Ter voorbereiding op de bouw werd de bodem tot op de vaste zandlaag uitgegraven en opgehoogd met zand. Hierdoor staat het onderkomen, dat maar iets verdiept in het maaiveld ligt, op een volledige en stabiele zandlaag. Met de vrijgekomen grond werd het omringende terrein opgehoogd. De commandopost zelf was opgebouwd als een rechthoekige, gewapend betonnen doos, waarin volgens de *Leeuwarder Courant* 2000 ton beton en 280 ton staal was verwerkt.³³ De betonnen buitenmuren waren 60 centimeter dik en de bunker was bovendien aangeaard. Dat was volgens de toen gangbare berekeningen voldoende om radioactieve straling van een kernexplosie tegen te houden.³⁴

De betonnen
buitenmuren waren
60 centimeter dik
en de bunker was
bovendien aangeaard

Eind 1966 leverde aannemer Nelis de ruwbouw op en kon begonnen worden met de inrichting van het interieur. De houten beheerderswoning en 45 meter hoge zendmast op het dak van de bunker waren toen al geplaatst.

De bunker is 45,50 meter lang, 23,25 meter breed en heeft een oppervlakte van 1057 vierkante meter. De hoogte van de vertrekken is 2,90 meter.³⁵ In enkele officiële documenten wordt de bunker het 'commandocentrum Bescherming Bevolking en Civiele Verdediging' genoemd.³⁶

²⁹ Wennips, *Tijdbeeld, Grou, Beschermd onderkomen BB*, 18.

³⁰ LC (17 november 1964) 18; LC (17 oktober 1967) 13.

³¹ Wennips, *Tijdbeeld, Grou, Beschermd onderkomen BB*, 23.

³² Idem, 21.

³³ LC (10 december 1966) 22.

³⁴ Th.E. van de Leur, *Bescherming tegen kernwapens* (Den Haag 1969) 59.

³⁵ Wennips, *Tijdbeeld, Grou, Beschermd onderkomen BB*, 2-3.

³⁶ Wervingsadvertentie, in: LC (14 mei 1966) 14.

12 Een van de twee dieselmotoren van de noodstroomvoorziening.

Inv.nr. 00047266

Het Ministerie van Binnenlandse Zaken had aanvankelijk in 1961 de bouwkosten op één miljoen gulden geschat. De provincie Friesland nam in de begroting voor 1962 500.000 gulden op voor de Provinciale Commandopost B.B. en 220.000 gulden voor het Provinciaal Centrum Civiele Verdediging. Eén jaar later werd de provinciale begroting met twee ton bijgesteld tot een totaal van 920.000 gulden.³⁷

De eindafrekening van het hele bouw- en inrichtingsproces kwam uiteindelijk op 1.829.285 gulden. De noodstroomvoorziening met dieselmotoren, het luchtbehandelingssysteem en de aanschaf en aanleg alle verbindingsmiddelen hadden ruim 900.000 gulden gekost; al met al de helft van de totale kosten.³⁸

Werksterkte?

In december 1966 meldde de *Leeuwarder Courant* dat de bunker bij Grou aan drie ploegen van 120 man, totaal dus 360 mensen, onderdak moest kunnen bieden. Dat was inclusief de 120 slapenden en 120 verpozenden.³⁹

Kort voor de officiële opening van de bunker in oktober 1967 door de minister van Binnenlandse Zaken stuurde de provincie het ministerie een brief getiteld 'Enkele gegevens ten behoeve van Zijne Excellentie de Minister van Binnenlandse Zaken voor de officiële ingebruikneming van het Commandocentrum nabij Grou.'⁴⁰

³⁷ LC (20 december 1961) 9, LC (19 december 1962) 21.

³⁸ Wennips, *Tijdbeeld*, Grou, *Beschermd onderkomen BB*, 23, LC (10 december 1966) 22, *Friese Koerier* (17 oktober 1967) 3.

³⁹ LC (10 december 1966) 22.

⁴⁰ Korpora, *Map 03, Documenten geschiedenis BB-bunker Grou*, tab 10.

Daarin staat een specificatie van de totale personeels- en werksterkte van de vier instanties in de bunker:

Kring Commandopost Bescherming Bevolking: personeelssterkte 172, werksterkte 68;
 Provinciale Commandopost Bescherming Bevolking: personeelssterkte 160, werksterkte 60;
 Gemeentelijk Centrum Civiele Verdediging: personeelssterkte 10, werksterkte 5;
 Provinciaal Centrum Civiele Verdediging: personeelssterkte 40, werksterkte 25.
 Bij elkaar een gezamenlijke personeelssterkte van 382 personen, met een werksterkte van 158 personen.

Na de officiële opening van de bunker op 16 oktober 1967 meldde *De Paladijn*, net als meerdere kranten, dat de bunker onderdak bood aan vier instanties met een gezamenlijke personeelssterkte van 400 mensen en een werksterkte van 150 personen.⁴¹ Dat komt globaal overeen met de aantallen uit de brief aan de minister.

De term ‘werksterkte’ zorgt voor verwarring en discussie over de bezetting van commandoposten van de B.B. in staat van volledige paraatheid. Tine van Merwijk stelt in haar onderzoek van 2007 dat het formaat en inrichting van de bunker in Grou was afgestemd op het verblijf van 450 personen.⁴² Daan Wennips gaat er in 2019 van uit dat het commandocentrum in Grou ingericht was op de aanwezigheid van 150 personen die daar gedurende 14 dagen in algehele autonome zelfredzaamheid konden verblijven.⁴³

In 1963 was bepaald dat een commandopost moest beschikken over slaapgelegenheden voor ongeveer een derde van de sterkte der bezetting.⁴⁴ Dat impliceert werken, slapen en rusten volgens het drieploegensysteem.

Het *Rijksplan voor de Organisatie Bescherming Bevolking*, uitgave 1967, noemt voor commandoposten een vierentwintiguursbezetting met drieploegensysteem (drie aflossingen per 24 uur) en omschrijft het aantal personen, dat gelijktijdig in dienst is als ‘werksterkte’.⁴⁵

Het *Voorschrift Leiding Bescherming Bevolking in staat van paraatheid* uit 1966 noemt echter als werksterkte het benodigd aantal plaatsen in de commandopost (cop) en vermeldt dat in de cop geen plaats gereserveerd is voor aflosploegen en reservepersoneel. Die moeten in de omgeving van de cop worden ondergebracht.⁴⁶ Dit voorschrift geeft als totale personeelssterkte voor een provinciaal commando

⁴¹ *Friese Koerier* (17 oktober 1967) 3, *LC* (17 oktober 1967) 13, *Nieuwsblad van het Noorden* (24 oktober 1967) 13, *De Paladijn* (november 1967) 13.

⁴² Van Merwijk (red.) *Civiele verdediging in het tijdperk van wederopbouw*, 41.

⁴³ Wennips, *Tijdbeeld, Grou, Beschermd onderkomen BB*, 25.

⁴⁴ Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Leidraad Bevelvoering Bescherming Bevolking (L.B.B.B.)*, voorlopige uitgave 1963, aanhangsel, 5.

⁴⁵ Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Rijksplan voor de Organisatie Bescherming Bevolking* (z.p. 1967) II-5.

⁴⁶ Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Voorschrift Leiding Bescherming Bevolking in staat van paraatheid*, 133-134.

163 personen met een werksterkte van 63 personen en voor een kringcommando een totaal van 175 personen met een werksterkte van 67 personen.⁴⁷

In 1976 verscheen de *Handleiding Civiele Verdediging in de Gemeente* waarin de minimumeisen voor de bouw en inrichting van een Gemeentelijk Centrum Civiele Verdediging werden opgesomd. De noodbestuurspost moest voor een verblijf van ten minste zeven etmalen toegerust zijn met de nodige luchtzuivering, voedselvoorraden, brandstof voor de noodstroomvoorziening en 'slaapgelegenheden voor een even groot aantal personen als het actieve gedeelte van de bezetting telt'. Het merendeel van de personeelssterkte verricht dienst in een tweeploegenstelsel.⁴⁸

Als bijlage waren schetsplannen bijgevoegd van een onderkomen waarin maximaal dertien personen tegelijk werkzaam konden zijn met zeven bedden en een onderkomen voor maximaal 23-25 personen met dertien bedden.⁴⁹

Hoeveel mensen konden tegelijkertijd in de bunker verblijven?

De beslissende factor voor een antwoord op deze vraag is volgens mij het beschikbare aantal slaapplekken in de bunker. De bunker in Grou telt in totaal 79 slaapplekken. Minus leidinggevendens zijn dat ongeveer 75 'algemene' slaapplekken.

In het drieploegensysteem met een achtuursdienst betekent dit dat 75 personen aan het werk zijn terwijl 75 personen slapen en 75 personen tijd aan rust en recreatie kunnen besteden in de kantine, de enige daarvoor in aanmerking komende ruimte in de bunker. In dit scenario zijn minstens 225 personen aanwezig in de bunker.

In het tweeploegensysteem met een twaalfuursdienst zijn 75 personen aan het werk terwijl 75 personen slapen. De kantine is dan alleen bezet rond etenstijd en het aflossingsmoment. In dit scenario zijn minstens 150 personen aanwezig in de bunker, en dat zou overeenkomen kunnen komen met een 'werksterkte' van 150 personen.

Tijdens de tweedaagse oefening 'Oost 1973' in februari van dat jaar waren 120 personen in de bunker aanwezig

Tijdens de tweedaagse oefening 'Oost 1973' in februari van dat jaar waren 120 personen in de bunker aanwezig.⁵⁰ Volgens enkele oud B.B.-leden, die dienst hebben gedaan in de bunker, waren er tegelijkertijd ongeveer 60 tot maximaal 75 personen in de bunker aanwezig bij doorgaans tweedaagse oefeningen en werd er gewerkt in het drieploegensysteem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Staf voor de Civiele Verdediging, *Handleiding Civiele Verdediging in de Gemeente* ('s-Gravenhage 1976) 189-190. Een verblijf van één week wordt genoemd, maar de algemene regel was ten minste veertien dagen. Dit was gerelateerd aan de verwachting dat in 14 dagen de eventuele atoomstraling buiten 'voldoende' was afgenomen om veilig naar buiten te kunnen.

⁴⁹ Idem, 197-198.

⁵⁰ LC (23 februari 1973) 21.

13 De kantine in de bunker.

Inv.nr. 00047267

De bunker zou nooit helemaal bezet zijn geweest.⁵¹ Bij recente rondleidingen en groepsbezoeken in de bunker als museumlocatie is gebleken dat de kantine met moeite 75 personen een zitplaats kan bieden.

Uitgaande van de hierboven opgesomde en elkaar tegensprekende bronnen is het onmogelijk absolute duidelijkheid te krijgen over de bezetting van de bunker in Grou.

Het onderbrengen van 360 (3×120) of zelfs 450 (3×150) personen in de bunker is gewoonweg fysiek onmogelijk. De kantine is immers veel te klein om er urenlang 120 of zelfs 150 personen onder te kunnen brengen. Met 75 'algemene' slaapplekken is er evenmin plaats voor 120 of zelfs 150 mensen in één slaappleeg.

Het is aannemelijk dat de bezetting van de bunker in staat van paraatheid gelijk was aan de, in de brief aan de minister genoemde, werksterkte en bestond uit 158 personen en dat in de praktijk en tijdens oefeningen, maar maximaal 120 personen tegelijkertijd in de bunker aanwezig zijn geweest. Het is echter niet uit te sluiten dat maximaal 225 personen in de bunker konden verblijven.

Indeling van de bunker (zie de plattegrond, p. 89 of afb. 11)

Algemene en facilitaire voorzieningen

- Transformatorstation van het reguliere stroomnet, alleen van buiten toegankelijk
- Stoppenkast, via binnendeur toegankelijk
- Druksluis, voor het in stand houden van overdruk in de bunker om besmetting buiten te houden
- Gassluis met stortkoker voor besmette kleding en twee ontsmettingsdouches
- Portiershok voor het toezicht op de druk- en gassluizen en de registratie van binnenkomende personen

⁵¹ Interviews met Douwe Boonstra (1970-1978) en Bert van Manen (1969-1980) op 29 september 2025.

- Noodstroomaggregaatruimte met twee watergekoelde dieselmotoren, type DAF DS 575 voertuig- en industriemotor. Deze motoren hebben in totaal 600 uren gedraaid; de uitlaatgassen worden via buizen naar buiten afgevoerd
- Accukast met twaalf geschakelde accu's voor de noodverlichting, ter overbrugging van de tijd tussen de uitval van het reguliere stroomnet en het in werking treden van de noodstroomaggregaten
- Twee nooduitgangen
- Twee bergingen
- Kantine, tevens recreatieruimte
- Keuken met berging
- Opslagruimte voor proviand voor tenminste veertien dagen
- Toiletblok voor heren met drie toiletten, één douche en twee wastafels
- Ruimte met de luchtbehandelingsinstallatie met een elektromotor als aanjager. De installatie omvat vier actieve koolstof- en nevelfilters, type R 10 van de Auer-gesellschaft in Berlijn voor het neutraliseren van gifgassen. Opmerkelijk is dat deze filters voorzien zijn van de bouwjaaraanduiding 1968, en derhalve pas ná de officiële opening van de bunker in oktober 1967 geïnstalleerd moeten zijn. In deze ruimte staan ook vier reserve Auerfilters en is ook de waterpomp en water aan- en afvoer aangebracht. Verder staat in deze ruimte een vierzits fiets-trap-dynamo voor de aandrijving van het luchtbehandelingssysteem ter overbrugging van de tijd tussen de uitval van het reguliere stroomnet en het in werking treden van de noodstroomaggregaten
- Ruimte met de zandfilterbak van de luchtbehandelingsinstallatie, voor het neutraliseren van radioactieve straling. Bij een kernexplosie op minder grote afstand zou de zandvulling ook de luchtdruk golf moeten verminderen en hitte-straling moeten verlagen
- Dameslaapvertrek met vier driepersoons stapelbedden (twaalf slaappleatsen)
- Sanitaire ruimte voor dames met twee toiletten, één douche en twee wastafels
- Sanitaire ruimte voor heren met vier toiletten, drie urinoirs met één hoekfontein, twee douches en drie wastafels
- Gang met negen wastafels voor heren
- Groot herenslaapvertrek met vier driepersoons stapelbedden (twaalf slaappleatsen)
- Groot herenslaapvertrek met vier driepersoons stapelbedden (twaalf slaappleatsen)
- Vijf kleine herenslaapvertrekken met twee driepersoons stapelbedden (dertig slaappleatsen)
- De ruimten in de bunker zijn verbonden door een Philips-intercominstallatie
- Op het dak van de bunker is de zendmast van de radiotelefonische verbindingen geplaatst alsook twee luchtkokers voor het aanzuigen en afvoeren van lucht door de luchtbehandelingsinstallatie; deze kokers fungeren ook als luik van de nooduitgangen

14 Schakeltafel voor de bediening van de B.B.- sirenes.

Inv.nr. 00047268

Kring Commandopost Bescherming Bevolking A-kring Friesland-c

- Radiokamer; helaas is de radioapparatuur door KPN ontmanteld. Ook is de tussenwand tussen radiokamer en het aangrenzend slaapvertrek van het Hoofd Bescherming Bevolking verwijderd
- Slaapvertrek van het Hoofd Bescherming Bevolking (HBB) met driepersoons stapelbed
- Berichtencentrum, met acht spreekcellen. In deze ruimte verwerken de leden van de verbindingdienst alle inkomende en uitgaande berichten
- Commandokamer, met één spreekcel. Aan de wanden een incidenten-plotbord en een kaart met het overzicht van de locaties met noodbedden in de provincie. In de wand tussen commandokamer en ABC-dienst is een draaibare en tweezijdige plotkaarthouder aangebracht
- ABC-dienst, met één spreekcel. In deze ruimte worden de gegevens samengevoegd van verkenners 'in het veld' en vaste meetposten, die binnen de kring op watertorens, flatgebouwen, fabriekshallen en dergelijke zijn geplaatst. De hier verzamelde meetgegevens zijn belangrijk om hulpverlenerseenheden buiten te beschermen en de bevolking te informeren of waarschuwen
- Waarschuwing: schakeltafel voor de bediening van de sirenes in de kring

Provinciale Commandopost Bescherming Bevolking Friesland

- Gezamenlijke telefooncentrale van het kringcommando en provinciaal commando met twee koordcentrales van het inductortelefoonnet. De telefooncentrale heeft aansluitingen op het openbare telefoonnet en de overheidsnoodnetten
- Radiokamer met drie Philips zendontvangers (mobilofoons), met elk twee kanalen, op de 460 Mhz-band
- Telexruimte met twee telexapparaten
- Berichtencentrum. In deze ruimte met vijf spreekcellen verwerken de leden van de verbindingdienst alle inkomende en uitgaande berichten

15 Slaapvertrek van de provinciaal commandant B.B.

Inv.nr. 00047269

- Facs: Siemens-facsimilator, telefax voor het versturen van kaarten en grafieken, te gebruiken via het telefoonnet en het radionet
- Waarschuwing: schakeltafel voor de bediening van de sirenes in de provincie Friesland
- Commandokamer, met één spreekcel. Aan de wanden landkaarten van Nederland en Friesland, een wandbord met de B.B.-kringen in Nederland en een planbord voor het aangeven van het beschikbare kringpotentieel, provinciale potentieel en bijstandspotentieel en een planbord met de bedcapaciteit van ziekeninrichtingen. In de wand tussen commandokamer en ABC-dienst is een draaibare en tweezijdige plotkaarthouder aangebracht. In de kamer bureaus met rond de tien werkplekken
- ABC-dienst, met één spreekcel. In deze ruimte worden de gegevens samengevoegd van verkenners 'in het veld' en vaste meetposten in de verschillende kringen van de provincie. De ruimte is ingericht met vijf bureaus en een dubbele houten tekentafel
- Slaapvertrek van de provinciaal commandant B.B. met een bureaustaan aan de wand, de moederklok van de bunker, een radio, driepersoons stapelbed en één wastafel

Gemeentelijk Centrum Civiele Verdediging Leeuwarden

- Vergader- en werkkamer met een landkaart van Noord-Nederland en een plattegrond van Leeuwarden aan de wand en bureaus met vijf zitplaatsen
- Slaapvertrek van de burgemeester van Leeuwarden met driepersoons stapelbed en *en suite* wastafel, douche en toilet

Provinciaal Centrum Civiele Verdediging Friesland

- Vergaderkamer met een kaart van Noord-Nederland aan de wand, een vergadertafel en een lange houten werktafel met spreekcellen aan de wand met vier tot vijf werkplekken

16 Vergaderkamer van het Gemeentelijk Centrum Civiele Verdediging.

Inv.nr. 00047270

- Stafkamer met in totaal twintig werkplekken: twee dubbele bureaus en op een podium twee lange werktafels met elk acht zitplaatsen. De verhoogde opstelling dient om het personeel aan de lange werktafels een beter zicht op de wandkaarten te geven.⁵² Aan de wanden landkaarten van Friesland, Noord-Nederland, Nederland en Nederland met het Verenigd Koninkrijk, België en Noord-Frankrijk
- Verbindingscentrum met twee lange houten werktafels langs de wand met spreekcellen en met negen werkplekken en twee bureaus.
- Telefooncentrale met twee koordcentrales van het inductortelefoonnet en aansluitingen op het openbare telefoonnet en de overheidsnoodnetten
- Telexruimte met twee Siemens-telexapparaten
- Slaapvertrek van de Chef Kabinet en hoofd PCCV met driepersoons stapelbed en wastafel
- Slaapvertrek van de Commissaris der Koningin met eenpersoonsbed en *en suite* wastafel, douche en toilet. In het vertrek stond ook een microfoon met aansluiting op de radiozender, waarmee hij kon 'inbreken' op de regionale publieke omroep om de provinciale bevolking toe te spreken

De bunker in bedrijf

1966

Nog voor de officiële opening van de bunker op 16 oktober 1967 beleefde de bunker zijn vuurdoop tijdens de kerstdagen van 1966. Van 27 december tot oudejaarsdag 1966 vond in Grou het jaarlijkse congres van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJV) plaats. Ruim 500 jongelui hadden zich aangemeld voor dit congres en daar moesten slaapplekken voor gevonden worden. Tweehonderd jongemannen mochten vier dagen in de B.B.-bunker bivakkeren. Een goede gelegenheid

⁵² Leidraad Bevelvoering Bescherming Bevolking (L.B.B.B.) (Z.p. 1953) 26.

17 Kantine van de bunker als slaapzaal voor jongeren, 27 december 1966.

Inv.nr. 00047493.005

om de verwarming, luchtbehandelingsinstallatie en luchtvochtigheid in de bunker in de praktijk te beproeven. Beheerder W. Bil verzamelde 220 brancards uit de B.B.-depots in Sneek, Bolsward en Harlingen voor de bunkergasten.⁵³

Helaas is niet vermeld hoe de drie urinoirs, acht douches en elf toiletten in de bunker deze vierdaagse invasie doorstaan hebben.

1967

De officiële opening van de bunker vond plaats op 16 oktober 1967 en begon met een toespraak door de minister van Binnenlandse Zaken, mr. H.K.J. (Henk) Beernink in de kantine van de bunker. Uiteraard waren ook de toekomstige gebruikers van de noodvoorziening aanwezig: de Commissaris der Koningin in Friesland, mr. H.P. Linthorst Homan; de chef van zijn kabinet, mr. G.F.W. Hartung; de burgemeester van Leeuwarden, J.S. Brandsma; de provinciaal commandant B.B.-Friesland, H.A.J. Duchateau, en het Hoofd Bescherming Bevolking A-kring Friesland-c, J. van der Graaf. Genietend van een dikke sigaar onderging de minister de rondleiding door de vertrekken van de grootste regionale civiele commandopost in Nederland.⁵⁴

1968

Het provinciaal commando B.B.-Friesland besloot in maart 1968 om de bunker als 'imposante, uitstekend geoutilleerde ondergrondse werkplaats' enkele weekenden voor het publiek open te stellen om de bevolking een beter inzicht te geven in het werk en de taken van de B.B.. Ter dekking van de onkosten moesten de bezoekers één gulden betalen, 'terwijl degenen, die bovendien het voor de commissaris der

⁵³ LC (20 december 1966) 10 en (28 december 1966) 13, *Friese koerier* (28 december 1966) 3.

⁵⁴ *Friese Koerier* (17 oktober 1967) 3, LC (17 oktober 1967) 13, *De Paladijn* (november 1967) 13.

100

VEILIG. JAARBOEK KORPORA

18 Slaapkamer met *en suite* van de Commissaris der Koningin.

Inv.nr. 00047271

19 Slaapkamer met *en suite* van de burgemeester van Leeuwarden.

Inv.nr. 00047272

20 Damesslaapvertrek met vier driepersoons stapelbedden.

Inv.nr. 00047273

koningin ingerichte toilet willen bezichtigen, een entree van f 2,50 dienen te betalen welk bedrag ten goede komt aan het B.B.-Noodfonds.⁵⁵

Hierin klinkt toch iets van ergernis door over de sanitaire voorkeursbehandeling die de hoogste provinciale gezagsdrager tijdens een bunkerverblijf genoot. Maar ook de burgemeester van Leeuwarden beschikte in de bunker over een privéslaapvertrek met *en suite* badkamer, voorzien van wastafel, douche en toilet.

Wat de bemensing van de organisatie B.B. betrof deed de provincie Friesland het heel goed, gebaseerd op de gegevens per 31 december 1968, met een provinciaal gemiddelde van 91%, terwijl het landelijk gemiddelde op 80% bleef steken.⁵⁶

1970

Een jaarlijks terugkerend evenement in Leeuwarden was het tweedaagse zaalhandbaltoernooi, dat in de paasvakantie georganiseerd werd door de Rijkskweekschool in Leeuwarden. Op 31 maart en 1 april nam een recordaantal van 57 scholen met negenhonderd deelnemers deel aan dit officieuze zaalhandbalkampioenschap van Nederland voor onderwijzers en kleuterleidsters in opleiding. Op verzoek van de organisatie bood de B.B.-bunker in Grou 140 man een slaappleaats.⁵⁷ De overnachtingen in de bunker door de handballers zijn in de *Leeuwarder Courant* ook terug te vinden in 1971, 1973, 1975, 1976, 1977 en 1979.

In 1971 geeft de krant ook details: 'Ze hebben van de provincie negen kamers met in totaal 69 bedden en twee commandokamers tot hun beschikking gekregen, waarin op de grond kan worden geslapen.'⁵⁸ Deze beddentelling klopt precies met de 22 driepersoons stapelbedden in de acht dames- en herenslaapvertrekken, plus de kamer van het Hoofd Bescherming Bevolking met één driepersoons stapelbed!

⁵⁵ LC (30 maart 1968) 1.

⁵⁶ *Civiele Verdediging* (oktober 1969) 169.

⁵⁷ LC (27 maart 1970) 25.

⁵⁸ LC (9 maart 1971) 11.

21 Telefooncentrale van de B.B.-commandopost.

Inv.nr. 00047274

22 Keuken.

Inv.nr. 00047275

1971

De provinciaal commandant B.B. in Friesland, H.A.J. Duchateau, werd per 1 maart 1971 opgevolgd door D. E. (Dirk) Heere.⁵⁹

Het Hoofd Bescherming Bevolking A-kring Friesland-c J. van der Graaf werd in 1971 opgevolgd door E. Wiersma en in 1979 kreeg A.S. Dijk de leiding over de kring. Hij was belast met de waarneming van de functie maar zou deze behouden tot aan de opheffing van de B.B.

1972

In de ochtend van 11 augustus 1972 veroorzaakte een windhoos een gigantische ravage op camping 'Duinoord' bij Nes op Ameland. Twee kinderen overleden ter plaatse. Van de vijftig zwaargewonden overleden er later twee in ziekenhuizen op het vasteland. Al snel na de ramp waren de telefoonverbindingen totaal overbelast. Vanuit het gemeentehuis van Nes kon dankzij het inductor-noodtelefoonnet contact gemaakt worden met de provinciale B.B.-commandopost in Grou.

⁵⁹ Politie-Almanak 1971, 494.

De B.B. zorgde voor de snelle overbrenging van portofoons naar het eiland. Met deze portofoons kon vanuit het gemeentehuis de hulpverlening gecoördineerd worden met de rampplek en de in de omgeving daarvan opgezette hulpposten.⁶⁰

Van 27 tot en met 30 december 1972 diende de bunker als onderkomen voor tientallen tienermeisjes die deelnamen aan een nationaal schaatstrainingenkamp. Naast de schaatstrainingen in Thialf in Heerenveen, werden er maaltijden en lezingen verzorgd in de bunker in Grou, waar de schaatssters ook overnachtten.⁶¹

1973

‘Drieduizend “gewonden” in Friesland bij grote oefening “Oost 1973”’ zo luidde de aankondiging in de *Leeuwarder Courant* van een grote regionale civiele-verdedigingsoefening die op 22 en 23 februari 1973 zou gaan plaatsvinden in de provincies Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel en Gelderland.⁶² De opzet van de oefening was vastgesteld door de Centrale Staf Civiele Verdediging in Den Haag in nauw overleg met de provincies. Op de eerste oefendag werden enkele Friese plaatsen getroffen door oorlogsgeweld: bombardementen met ‘gewone’ bommen, beschietingen uit de lucht en neergestorte vliegtuigen. Op de tweede dag gebeurden er vredesrampen in de vorm van incidenten in fabrieken en verkeersongelukken waarbij gevaarlijke chemische stoffen, onder andere chloor, vrijkwamen. De opvang van de vele gewonden en het transport van hen naar hospitalen en ziekenhuizen was een forse logistieke klus. De vier commandoposten in de B.B.-bunker in Grou hadden de leiding over de oefening, voor zover het de negen deelnemende Friese gemeenten betrof.

In de bunker in Grou waren 120 mensen aanwezig, onder het bevel van de provinciaal commandant B.B. in Friesland, Dirk E. Heere, en George F.W. Hartung, de chef kabinet van de Commissaris der Koningin.⁶³

De provinciaal commandant B.B. in Friesland, de heer D.E. Heere, was aanvankelijk zeer tevreden over het verloop van de oefening en in het bijzonder de inzet van de PTT, militaire staven en het Nederlandse Rode Kruis.⁶⁴ Na negatieve berichten in het *Algemeen Dagblad* en *Het Parool* moest ook hij echter toegeven dat er tijdens de oefening tekortkomingen gebleken waren, met name meningsverschillen over de aanpak tussen burgemeesters en kringhoofden B.B., haperingen in de telefoon-, telex- en radioverbindingen en te weinig apparatuur voor de behandeling van gaspatiënten.⁶⁵

⁶⁰ Gerard Vermeulen, *Het aanzien van 1972. Twaalf maanden wereldnieuws in beeld* (Amsterdam 1973) 158-159, LC (6 september 1972) 4.

⁶¹ LC (15 december 1972) 29.

⁶² LC (20 februari 1973) 11.

⁶³ LC (23 februari 1973) 21.

⁶⁴ *De Paladijn* (april 1973) 4-5.

⁶⁵ *Algemeen Dagblad* (21 mei 1973) 3, *Het Parool* (21 mei 1973) 1 en de reactie van Heere in LC (22 mei 1973) 8.

23 Commandokamer van de A-kring Friesland-c tijdens de oefening 'Oost 1973'.

**Foto Sjoerd Andringa,
Historisch Centrum
Leeuwarden**

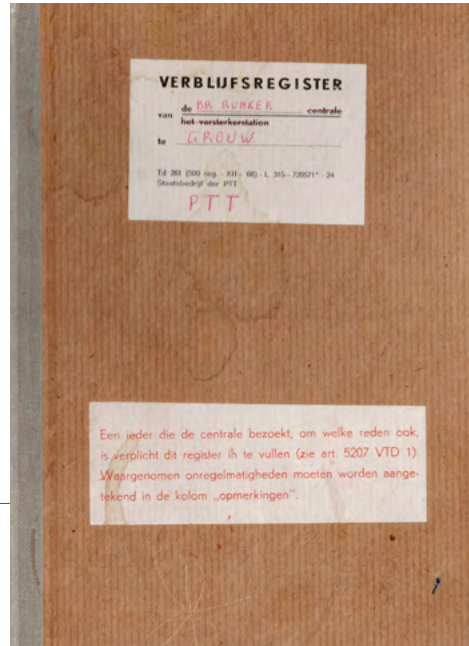

24 Het verbindingscentrum van het Provinciaal Centrum Civiele Verdediging tijdens de oefening 'Oost 1973'.

**Foto Sjoerd Andringa,
Historisch Centrum
Leeuwarden**

25 De kaft van het verblijfsregister.

Inv.nr. 00047210

Uit een in de bunker achtergebleven verblijfsregister van de PTT over de jaren 1967-1981 blijkt dat de bunker op 13 november 1973 van 06.15 tot 13.00 uur bemand was vanwege dijkbewaking.⁶⁶ De dijkbewaking aan de Friese zeedijken was uit voorzorg ingesteld vanwege een herfststorm met hoogwater, maar die veroorzaakte slechts geringe schade.⁶⁷

1975

Zijdelings raakte de commandopost Grou betrokken bij de Zuidmolukse acties in december 1975: de treinkaping bij Wijster, 2-14 december, en de gijzelingsactie in het Indonesisch consulaat-generaal in Amsterdam, 4-19 december. De gijzeling in Amsterdam was een spontane actie ter ondersteuning van de treinkaping, maar dat was bij de treinkapers en de autoriteiten op dat moment onbekend. Regering en autoriteiten besloten uit angst voor verdere gijzelingsacties of zelfs aanslagen tot een verscherpte bewaking van mogelijke doelwitten zoals de NOS-studio's, vliegvelden, ambassades en legeropslagplaatsen. Hiervoor werden honderden militairen, politiemensen en marechaussees ingezet.⁶⁸ De bunker in Grou diende daarbij tijdelijk als verzamelpunt en uitvalsbasis voor de bewakingsploegen, samengesteld uit de Mobiele Eenheden van het district Leeuwarden van het Korps Rijkspolitie.

⁶⁶ Korpora, inv.nr. 00047210.

⁶⁷ *De Volkskrant* (14 november 1973) 7.

⁶⁸ Peter Klerks, *Terreurbestrijding in Nederland 1970-1988* (Amsterdam 1989) 34-36.

26 Reddingsoperatie met een Rijkspolitiehelikopter tijdens de februaristorm 1979.

Inv.nr. 00012008

1977

Tijdens een ééndaagse oefening op 26 september 1977 werden de gemeentelijke evacuatieplannen van vijf gemeenten aan de Friese noordkust uitgetest. Door dijkoverslag en overstroming diende de denkbeeldige evacuatie van tweehonderd mensen naar hoger gelegen gebied uitgevoerd te moeten worden. De oefening werd geleid door provinciaal commandant Dirk Heere vanuit de bunker in Grou.

Behalve de vijf in nood verkerende gemeenten en het provinciaal commando B.B. deden ook medewerkers van het kabinet van de Commissaris der Koningin, Provinciale Waterstaat, de Rijkspolitie te Water en het regionaal gasbedrijf Frigas mee aan de oefening.⁶⁹

1978

In mei 1978 verleende de gemeente Idaerderadeel, waaronder Grou valt, aan het provinciaal bestuur van Friesland vergunning 'voor de bouw van een woning bij de B.B.-bunker te Grou'.⁷⁰ De vervanging van het houten onderkomen van de bunkerbeheerder door een bakstenen dienstwoning kostte 185.000 gulden en liep door bezwaren tegen de hoge kosten in de Gedeputeerde Staten van Friesland vertraging op. Pas eind januari 1979 gaf de Statencommissie voor algemene zaken haar fiat voor de nieuwbouw, die in december 1979 gereed kwam.⁷¹ De huurwaarde van de dienstwoning werd vastgesteld op 350 gulden per maand.

1979

In februari 1979 raasden enorme sneeuwstormen over Nederland. Vooral boven de denkbeeldige lijn Amsterdam-Harderwijk-Zwolle was de toestand vanaf 14 februari bar en boos: stroomstoringen, overbelasting van het openbare telefoonnet, inge-

⁶⁹ LC (27 september 1977) 15.

⁷⁰ LC (25 mei 1978) 6.

⁷¹ LC (26 januari 1979) 22.

sneeuwde automobilisten en van de buitenwereld afgesneden dorpen. Tijdens deze wintercrisis schitterden de hoogste provinciale gezagsdragers, de Commissarissen der Koningin, in de provincies Friesland en Groningen door afwezigheid. Zij waren op wintersportvakantie in het buitenland.⁷² In beide provincies werd het provinciaal commando B.B. belast met de coördinatie van de B.B. en de inzet van militairen die met zwaar materieel sneeuwruimploegen vormden. Het noodtelefoonnet met de inductorlijnen werd ingeschakeld om in verbinding te kunnen blijven met gemeentehuizen, ziekenhuizen, brandweer, politie en militaire staven. In de bunker in Grou werden 120 militairen ondergebracht. In de andere Friese kringcommandoposten in Sneek en Oranjewoud en het B.B.-kantoor in Heereveen vonden in totaal 300 militairen een slaapplek. Ook werden dekens en veldbedden uitgeleend aan bedrijven omdat werknemers door de sneeuwhoppen dagenlang niet naar huis konden gaan.⁷³

Helikopters van het Korps Rijkspolitie werden opgeroepen om spoedpatiënten naar ziekenhuizen te brengen en geïsoleerde personen te redden.⁷⁴

1980

De B.B.-bunker in Grou fungeerde op 10 december 1980 als coördinatiecentrum voor een gezamenlijke oefening van de Mobiele Eenheden van het district Friesland van het Korps Rijkspolitie en militairen van de Koninklijke Marechaussee. In het oefenscenario moest het gascompressorstation bij Oldeboorn beveiligd worden tegen een terroristische aanslag en een verdachte auto opgespoord worden die met explosieven geladen zou zijn.⁷⁵ Het gascompressorstation had een belangrijk aandeel in de energievoorziening in Nederland. De gasvoorziening was essentieel voor de instandhouding van het maatschappelijk leven op een voor de bevolking aanvaardbaar peil en daardoor een potentieel doelwit voor terroristische aanslagen met het doel de maatschappij te ontwrichten.⁷⁶

1982

In mei 1982 nam mr. H. Rijpstra afscheid als Commissaris der Koningin in Friesland; hij had deze functie vanaf 1970 bekleed en werd opgevolgd door Hans Wiegel.⁷⁷ De provinciaal commandant B.B. in Friesland vanaf 1 maart 1971, de heer D.E. Heere, werd op 7 september benoemd tot wethouder in Leeuwarden. De plaatsvervangend provinciaal commandant J.W. (Wout) Koning werd belast met de waarneming van de functie en behield deze tot aan de opheffing van de B.B. in 1986.

⁷² *De Volkskrant* (22 februari 1979) 17.

⁷³ *De Paladijn* (maart 1979) 2-5.

⁷⁴ *RP-magazine. Maandblad van het Korps Rijkspolitie* april (1979) 30-32.

⁷⁵ LC (10 december 1980) 25.

⁷⁶ Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Civiele Verdediging* (Den Haag 1988) 12.

⁷⁷ *De Paladijn* september (1982) 2.

1985-1986

Tijdens de elfstedentochten van 21 februari 1985 en 26 februari 1986 fungeerde de bunker in Grou als communicatiecentrum, met een ééndagsbezetting van acht of negen personen.⁷⁸

Het einde van de Bescherming Bevolking

Vrijwel vanaf de oprichting in 1952 is er twijfel over de effectiviteit van de B.B., al is de kritiek in het begin incidenteel. De aanvankelijk succesvolle werving van vrijwilligers stopt rond 1955. Om de onderbezetting van de operationele diensten aan te pakken werd in 1958 de noodwachtplicht ingevoerd. Met name buitengewoon dienstplichtigen werden als plichtnoodwachters ingelijfd.⁷⁹ Menigeen van hen ervoer de deelname aan cursusdagen en oefenavonden als een vervelende plicht, waaraan met tegenzin werd deelgenomen.⁸⁰

Vanaf het begin van de jaren '60 komt er in toenemende mate kritiek op de B.B.⁸¹ In de politieke arena zijn het vooral de meest linkse partijen in de oppositie, de Communistische Partij Nederland (CPN) en de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), die de B.B. als een compleet zinloze en naïeve organisatie typeren en bezwaar maken tegen de hoge uitgaven voor de bescherming van de bevolking, die beter aan nuttige voorzieningen besteed kunnen worden. Tijdens zittingen van de Provinciale Staten in Friesland noemde PSP-lid P. de Leeuw de B.B. de 'Berne Boarterij' (kinderspeeltuin).⁸²

Door de afnemende dreiging van een atoomoorlog en twee grote branden met zware explosies bij chemiebedrijf Marbon in Amsterdam op 10 augustus 1971 en DSM in Geleen op 7 november 1975, kwam de bovenlokale hulpverlening in buitengewone omstandigheden weer volop op de politieke agenda. In 1975 keurde de Tweede Kamer de nota 'Hulpverlening bij ongevallen en Rampen' van het Ministerie van Binnenlandse Zaken goed. Daarin nam het Rijk de medeverantwoordelijkheid voor de bovenlokale brand- en rampenbestrijding op zich. Geld kwam beschikbaar voor de vorming van regionale brandweren, alarmcentrales, materieel en regionaal personeel.

In 1975 werd ook in de Tweede Kamer de motie Aarts aangenomen waarin werd gevraagd om herstructurering van de B.B. Minister van Binnenlandse Zaken Wiegel kwam in 1980 met het besluit om de B.B. op te heffen.⁸³ In feite besloot de regering tot het overdragen van de rampenbestrijdingstaken in oorlogstijd aan de organisaties die dat in vreedstijd ook moesten kunnen doen: de brandweer, het Rode Kruis, het Corps Mobiele Colonnies (landmachtonderdeel) en geneeskundige- en ambu-

⁷⁸ LC (22 maart 2014) 14.

⁷⁹ Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Wegwijzer Bescherming Bevolking* (Den Haag 1963) I-13.

⁸⁰ LC (18 december 1965) 25.

⁸¹ Van der Boom, *Atoomgevaar?*, 255-266.

⁸² LC (9 december 1964) 11.

⁸³ Inspectie Veiligheid en Justitie, *75 jaar toezicht op de brandweer* (Den Haag 2015) 35, 41.

lance diensten. Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken G. van Leijenhorst vatte het besluit nog eens kort samen in een brief aan de Tweede Kamer op 7 december 1981:

In een dergelijke, vanwege de maatschappelijke ontwikkelingen als noodzakelijk en gewenst ervaren structuur zal de brandweer, gelet op haar huidige taakstelling en feitelijk functioneren een centrale rol moeten vervullen. Een afzonderlijke organisatie als de BB, die zich in hoofdzaak bezighoudt met grootschalige rampenbestrijding in buitengewone omstandigheden, past daar niet meer in.⁸⁴

Er werd een projectgroep opgericht die in 1982 het rapport 'Contouren van de rampbestrijding' presenteerde. Daarin waren de plannen uitgewerkt voor de reorganisatie van de brand- en rampenbestrijding en de wettelijke basis en inbedding en daarvan.⁸⁵ Dit resulteerde in de invoering van de Brandweerwet en de Rampenwet, beide in 1985, en de opheffing van de B.B. in 1986.

De 'Intrekkingswet Bescherming Bevolking' trad in werking op 1 juli 1986; deze dag is derhalve als de officiële opheffingsdatum van de organisatie Bescherming Bevolking te beschouwen.⁸⁶ De liquidatiefase aangaande het afvloeien van personeel en het afstoten van onroerend goed en materieel moest in december 1986 afgerond zijn. De zeventuizend vrijwillige en plichtnoodwachters en 25 beroepskrachten (officieel noodwachtambtenaren genoemd) van de B.B. in de provincie Friesland moesten op zoek naar een functie elders. Het B.B.-materieel, dat grotendeels eigendom van het Rijk was, ging over naar de brandweer- en hulpverleningsdiensten.⁸⁷

De *Leeuwarder Courant* meldt over de operatie 'Grote Opruiming' van de B.B.: 'Rest nog de BB-bunker bij Grouw. De provinciale staf van de commissaris der koningin zal in geval van een calamiteit gewoon gebruik blijven maken van deze noodvoorziening. Het BB-gedeelte van de bunker zal bij een ramp in het vervolg door de brandweerregio's worden gebruikt.'⁸⁸ Op de deur van een hoogspanningskast in een buitenmuur van de bunker zit nog steeds een bordje met het opschrift 'GROUW BURSTUMERDYK 1 COMMANDOPOST BRANDWEER' dat is aangebracht door de N.V. Nuon.

De bunkerbeheerder in Grou, Wim Bil, kon de dienstwoning als woonhuis kopen en hoefde dus niet te verhuizen.

De Koude Oorlog eindigde met de terugtrekking van de Sovjettroepen uit Afghanistan en de val van de Berlijnse Muur (1989), de Duitse eenwording (1990) en desintegratie van de Sovjet-Unie (1991).

⁸⁴ Tweede Kamer, zitting 1981-1982, 17 220, nrs. 1-2, 3.

⁸⁵ Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Contouren van de rampbestrijding. Deel A en B* (s-Gravenhage 1982) A-1-1v.

⁸⁶ Van der Boom, *Atoomgevaar?*, 304.

⁸⁷ LC (5 juni 1986) 7.

⁸⁸ Ibidem.

27 De KPN-zendmast naast het restant van de oude B.B.-mast.
Foto auteur.

Inv.nr. 00047276

De Staf voor de Civiele Verdediging in Den Haag, opgericht in 1960 onder het Ministerie van Algemene Zaken en onder de verantwoordelijkheid van de minister van Binnenlandse Zaken sinds 1971, werd per 1 mei 1991 opgeheven. De coördinerende functie van de staf werd door het einde van de Koude Oorlog niet meer noodzakelijk geacht. De verantwoordelijkheid voor crisisbeheersing kwam bij de individuele betrokken ministeries te liggen, ingebed in het normale beleid in vredes-tijd. De opheffing van het Korps Mobiele Colonnas volgde per 1 januari 1993.

In de jaren na eind 1986 lijkt de bunker in Grou een slapend bestaan te hebben geleid. De bunker werd in 1992 nog gebruikt als slaapplek voor schakers die deelnamen aan het internationale schaaktoernooi in de Frieslandhal te Leeuwarden van 7 tot 14 augustus.⁸⁹

De PTT hield de communicatiemiddelen in de bunker in werkende staat en besloot in 1995 om de communicatiemast om te bouwen tot steunzender voor het mobiele telefoonnet (GSM-net) in Friesland. Door de steunzender verbeterde het bereik van auto- en zaktelefoons aanzienlijk.⁹⁰ Nu is het 'Geen Snoer Meer'-net een onmisbaar element in het dagelijkse leven. De PTT kocht tientallen voormalige B.B.-bunkers om die in te zetten voor het opkomende mobiele telefoonnet. In de bunkers was immers al voeding en noodstroom voorhanden en dichtbij doorgaans ook de benodigde zendmast.

⁸⁹ LC (8 augustus 1992) 11, *NRC Handelsblad* (29 augustus 1992) Zaterdag Bijvoegsel 5.

⁹⁰ LC *Regio* (28 juli 1995) 11.

De PTT transformeerde onder de naam KPN tot een commercieel en beursgenoteerd telecombedrijf en kocht in 2002 de bunker en het omliggende terrein van de provincie Friesland. De oude 45 meter hoge zendmast van de bunker uit 1966 werd later vervangen door een nieuwe mast. Een circa vijf meter lang restant van de oude zendmast is op een betonnen sokkel geplaatst nabij de nieuwe mast als historische verwijzing naar de oorspronkelijke functie van de bunker als commandopost.

Een tweede leven

Eigenaar KPN maakte in 2006 zijn voornemen bekend om het interieur van de bunker in Grou te gaan ontmantelen.⁹¹ En toen verschenen Mark Witte en de stichting Nationale Collectie Bescherming Bevolking (NCBB) ten tonele.

Mark Witte en zijn echtgenote Petra hadden zich al jaren eerder het doel gesteld om het erfgoed van de B.B. te verzamelen en veilig te stellen voor de toekomst. Zij reisden stad en land af om te collectioneren, schenkingen op te halen, te lobbyen en voormalige B.B.-locaties in kaart te brengen. Hun enthousiasme en inspanningen leidden tot de oprichting van de stichting Nationale Collectie Bescherming Bevolking in maart 2000 met Mark zelf als bestuursvoorzitter.⁹²

In de woning en schuur van het gezin Witte in Zierikzee stonden verhuisdozen met documenten en objecten opgeslagen. In Zierikzee ook werd een opslagloods gehuurd. Deze loods was met de stalling van acht grote voertuigen en een omvangrijk aantal goederen volledig gevuld. Veel van dit materiaal was deels afkomstig uit de rampendepots en deels veiliggesteld bij de ontmanteling van voormalige B.B.-commandoposten.

Het lukte de stichting om het bunkercomplex in park Overvoorde in Rijswijk in beheer te krijgen. Dit complex omvat naast Duitse bunkers, een garage en een kantinegebouw uit de Tweede Wereldoorlog een kringcommandopost van de B.B. met daarbij de voormalige beheerderswoning, een grote oefenruïne en leslokalen, allemaal gebouwd voor en gebruikt door de B.B.⁹³

Wat het commandocentrum in Grou betreft volgden er vanaf midden 2006 gesprekken met KPN in Friesland over de toekomst van deze locatie. Ook moest het bestuur van de Nationale Collectie Bescherming Bevolking zich intern beraden of men het wel aan zou durven en kunnen om, naast het bunkercomplex Overvoorde, een tweede *in situ*-bunkerlocatie te gaan exploiteren en onderhouden.

Met KPN kwam het stichtingsbestuur NCBB in juli 2013 tot een gebruiksovereenkomst, waarbij de stichting de toestemming kreeg om de locatie open te stellen

⁹¹ LC (6 juni 2006) 15.

⁹² [www.museumbeschermingbevolking.nl](https://www.museumbeschermingbevolking.nl/over-ons/organisatie), aldaar: <https://www.museumbeschermingbevolking.nl/over-ons/organisatie>.

⁹³ De Goede, *Rijswijk, park Overvoorde tijdens de Tweede Wereldoorlog en Koude Oorlog*, 103-104, 139.

28 Opslagloods van de Nationale Collectie Bescherming Bevolking in Zierikzee, 14 november 2014. Foto auteur.

Inv.nr. 00047277

voor publieksbezoeking. Onder voorwaarde natuurlijk dat er niets zou gebeuren dat de belangen en activiteiten van KPN zou kunnen schaden.

Voorzitter Mark Witte maakte de vorderingen in Grou helaas niet meer mee; hij overleed in december 2013.

Tijdens de Nuclear Security Summit–NSS in 2014 in Den Haag waarbij ook Barack Obama aanwezig was, kwam er een verzoek van de *Leeuwarder Courant* voor een bezoek en rapportage over de bunker in Grou binnen. Dit resulteerde in een twee pagina groot artikel in de *Leeuwarder Courant* over deze bijzondere locatie.⁹⁴ De oproep in het artikel voor ‘vrijwilligers’ resulteerde in ruim zestig aanmeldingen.

Het interieur van het commandocentrum was nog deels aanwezig en met meubilair en realia uit de eigen NCBB-collectie werd het commandocentrum nagenoeg volledig in oorspronkelijke staat teruggebracht. Na deze uitgebreide voorbereidende werkzaamheden en het opleiden van voldoende vrijwilligers in de regio Leeuwarden konden bezoekers in september 2014 voor het eerst de commandobunker Grou als nieuw *in situ*-museum bezichtigen.

Terwijl de voorbereidingen in Grou vorderden waren er ook ontwikkelingen op een ander front. De dood van stuwende kracht en voorzitter Witte had een zware wissel getrokken op de overige bestuursleden. Zorgen omtrent de financiering van de stichting en continuïteit van de collectie namen toe. Het bestuur van de stichting Nationale Collectie Bescherming Bevolking trad in overleg met de stichting het Nationaal Veiligheidsinstituut (NVI) in Apeldoorn, de voorloper van Korpora.

Het NVI beheerde al de nationale collectie van de Nederlandse politie en had het Nationaal Brandweermuseum onder zijn hoede. Het NVI had als doelstelling het tonen van de historie van veiligheid en hulpverlening in Nederland aan bezoekers en het vergroten van het risicobewustzijn en de weerbaarheid bij de bevolking. De historie en het erfgoed van de B.B. sloten daar perfect bij aan.

⁹⁴ LC (22 maart 2014) 14-15.

29 De luchtbehandelings-
installatie.

Inv.nr. 00047278

De integratie van de stichting NCBB in het NVI volgde per 1 juli 2015. Als Museum Bescherming Bevolking (MBB), met twee *in situ*-bunkercomplexen in Rijswijk en Grou, was het erfgoed van de B.B. veilig onder de hoede van het Nationaal Veiligheidsinstituut gebracht. Dit bleef zo ook nadat het NVI in 2022 was getransformeerd tot Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid.⁹⁵

In opdracht van KPN vond in 2016 een asbestsanering in de bunker plaats door de bedrijven Hamer B.V. en Tizzon. Daarbij zijn asbesthoudende onderdelen in de noodstroomaggregaatruimte en de luchtbehandelingskast die asbest bevat verwijderd door Hamer. Tizzon heeft een nieuw asbestvrij luchtbehandelingssysteem geplaatst.⁹⁶

In 2019 heeft Wennips Bouwhistorie in Zwolle in opdracht van het NVI en de gemeente Leeuwarden een bouwhistorisch onderzoek met waardering uitgevoerd voor de bunker van het commandocentrum Grou. In dit (digitaal) rapport zijn de bouwgeschiedenis, architectuurhistorische aspecten en de cultuurhistorische waarden van de bunker in tekst en beeld uiteengezet.⁹⁷

Rapporteur Daan Wennips komt in zijn rapport tot een zeer positieve waardering over de bunker als gezamenlijk commandocentrum van de Bescherming Bevolking en Civiele Verdediging tijdens de Koude Oorlog. Hieronder volgt een samenvatting:

Het bouwwerk getuigt van de oorlogsdreiging die gedurende de Koude Oorlog zeer reëel werd geacht. Het commandocentrum geeft een concrete weerslag van de verwachting waarop dit conflict zou verlopen en hoe men dacht hiermee om te moeten gaan.

⁹⁵ Jos Breukers en Louis Ph. Sloos 'Van Kriminologische Verzameling tot Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid', in: *Veilig. Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid 1 (2023)* 21-23.

⁹⁶ www.hamer.net, aldaar: <https://www.hamer.net/projecten/bunker-grou-asbestvrij-gemaakt>.

⁹⁷ Wennips, *Tijdbeeld, Grou, Beschermd onderkomen BB*.

Vanwege de ruimtelijke oplossingen en uitzonderlijke grootte (dat als een variant op het standaardplan gezien kan worden) van de bunker heeft het gebouw een hoge architectuurhistorische waarde.

Vanwege de aanwezigheid van veel oorspronkelijk apparatuur en inrichtingselementen is de historische functie van het commandocentrum zeer goed herkenbaar. Ontbrekende elementen zijn aangevuld met identieke exemplaren, die van elders afkomstig zijn en die daarmee bijdragen aan de herkenbaarheid.

De combinatie van het gave casco en de compleetheid van het bijbehorende interieur geven bij elkaar een zeer goed herkenbaar beeld van de vroegere functie. Hierdoor is het commandocentrum een zeldzaam voorbeeld van een goed bewaard beschermd onderkomen uit de periode van de Koude Oorlog. Het huidige beschermde onderkomen behoort zonder twijfel tot een van de best bewaarde commandoposten uit de Koude Oorlog in Nederland.

Het onderkomen in Grou is in dit opzicht een belangrijk onderdeel van de Koude Oorlog, omdat deze nog zeer gaaf bewaard is gebleven en als één van de weinige objecten het verhaal van de civiele verdediging met de B.B. en de provinciale en gemeentelijke commandostructuur goed weergeeft.

De combinatie van de vier verschillende functies in één gebouw maakt het gebouw uniek in Nederland en rechtvaardigt bescherming op Rijksniveau.

Vanwege de bovengenoemde monumentale waarden komt het commandocentrum mijn inziens (Daan Wennips) in aanmerking voor plaatsing op de Rijksmonumentenlijst.

Ook het feit dat de bunker in zijn huidige functie als museum het verhaal van de B.B. en de Koude Oorlog vertelt, levert naast de monumentale waarden een aanvullend argument om het gebouw in aanmerking te laten komen voor plaatsing op de Rijksmonumentenlijst.⁹⁸

Toegang tot de bunker

Een toegewijde ploeg van 35 vrijwilligers, in leeftijd variërend van 19 tot 89 jaar, draagt de zorg voor de exploitatie van de bunker en het onderhoud van het buitenterrein. Tijdens de eerste helft van het jaar 2025 verwelkomde het commandocentrum vierduizend bezoekers.

Het commandocentrum is iedere woensdagmiddag geopend van 13.30-16.00 uur, behalve in januari en december, en op de eerste zondag van de maand van 11.00-16.00 uur. Voor groepen, scholen en zakelijke evenementen is een bezoek of rondleiding op afspraak (buiten de reguliere openingstijden) mogelijk. Zie daarvoor www.museumbeschermingbevolking.nl.

⁹⁸ Idem, 5-7.

Summary

During the Cold War the Netherlands took precautions to protect its people from potential disasters, in particular nuclear threats. The Civil Defence Corps was established in 1952 and was divided into reconnaissance and rescue units, fire brigade units, first aid and ambulance units and welfare units. This corps also played a key role in promoting the self-protection of the civilian population.

The command bunker in the village of Grou in the Friesland province is unique for it housed four frontdoor sharers: a circle (district) command station and provincial command station of the Civil Defence Corps, and also two command centres for the continuity of government in the event of nuclear war or a major national emergency: the municipal government control centre (city of Leeuwarden) and provincial government control centre (Friesland province).

The Civil Defence Corps was disbanded in 1986 due to the widely held belief that the risks of a nuclear war were diminished and that the handling of large scale civil emergencies such as floods or earthquakes could be entrusted to the regular fire brigades, ambulance services and the Netherlands Red Cross.

The bunker in Grou, preserved as a time capsule of the Cold War era, now serves as an educational centre under the management of Korpora, the Public Safety Heritage Centre. Here visitors are provided with a glimpse into daily life under the threat of a nuclear attack and can learn about the measures taken to protect the civilian population in the Netherlands in the past.

Keywords

Cold War, Civil Defence Corps, bunker, command centre, nuclear threat, Friesland, Grou

Over de auteur

Jos Breukers (1960) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en museologie aan de Universiteit Leiden. Hij is werkzaam als hoofdconservator bij Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid. Hij schreef over het Romeinse leger en aspecten van de politiegeschiedenis, zoals *Met gezag bekleed. Ceremoniële uniformen van de Nederlandse politie in historisch perspectief* (2009). Hij is redactielid van *Veilig. Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid*.

1 Een ambulance bij het Duitse Mannheim tijdens de Frans-Duitse Oorlog in 1870, in: „Kriegsbilder“ von Gebr. Matter. Holländer Lazareth (Mannheim circa 1870).

Inv.nr. RK2561

De verpleegstersengel en de oorlogsduivel

De 'gedachtenisprent' ter ere van de Rode-Kruisambulances
1870-1871

LEO VAN BERGEN

Tijdens de Frans-Duitse oorlog stuurde het NRK diverse ambulances naar de slagvelden. Een van de artsen was S.R. Hermanides, die door de daar opgedane ervaringen van humanitarist in pacifist zou veranderen. Het zinnebeeld van dat humanitarisme was de jonge, onschuldige vrouw. Maar vrouwen waren schaars in de toenmalige ambulances.

117

De eerste jaren na de oprichting van het Rode Kruis in 1863, waren jaren van oorlog. Pruisen tegen Denemarken, Pruisen en enkele andere Duitse staten tegen Oostenrijk en een aantal andere Duitse staten en, *last but anything but least*, in 1870-1871, Duitsland tegen Frankrijk. Dat was een oorlog die, ofschoon hevig, weliswaar kort was, maar desondanks de toekomst van Europa tot op heden heeft bepaald. Het was tevens de eerste oorlog waarin het Nederlandsche Rode Kruis ambulances naar de slagvelden stuurde.

Die hebben blijkbaar zo'n fantastisch werk verricht dat er al voor het einde van de oorlog ter ere daarvan een zogenaamde 'gedachtenisplaat' werd gemaakt. Die laat twee gigantische vliegende wezens zien. Het ene is een vrouwelijke engel in verpleeguniform, het Rode Kruis op de borst, die licht uitspreidt over door hulpverleners bijgestane gewonden. Het andere een mannelijke duivel, die zijn zwaard laat vallen en, met de handen beschaamd voor de ogen geslagen, er vandoor gaat. Tegen zoveel vertoon van goedheid is zelfs het ultieme kwaad niet bestand.

Het is een bekend beeld: de verpleegster als een engel die alle ellende van de oorlog opheft. Varianten ervan kwamen terug in bijvoorbeeld de Eerste Wereldoorlog toen het Amerikaanse Rode Kruis een piëta-achtige propagandaposter liet drukken van een heel grote verpleegster die een heel kleine gewonde in de armen houdt, met daarbij de tekst: 'The greatest mother in the world'. Ook was er de Belgische poster waarin een verpleegster die hulp verleent aan een liggende, dankbaar

2 Het tentenkamp van de ambulance bij Mannheim, in: „Kriegsbilder“ von Gebr. Matter. *Holländer Lazareth* (Mannheim circa 1870).

Inv.nr. RK 0758

naar haar opkijkende gewonde, met twee vleugels op de rug is gezegend. De engel van het slagveld. De vrouw als een geboren verpleegster die louter door haar aanwezigheid de gewonde weer hoop geeft dat alles goed zal komen. Het is een beeld dat weergeeft dat doordat het Rode Kruis alle oorlogsgewonden bijstaat en iedere gewonde als mens ziet in plaats van als vriend of vijand, eeuwige vrede binnen handbereik komt. Het was dit door de zogenaamde Dunant-beweging rond 1900 verspreide beeld dat Rode-Kruisstichter Henry Dunant – die, in tegenstelling tot iemand als Florence Nightingale, het idee over de vrouw als geboren verpleegster volledig onderschreef¹ – in 1901 de eerste Vredesnobelprijs bezorgde. Die moest hij echter wel delen met de pacifist Frederic Passy, voorman van de toenmalige vredesbeweging. Humanitarisme en pacifisme gebroederlijk bijeen, strevend naar hetzelfde einddoel, zo leek het. In werkelijkheid had de vredesbeweging gemengde gevoelens bij de prijs voor Dunant en het daarvoor verantwoordelijke vredesbevorderend humanitaire werk dat ‘zijn’ organisatie (Dunant was al vele decennia

¹ Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst. Het Nederlandsche Rode Kruis en het vraag stuk van oorlog en vrede 1867-1945* (Rotterdam 1994) 65-69.

- 3 Een Nederlandse allegorische voorstelling op het werk van het Rode Kruis uit 1870. Chromolitho, linksonder in de steen gesigneerd N.G., Amand lith[ographie] te Amsterdam, 1870 of iets later.

Inv.nr. RK0755A

4 Het personeel van een van de noodhospitalen bij Mannheim, in: „Kriegsbilder” von Gebr. Matter. *Holländer Lazareth*, Mannheim, circa 1870.

Inv.nr. RK2562

uit het Rode Kruis vertrokken dan wel verdreven) zou ondernemen.² Volgens die vredesbeweging – en ook volgens Nightingale³ – zorgde het grotendeels uit vrijwilligers bestaande Rode Kruis ervoor dat er minder geld naar de medische zorg hoefde te gaan, terwijl regeringen en militairen toch publiekelijk met die zorg sier konden maken. Het hierdoor bespaarde geld kon in wapentuig worden gestoken. Met andere woorden, het Rode Kruis verleende dan wel hulp aan oorlogsslachtoffers, maar verlaagde, zo luidde de kritiek, zodoende wel de oorlogsdrempel en zorgde er mede voor dat oorlogen nog gruwelijker konden worden.

Dat het veelal militaristische staten als Pruisen waren die het Rode Kruis snel in-nig omarmden had de scepsis gewekt. Zij zou verder worden versterkt toen bleek

Het Rode Kruis verleende dan wel hulp aan oorlogsslachtoffers, maar verlaagde, zo luidde de kritiek, zodoende wel de oorlogsdrempel

² Van Bergen, *De zwaargewonden* eerst, 83-92.

³ Idem, 39-40.

dat de nationale Rode-Kruisverenigingen onder controle van de militair medische diensten kwamen te staan en de nationale hoofdbesturen hoofdzakelijk uit hoge (ex-)militairen en leden van de adel gingen bestaan. Bovendien raakte de medische noodzaak waaraan de Rode-Kruisartsen trouw hadden gezworen, ondergeschikt aan de militaire noodzaak, iets wat in de tweede Conventie van Genève van 1906 werd bevestigd. Er viel met andere woorden volgens de pacifisten dus wel wat af te dingen op het beeld van de vrede brengende en oorlog uitdrijvende Rode-Kruis-verpleegstersengel.

De (afwezige) Rode-Kruisverpleegsters in 1870-1871

Maar er is nog iets vreemds aan de hand met juist deze poster; iets wat voor de posters uit de oorlog van 1914-1918 niet opgaat. Al was het toen een hele klus voor vrouwen om expliciet in de buurt van het slagveld dienst te doen, in iets verder weg gelegen oorlogshospitalen waren zij een normaal gezicht. Daar was in 1870 nog geen sprake van. Vrouwen werden veelal als teer en zacht en mooi genoeg gezien om als uithangbord te dienen, maar tegelijkertijd als te teer en te mooi en te zacht om aan het echte werk, het ruwe oorlogswerk, deel te mogen nemen, ook als dat werk medisch van aard was. De later zeer bekend geworden verpleegster Anna Reijnvaan, 26 jaar oud in 1870, werd bijvoorbeeld door haar vader verboden om naar het zuiden af te reizen. Hij vond dat verpleegwerk, en zeker in een dergelijke omgeving, alleen iets was voor vrouwen 'uit het allerminste allooï, voor mislukten en dwangarbeidsters'.⁴

Typerend was ook dat de cartograaf, luitenant-ter-zee en erelid van het Nederlandsche Roode Kruis (NRK), C.W.M. van de Velde, de leider van de ambulance naar Versailles, in zijn verslag getiteld *De Nederlandsche Ambulance te Versailles gedurende September, October en November 1870*, niet of nauwelijks een woord vuil maakte aan het werk van 'verpleegsters'. En als hij dat deed, dan zeker niet louter positief.⁵ Zo schreef hij dat zich talloze mensen aanboden om 'als infirmiers', verplegers, in de ziekenzalen van de ambulance werkzaam te zijn. Onder hen 'niet weinige dames'. Maar Van de Velde zag al snel dat die wens tot verpleging 'niet uit het regte beginsel voortsproot; een zich daardoor vrijwaren van de lasten en kwellingen van den oorlog, school dikwijls achter de voorgewende menschlievendheid'. Hij sloeg de door 'die dames' aangeboden hulp dan ook 'beleefdelijk af'.⁶

Volgens Van de Velde kon vrouwelijke zorg en toewijding weliswaar van groot nut zijn voor gewonden, meer wellicht zelfs als mannen daarvoor moesten zorgen.

4 Julia van der Weide, "In dienst van de behoeftige medemens". Sara Hudig en Anna Reijnvaan: twee vrouwen uit de negentiende-eeuwse gegoede burgerij met een eigen keuze (masterthesis; Rotterdam 2008) 26, 37.

5 C.W.M. van de Velde, *De Nederlandsche Ambulance te Versailles, gedurende September, October, en November 1870* (Utrecht 1871).

6 Van de Velde, *De Nederlandsche Ambulance te Versailles*, 12-13.

Maar een echte taak in het daadwerkelijk genezen van hen was niet voor vrouwen weggelegd.⁷ Hij stemde dan ook niet in met degenen die hoog opgaven van ‘den heilzamen invloed’ die een vrouw op zieken en gewonden uitoefende en zeker niet als het vrouwen uit hoge kringen en van een zekere beschaving betrof. Dit is opmerkelijk, want het NRK had juist gezocht naar dames uit gegoede kringen, ook omdat het nuttig werd geacht als zij naast Nederlands ook Frans en Duits spraken.⁸

Waar ze kan aangewend worden, is ze hoogst begeerlijk; maar dat het dan eene hulp zij van personen, bekend met en gewoon aan het werk der verpleging. Dames uit den beschaafden stand zonder de ondervinding der infirmière, zijn gewis in de zalen van een militair lazaret, vooral een Pruisisch, waar alles op een strengen toon toegaat, niet aan hunne plaats, hoe groot hunne zelfopoffering ook wezen moge. De administratie van het materieel, de bezorging der wasch en andere werkzaamheden zijn er, waarin zich de vrouw bij een lazaret kan verdienen maken. Te oordeelen naar de zoogenaamde liefdadigheids-bezoeken der Dames in onze ambulance, zoo kan ik niet anders dan ze in ’t algemeen als zeer lastig bestempelen, hoezeer de goede uitzonderingen ook verdiensten mogen hebben.⁹

Van de Velde onderschreef zo wel het beeld van de vrouw als iemand die door haar aanwezigheid verlichting kon brengen, maar een geboren verpleegster in de medische zin van het woord was zij niet. De ambulances van het NRK bestonden dan ook grotendeels uit mannen. De kleine ambulance van Van de Velde kende zelfs in het geheel geen vrouwen, enkele ter plaatse ‘ingehuurd’ *sœurs de charité* daargelaten, waarover Van de Velde, in tegenstelling tot de eveneens aangenomen verplegers, vol lof was. Zij waren immers gewend te verzorgen en zich weg te cijferen.¹⁰ Echte verpleegsters, met andere woorden.

De Rotterdamse ambulance naar Sedan had bij vertrek achttien leden, onder wie zegge en schrijve twee vrouwen. Een van hen was de daarna bekend geworden Sara Hudig. Zij onderschreef in haar relaas over de ambulance volledig het in de gedachtenisplaat tot uitdrukking gebrachte beeld.

Ach, het zijn niet alleen de lijdenszelden, die er zich in verheugen, dat naast ieder bloedig slagveld de vlag van het Roode Kruis wordt geplant, waaronder hun bescherming en verpleging worden aangeboden, maar ook en vooral de moeders en echtgenooten en zusters der gewonden, voor wie het zulk een zachte troost in hare droefheid is, het te weten, dat hare dierbare betrekkingen met liefde verzorgd werden, dat er bij hun smartelijk ziek- en sterfbed werd gewaakt en gebeden en hun de

⁷ Idem, 34-35

⁸ Van der Weide, “In dienst van de behoeftige medemens”, 37.

⁹ Van de Velde, *De Nederlandsche Ambulance te Versailles*, 35.

¹⁰ Idem, 34.

5 Sara Hudig. Carte-de-visite
C. Janssens & E. Radermacher,
Rotterdam.

Inv.nr. 00047492

oogen door een vriendelijke hand werden toegedrukt, en die er u levenslang dankbaar voor zullen blijven, als gij haar zoo omstandig mogelijk alles van die laatste dagen verhaalt en u de laatste woorden van hun dierbare afgestorvenen overbrengt.¹¹

Oorlog was een verschrikking, zo schreef zij verder. Duizenden doden en gewonden die nooit iemand anders kwaad hadden gedaan.¹² Maar juist daarom was het zo fijn dat enkele jaren eerder het Rode Kruis in het leven was geroepen. Ja, de oorlog had 'diepe wonden geslagen' en 'het geluk van duizenden verwoest', maar 'het was zalig bij al die ellende, die smart, dien angst en die tranen, één enkelen druppel van troost en leniging te kunnen aanbieden'. Veel soldaten zouden erkennen dat de 'onder Gods zegen' in de ambulance verkregen medische zorg en goede voeding hun het leven hadden gered. Daardoor zou 'gewis de herinnering aan het Rode Kruis in zegening blijven'.¹³

Wat ook blijkt uit Hudigs relaas, is dat 'verpleegster' een groot woord was. Overeenkomstig Van de Velde's opvatting over de taak van vrouwen in de ambulances, werden zij geacht zich te beperken tot verzorging en het uitspreken van vriendelijke woorden aan het adres van de gewonden. Niet voor niets werd een zekere talen-

¹¹ Sara Hudig, *In de ambulance van het Rode Kruis* (Rotterdam 1871) 23-24.

¹² Hudig, *In de ambulance van het Rode Kruis*, 45.

¹³ Idem, 46.

- 6 Onderscheidingen van Sara Hudig; v.l.n.r. van boven naar beneden: *Erinnerungskreuz für freiwillige Hilfstätigkeit 1870-1871*, inv.nr. RK2563, *Verdienstkreuz für Frauen und Jungfrauen*, inv.nr. RK2565, *Kriegdenkmünze für die Feldzüge 1870 und 1871 an der Damenschleife*, inv.nr. RK2564, *Société Française de secours aux blessés des armées de terre et de mer. 1870-1871*, inv.nr. RK2566, *Herinneringsmedaille 1870-1871 van de Nederlandsche Vereeniging tot het verleenen van hulp aan zieke en gewonde krijgslieden in tijd van oorlog*.

Inv.nr. RK2567

kennis onontbeerlijk geacht, een eis die meteen het aantal gegadigden enorm zal hebben beperkt. Bovendien maakte het de andere eis – ‘afkomstig uit gegoe-de kring’, de groep dus die evenals de vader van Reijnvaan, Van de Velde juist het minst geschikt achtte – welhaast overbodig omdat in 1870 vrouwen uit niet-gegoe-de kring met kennis van Frans en Duits nagenoeg non-existent waren.¹⁴

¹⁴ Zie voor Hudig ook: Ad van Liempt, Margot van Kooten, *Hier om te helpen. 150 jaar Nederlandse Rode Kruis* (Amsterdam 2017) 33-36.

7 C.W.M. van de Velde. Foto in:
Eigen Haard (1898).

[Wikipedia](#)

Van de Veldes ambulance naar Versailles

Mannen waren in de ambulances dus veruit in de meerderheid, maar, al dragen Bijbelse engelen namen van mannen, lichtgevende mannen met vleugeltjes doen het nu eenmaal niet zo goed op gedachtenisposters. Eén van die mannen was dus Van de Velde. Hij leidde de zevende van tien ambulances die het NRK naar het zuiden dirigeerde.

Zij werd gestationeerd in het voor Zonnekoning Lodewijk XIV opgetrokken paleis te Versailles. Daarvan had het plaatselijke Rode-Kruiscomité een vleugel ingericht als hospitaal met een capaciteit van iets over de honderd.¹⁵ Dat het een kleine ambulance betrof, was opzets. Het Franse Rode Kruis had het Nederlandse om een ambulance gevraagd die 'in het vooruitzicht van het beleg van Parijs' ergens daar in de buurt, bijvoorbeeld te Versailles, kon worden gehuisvest. Van de Velde:

Geleerd door de ondervinding hoe ondoelmatig te groot ingerichte ambulances zijn, verzocht men de onze niet te talrijk van personeel te willen vormen, en er op bedacht te zijn, dat vreemde infirmiers zich door gebrek aan kennis van andere talen en gewoonten, zelden buiten hun eigen land te huis vinden.¹⁶

¹⁵ Hermanides, 'De chirurgische ervaringen, 1, Van de Velde, *De Nederlandsche Ambulance te Versailles*, 10-11.

¹⁶ Van de Velde, *De Nederlandsche Ambulance te Versailles*, 4.

Er viel, zo schatte het NRK in, weinig tijd te verliezen. Dus werden in allerijl vijf artsen getelegrafeerd die zich voor tijden van nood ter beschikking van de vereniging hadden gesteld. Van hen zouden er naast de uitgebreid ter sprake komende Suffridus Renicus Hermanides, er nog twee daadwerkelijk afreizen, W.G. ter Haar en Sneltsjes, voorletters onbekend. Medische versterking kwam nog van de jonge arts-in-opleiding W.W. Smitt. Hij zou, door een fatale vergiftiging van een zichzelf per ongeluk met een morfinenaald toegebrachte wond, niet meer naar Nederland terugkeren.¹⁷

Binnen twee dagen was de minimaal bezette ambulance reisklaar en stapten de leden op de trein naar Parijs. De inschatting bleek juist. ‘Het was de laatste trein die doorkwam.’ Dat haastige spoed niet altijd goed is, bleek echter al snel. ‘Ons materieel, hoe rijk ook, bleek later zeer onvolkomen te zijn: van vele artikelen was te weinig, van andere te veel, aan nog weer andere geheel gebrek.’¹⁸ Hierbij kwam nog dat de ambulance, oorspronkelijk dus bedoeld als hulpverlening aan Franse zieken en gewonden, als gevolg van het voor de Fransen desastreuze krijgsverloop op 18 september, luttele dagen na haar installatie in het paleis, door de Duitse militair geneeskundige dienst werd overgenomen. Daarmee kreeg ook het leeuwendeel van haar patiënten een der toen nog meerdere Duitse nationaliteiten.¹⁹

Het werd een ervaring waar met gemengde gevoelens op werd teruggekeken, het ‘goede’, medische, werk ten spijt. En daarin stonden de leden van deze ambulance niet alleen. Veel leden van NRK-ambulances waren, aldus Van de Velde, bitter teleurgesteld geraakt. ‘Vaarwel humaniteit en menschlievende denkbeelden! Ja, oorlog verwoest steden, dorpen, akkers, maar dat niet alleen. Hart en geest evenzeer.’

Ruwheid en barbaarsheid verstikken de betere gevoelens; de mensch wordt aan het wilde dier gelijk. Moord, plundering, vernieling kunnen niet op zich zelf blijven, zonder ook het betere van het menselijk gemoed tevens te doden en te vernielen. Eene ambulance nochtans heeft te midden van zulk een toestand te leven. Men rekene dus niet op dankbaarheid, op wellevendheid en welwillendheid, dan in gevallen van uitzondering; maar integendeel op ondank, heersschucht en ruwe bejegening.²⁰

Ten tweede bleek de bescherming die de Rode-Kruisneutraliteit zou moeten geven, niet altijd te werken. Natuurlijk was er voortdurend het gevaar ten offer te vallen aan een bombardement. ‘Zieken en verplegers tegelijk zijn er door de barstende

¹⁷ Idem, 5, 39, Hermanides, ‘De chirurgische ervaringen’, 2.

¹⁸ Van de Velde, *De Nederlandsche Ambulance te Versailles*, 5.

¹⁹ Idem, 33. Pas na de oorlog zou de, in de Spiegelzaal van het paleis te Versailles, de Duitse eenheid worden uitgeroepen. De vele Duitse koningen kregen toen een keizer – tevens koning van Pruisen – boven zich.

²⁰ Idem, 7.

projectilen gedood.' Maar het gevaar was niet alleen van bijkomende aard. Het was ook intentioneel. Meermaals was met voorbedachten rade, door zowel Duitsers als Fransen, op ambulanceleden geschoten. 'Een Belgisch chirurgijn van het Roode Kruis werd onlangs bij Mezières door een Pruisisch officier doodgeschoten.'²¹

En ten derde werd door zowel militairen als civilisten volop misbruik gemaakt van het Rode-Kruisteken, zozeer zelfs dat dit 'haar voortbestaan met gevaar zou kunnen bedreigen'.²² Over het civiele misbruik schreef Hermanides dat 'gansch Versailles als 't ware voor Lazareth zich heeft ingericht [...] om zoo van inkwartiering vrij te blijven'.²³ En Van de Velde merkte erover op dat geheel Versailles bij het naderen van de Duitse troepen 'slechts ééne gedachte' leek te hebben: 'die zich van door het Roode Kruis tegen zijn overlast te beveiligen'.

Schier in ieder huis wist men het een of ander te bedenken, waardoor men zich den schijn gaf van tot den dienst van het Roode Kruis te behooren. [...] En ook de Dames van Versailles bleven daarin niet achter; groenten- en melkvrouwen, alles liep met roode kruizen. [...] Er stonden bedden voor gewonden, en daarmede pretendeerde men eene ambulance te zijn.²⁴

Het kon allemaal niet verhinderen dat het uiteindelijke oordeel van Van de Velde over het levensreddende nut van de ambulances, positief was. 'Zonder de vrijwillige hulp, op het slagveld of in de lazaretten, (zouden) groote getalen van zieken en gewonden (...) zijn omgekomen.' Ontegenzeggelijk was 'Het Roode Kruis (...) eene der edelste groote instellingen van onzen tijd.'²⁵

Hermanides en het werk van de ambulance

Hermanides, die in 1886 leiding ging geven aan het nieuwe, gereformeerde krankzinnigengesticht Veldwijk, was in 1870 de hoofdchirurg van Van de Veldes Versailles-ambulance. De ambulance zou grote invloed uitoefenen op de ontwikkeling van zijn ideeëngoed, wat wellicht ook aan zijn overgang van chirurgie naar psychiatrie heeft bijgedragen. In dat veranderde ideeëngoed werd het idee van een Rode Kruis dat Vrede op Aarde brengt, weliswaar niet volkomen onderuitgehaald, maar ook zeker niet onderstreept. In twee artikelen – één geschreven direct na de oorlog in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* over zijn medische-chirurgische werk,²⁶

²¹ Idem, 8 (ook: 19).

²² Idem, 61, 62.

²³ *Journal gedurende zijne reis in Frankrijk ten tijde van den Fransch-Pruisischen oorlog van af 7 sept. 1870 – door Dr. S.R. Hermanides aan zijne beminde vrouw Johanna, Apeldoorn, Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid, handschrift, inventarisnummer R4066, 3, 28.*

²⁴ Van de Velde, *De Nederlandsche Ambulance te Versailles*, 14.

²⁵ Idem, 60-61.

²⁶ S.R. Hermanides, 'De chirurgische ervaringen in de Hollandsche ambulance te Versailles, *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 2 (1872) 1-91.

8 S.R. Hermanides. Foto van vlak na de Frans-Duitse Oorlog in: H.Th. de Booy, *Menschen in de schaduw* (2e dr.; Den Haag circa 1940).

Inv.nr. KE002960

en één enkele decennia later in *De Geneeskundige Courant voor het Koninkrijk der Nederlanden*.²⁷

In het artikel uit 1907, ten tijde van de tweede Haagse vredesconferentie, schreef hij dat hij zich meer uit zucht naar avontuur dan uit medisch-humanitaire overwegingen voor ambulancewerk had aangemeld. Maar dat werk en de oorlogstaferelen die hij daardoor had gezien en waarvan de gevolgen onmogelijk door de aanwezige medici worden verholpen, hadden 'het beginsel van het antimilitairisme in mij gewekt'. Dat was vanaf toen alleen maar sterker geworden 'in den maatschappelijkst mogelijken zin van het woord'. Dit betekende bijvoorbeeld dat hij ervan overtuigd was geraakt dat 'van alle standen' juist de medische met alle kracht 'niet alleen a posteriori de ellende van den krijg, maar a priori, vóór alle verzachtende actie, dient mede te helpen de oorzaak van zooveel ellende weg te nemen'. Dat, zo vervolgde hij, was 'de hygiene van den oorlog. De roode kruisvlag als het moet, de witte vaan der Vredesconferentie, waar het kan. Voorkomen is beter dan genezen'.²⁸

Hermanides nam hiermee impliciet afstand van J.A. Gallandat Huet, arts van de enige door het NRK naar Frankrijk gestuurde 'Ambulance Volante' – een mobiele

²⁷ S.R. Hermanides, 'De vredesconferentie en de medische faculteit', in: *Geneeskundige Courant voor het Koninkrijk der Nederlanden* 61 (1907) 239-243.

²⁸ Hermanides, 'De vredesconferentie en de medische faculteit', 239-243, ook: A. Hijmans, 'Dr. Suffridus Renicus Hermanides', in: H.Th. de Booy e.a., *Menschen in de schaduw* (Den Haag 1938) 199-230, 203-205.

ambulance, dus in feite een voorloper van wat heden ten dage onder een ambulance wordt verstaan.²⁹ Ook Gallandat Huet kon in diens op zijn ervaringen gebaseerde proefschrift, *De Ambulance Neerlandaise in den Oorlog van 1870*, niet anders dan concluderen dat 'de eischen van humaniteit en tactiek' scherp tegenover elkaar stonden. Zodra humanitaire hulpverlening als een sta-in-de-weg werd gezien voor het naderbij brengen van de overwinning, als, met andere woorden, een sta-in-de-weg voor de militaire noodzaak, dan moesten de hulpverleners een stap achteruit doen. Anders dan Hermanides trok Gallandat Huet hier echter niet de conclusie uit dat er een contradictie bestond tussen het militaire en het medische, maar dat er gewoonweg nog veel aan de medische hulp moest worden verbeterd en dat bij die verbeteringen het Rode Kruis een grote rol kon spelen.³⁰

Hermanides schreef zijn antimilitaristische woorden op meer dan dertig jaar na afloop van de oorlog. In een artikel in het NTvG van 1872 – dat ook als boek is gepubliceerd en dat 'uit eerbied en dankbaarheid' is opgedragen aan Willem III, de officiële oprichter van het NRK in 1867 – beperkte hij zich, ofschoon zeer uitgebreid, tot de wonden die hij en zijn collega's hadden geprobeerd te helen. Dus was het een mooie historische sensatie, zoals dat heden ten dage heet, toen bleek dat een, een kleine 150 pagina's tellende en in de Korpora-collectie aanwezig 'Dagboek mijner goede werken. Journal aan mijne beminde vrouw Johanna', van Hermanides bleek te zijn. In de vorm van in waar doktershandschrift geschreven dagelijkse brieven, liet hij zijn licht over zijn werk in Versailles schijnen.³¹ En inderdaad werden daarin ook gebeurtenissen beschreven die de aanleiding voor zijn verandering in denken zullen zijn geweest. Dat het om brieven handelde die alleen voor zijn vrouw waren bestemd, maakt dat er verder enkele zeer persoonlijke ontboezemingen in staan.

Opmerkelijk is dat toen Hermanides zich op 7 september 1870 bij het NRK-hoofdkwartier aan het Plein te Den Haag meldde, het in ieder geval voor hem nog onduidelijk was aan welke kant van het front de ambulance werkzaam zou zijn. Het kon hem duidelijk weinig schelen, maar hij verwachtte dat het wel Frankrijk zou worden, 'daar het Ned. Roode Kruis zóó veel voor Pruisen, zóó weinig nog voor Frankrijk had verricht'.³² Inderdaad zijn er van de tien ambulances slechts drie naar Frankrijk afgezonden, wat het natuurlijk extra wrang maakt dat ook zijn ambulance binnen enkele dagen als Duitse ambulance zou gaan functioneren.

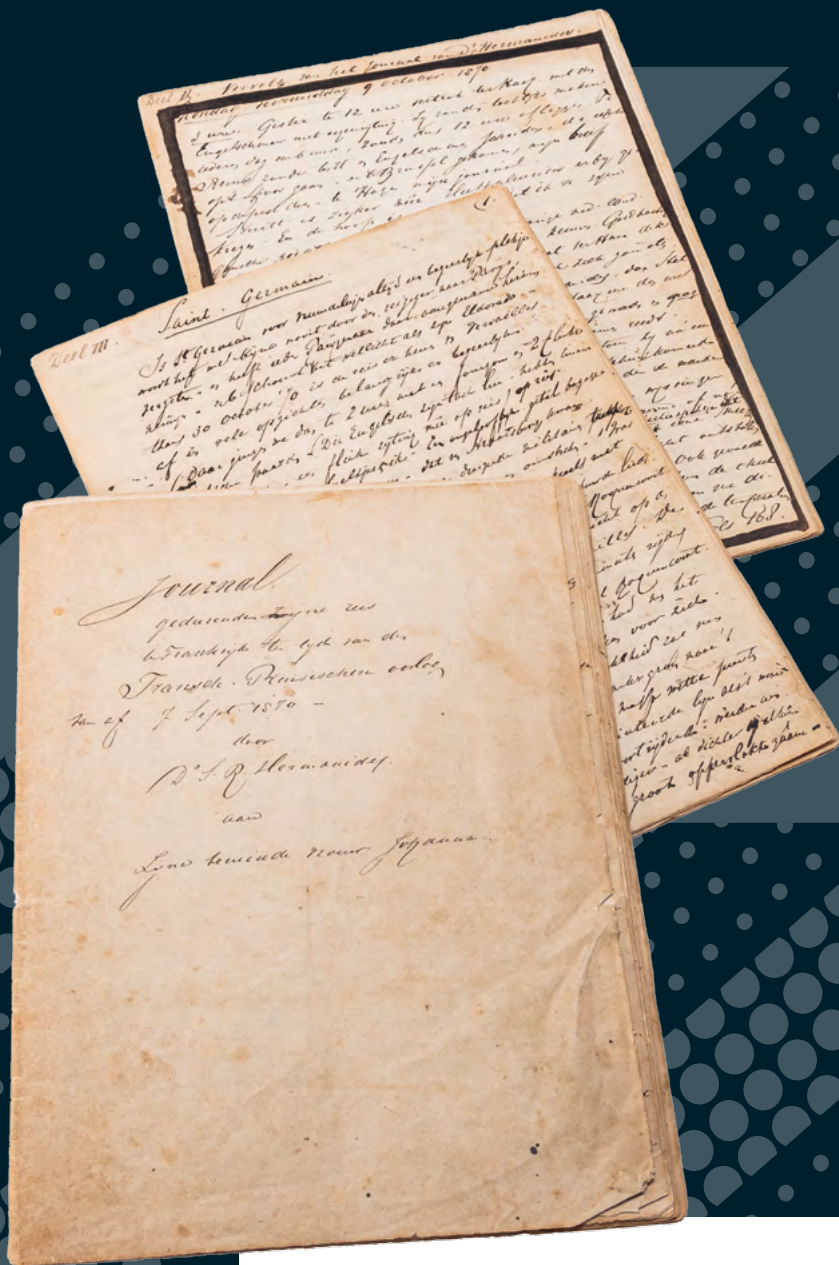
Hermanides was in veel opzichten een typische, zeer gelovige witte man uit de imperiale tweede helft van de negentiende eeuw. Zo werd hij de dag voor vertrek nog bij iemand uitgenodigd voor thee. Hij schrijft daarover dat diens vrouw 'niet zoo leelijk' was 'als ik vermoed had'. De achttienjarige dochter was weliswaar ook

²⁹ J.A. Gallandat Huet, *De ambulance neerlandaise in den oorlog van 1870* (Leiden 1871) 1-2.

³⁰ Gallandat Huet, *De ambulance neerlandaise*, 21, 25.

³¹ Ook Van Liempt en Van Kooten verwijzen al naar het journaal van Hermanides. Van Liempt, Van Kooten, *Hier om te helpen*, 33-36.

³² *Journaal gedurende zijne reis in Frankrijk*, 3

9 Journaal gedurende zijne reis in Frankrijk ten tijde van den Fransch-Pruisischen oorlog van af 7 sept. 1870 – door Dr. S.R. Hermanides aan zijne beminde vrouw Johanna.

Inv.nr. R4066

‘niet schoon’ maar had tenminste nog wel een ‘interessant uiterlijk’.³³ De koloniale troepen die Frankrijk in het geweer bracht, ‘Turco’s’ genoemd, waren voor hem een geheel nieuwe ervaring. Maar blij maakte die ervaring hem niet. Over de vrouwen op een Parijse boulevard die zich met hen inlieten, schreef hij bijvoorbeeld: ‘Eén van haar wandelde met een Turco’sche kapitein! Zijn geld was haar liefde. Hoe is zulk een handel mogelijk! Wat is er nog een boosheid in de wereld!’³⁴ Vervolgens viel het hem op dat sommigen onder hen – de officieren – net ‘gewone mensen’ waren. ‘Toch huiver ik een weinigjes bij zulk een evenmensch. Ik ben blij dat Europa geen Turco’s produceert.’³⁵ Hij schreef verder dat hij hen nooit met anderen zag, ook niet met hun strijdmakers, de Europees-Franse soldaten. Conclusie: ‘Zij zijn goed om hun tot schild, tot muur te strekken in de strijd. Tot dan kunnen zij hen niet gebruiken.’³⁶ Hermanides zag dit gebruik als levend schild volstrekt niet als verwerpelijk, maar als de normaalste zaak ter wereld. Daar waren zij zowel goed voor als goed in en dus was het juist om hen ook als zodanig in te zetten. Waarom zouden zij anders in Frankrijk aanwezig zijn? Niet om beschaafd te worden. Dat was onmogelijk. Dus bleef als enige mogelijkheid over ‘om te moorden – en om vermoord te worden. Is dit uw lust? Meent ge eer te vergaren bij den Europeaan door hem uw onverschillige wreedheid te toonen. Die eigenschap is hier geen eer.’ Ze moesten maar teruggaan naar Afrika. Daar konden de zendelingen, zoals de al even gelovige Van de Velde, hen tonen wat ‘vrede en liefde’ was, alsof de oorlog waarin zij vochten en waarin hij hulpverleende er geen tussen Europese landen was.³⁷ Overigens zou de verhouding tussen Van de Velde en Hermanides snel verslechteren. Zo verwijt Hermanides hem ‘pedanterie en eerezucht’.³⁸

Het is een opvatting die in de NRK-ambulances niet op enige tegenstand van betekenis zal zijn gestoten, afgaand althans over wat Hudig over hen zei, of beter: over één van de gewonden die zij te verplegen had en die ‘een Turco’ was. Maar juist deze ene bleek ‘een goedaardig man, die de onrustbarende berichten omtrent de Turco’s ten eenenmale logenstrafte’.

Ik vernam later van een franschen dokter, dat er drie regimenten Turco’s zijn, waarvan er een uit de edelen des lands bestaat, terwijl de twee anderen uit het schuim der natie zijn samengesteld. Wij maakten alleen kennis met het eerste regiment en mogten niets als dank van dit bruine volkje ondervinden.

Edelen zijn nu eenmaal altijd en overal edel, maar in het ene volk onderscheiden zij zich wel nog meer van het gewone, ongeletterde volksdeel dan in het andere. Dat onderscheid ‘edel-gewoon’ blijkt ook uit de woorden van Hudig over de Franse ge-

³³ Idem, 4.

³⁴ Idem, 12.

³⁵ Idem, 12-13.

³⁶ Idem, 13.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Van Liempt, Van Kooten, *Hier om te helpen*, 40.

wone soldaten, over wie zij, zij het op een milde, maternalistische toon, weinig vlelend oordeelde. Grootste grief: hun ongeletterdheid. Een van hen had bijvoorbeeld ‘geheel het kinderlijke karakter, dat de fransche natie zoo eigen is’. Hij was een van de vele die als ‘grootte kinderen’ waren, ‘vrolijk, goedhartig, maar oppervlakkig en onontwikkeld’.

Dit bleek vooral op geestelijk gebied; zij kenden zelfs de gewone evangelische verhalen niet, en herinnerden zich niet de gelijkenissen gehoord te hebben, die ik hun voorlas, en die dus, behalve hun diepen zin, voor hen al de bekoorlijkheid der nieuwheid hadden; maar daarentegen waren zij ook eenvoudig als kinderen en gewillig om een goed woord aan te nemen, terwijl zich maar bij enkelen een zekere spotlust openbaarde, die ik doorgaans met een diep stilzwijgen beantwoordde.³⁹

En ook de enorme lof die de Duitse Kroonprins in het boek van Van de Velde kreeg toegezongen, past hierin. Bijvoorbeeld:

Ik heb gelegenheid gehad den omgang bij te wonen van den Kroonprins met zijne officieren; en geen wonder voorwaar, dat zijne edele, grootmoedige gevoelens, zoo duidelijk op dat mannelijk gelaat te lezen, de harten doen ontbranden en in geestdrift ontblaken, geen wonder dat die vorst zoo velen aan zich weet te hechten.⁴⁰

Dat het Hermanides niet uitmaakte of hij aan Franse of Duitse kant zijn diensten had te verlenen, bleek toen hij Parijs, ‘één exercitieveld’, als weliswaar moedig, maar ook als een stad vol blinden beschreef, strijdend ‘voor één idee! Het idee van zoogenaamde vrijheid – alsof Napoleon den ergste tiran niet was.’⁴¹ Een schrill contrast met de lof die de Duitse Kroonprins van de toen nog door Hermanides bewonderde Van de Velde kreeg toegezongen.

De Duitse overname

Na enkele dagen oponthoud kwamen zij, om precies te zijn op dinsdag 13 september in de middag, in Versailles aan. De ‘ambulance’ kreeg een aantal kamers in het paleis toegewezen met uitzicht op het beroemde, uitgestrekte park. Hermanides’ opmerking “t Is prachtig hier”, zal een *understatement* zijn geweest.⁴² Dat zij daar waren ingetrokken werd door de bewoners van de omgeving zeer gewaardeerd, maar niet louter om medisch-humanitaire redenen. Na de snel erop volgende innamen van Versailles door de Duitse troepen waren zij, aldus Hermanides, verheugd dat er tenminste nog één klein neutraal plekje, vanwege het Nederlandse karakter van de ambulance zelfs een dubbel neutraal plekje, was overgebleven. En dan nog wel

³⁹ Hudig, *In de ambulance van het Roode Kruis*, 40-41.

⁴⁰ Van de Velde, *De Nederlandsche Ambulance te Versailles*, 27.

⁴¹ Hermanides, *Journal gedurende zijne reis in Frankrijk*, 14.

⁴² Idem, 18.

in hun trots, hun paleis. Zij waren daardoor hoopvol dat het paleis en de vele daarin huizende kunstschaten vernietiging door de Duitsers bespaard zou blijven.⁴³

Met de komst van de Duitsers, en daarmee van de Duitse militair geneeskundige dienst, veranderde de sfeer in het paleis fiks. Het hoofd van die dienst, *Oberstabsarzt* Karl Kirchner, werd er belast met de inrichting van een Duitse ambulance.

Hij beval terstond dat de zalen van de Nederlandse ambulance moesten worden overgenomen en behandelde zodoende, aldus Van de Velde, die plek van dubbele neutraliteit als 'eene overwonnene bezitting'. Weliswaar zei Kirchner de neutraliteit van de ambulance te erkennen, maar alleen als zij zich aan zijn gezag onderwierp.⁴⁴ Mocht na verloop van tijd blijken dat volgens hem de ambulance inderdaad 'humaniteit' in het vaandel had staan, zou hij nader bepalen op welke wijze de Nederlandse ambulance het best kon worden ingezet. Van de Velde:

Indien zulk een wijze van handelen het respecteren en protegeren is eener neutrale ambulance, de basis waarop alle internationale hulp te Genève werd gebouwd, dan moet ik erkennen niets meer van het Roode Kruis te verstaan.⁴⁵

Van de Velde stond op het punt om het Rode-Kruisbijtje erbij neer te gooien en de ambulance huiswaarts te sturen. Maar 'een tweede stem' hield hem tegen, de inwendige stem van 'lijdzaamheid en voorzichtigheid'. Hij herinnerde zichzelf aan het grotere doel, het doel van de liefdadigheid. Voor dat doel moest ergernis over onrechtvaardige, onrechtmatige behandeling en gebrek aan waardering opzij worden geschoven. Maar wel was het hem hierdoor duidelijk geworden dat het de 'zucht naar heerschappij' was, die ook Kirchners orders kenmerkten, 'waaruit zooveel onregt voortvloeit'.

Hoe heb ik haar overal in dezen oorlog teruggevonden, zelfs daar waar de vrijwillige hulp de zelfverloochening als eerste voorwaarde vereischt. Hoe veel gezags-rivaliteit trad overal voor den dag in deze vrijwillige hulp. (...) Hoe belemmerd is het internationale element – de uit den vreemde edelmoedig aangevoerde hulp – niet geworden door de tallooze Heeren die er gezag over willen uitoefenen.⁴⁶

Na enkele dagen liet Kirchner weten dat de ambulance enkele delen van het paleis mocht blijven gebruiken, maar hij wilde de zeggenschap houden over 'gewichtige operatieën', waarbij tot dan Hermanides de scepter had gezwaaid. Die mochten niet zonder zijn toestemming plaatshebben, een voorwaarde die van nog groter invloed werd toen hij kort erop beval dat de zieken naar het als hospitaal ingerichte Lyceum in de stad Versailles moesten worden overgebracht. In het paleis mochten alleen nog gewonden worden behandeld. Van de Velde becommentarieerde bitter:

⁴³ Idem, 25; Van de Velde, *De Nederlandsche Ambulance te Versailles*, 11

⁴⁴ Van de Velde, *De Nederlandsche Ambulance te Versailles*, 21.

⁴⁵ Idem, 22.

⁴⁶ Van de Velde, *De Nederlandsche Ambulance te Versailles*, 22-23.

In naam dus eene Hollandsche ambulance; maar niet meer vrij en neutraal; inderdaad eene sectie van het nu in het Kasteel opgerigte groote Pruisische lazaret, doch voor Hollandsche rekening. (...) Alle leden der Nederlandsche ambulance gevoelen dat de zoo begeerde onafhankelijkheid van onzen werkkring is weggenomen; doch trachten zich zoo goed mogelijk in deze gang van zaken te schikken.⁴⁷

De maatregel werd gerechtvaardigd met een verwijzing naar de Duitse dienstregel dat de vrijwillige hulpverlening aan het militair geneeskundig gezag ondergeschikt was. Daardoor zou zij geen krenking van de in de conventie voorgeschreven neutraliteit, maar juist 'in het belang der gewonden' zijn. Van de Velde kon, zij het schoorvoetend, ermee instemmen dat de ambulance zich aan die maatregel moest onderwerpen. Het viel volgens hem namelijk niet te betwisten dat de hulp 'door de vrijwillige liefde aan de verzorging van gewonde en zieke krijgslieden gebracht', zich moest voegen naar en onderwerpen aan het gezag van de militair geneeskundige dienst en al helemaal als die hulp afkomstig was van een neutrale staat. Gebeurde dat niet dan 'brengt zij verwarring en stoornis in leger en hospitalen te weeg'. Dat nam echter niet weg dat het militair gezag aan die vrijwillige hulp 'humane erkenning schuldig is van de edele drijfveren die haar bezielen'. Dat gezag moest dan ook niet van haar 'den uiterst strenge discipline' eisen 'die bij den militairen dienst gevorderd wordt'.

De vrijwillige hulp is onvoldoende, ja ongeschikt, wanneer zij zich zelve niet weet te verloochenen; maar het militair gezag rekene niet op hare ondersteuning, wanneer het de edele gevoelens en drijfveren des harten, die zich aan geen banden laten leggen, zoekt te tyranniseren.⁴⁸

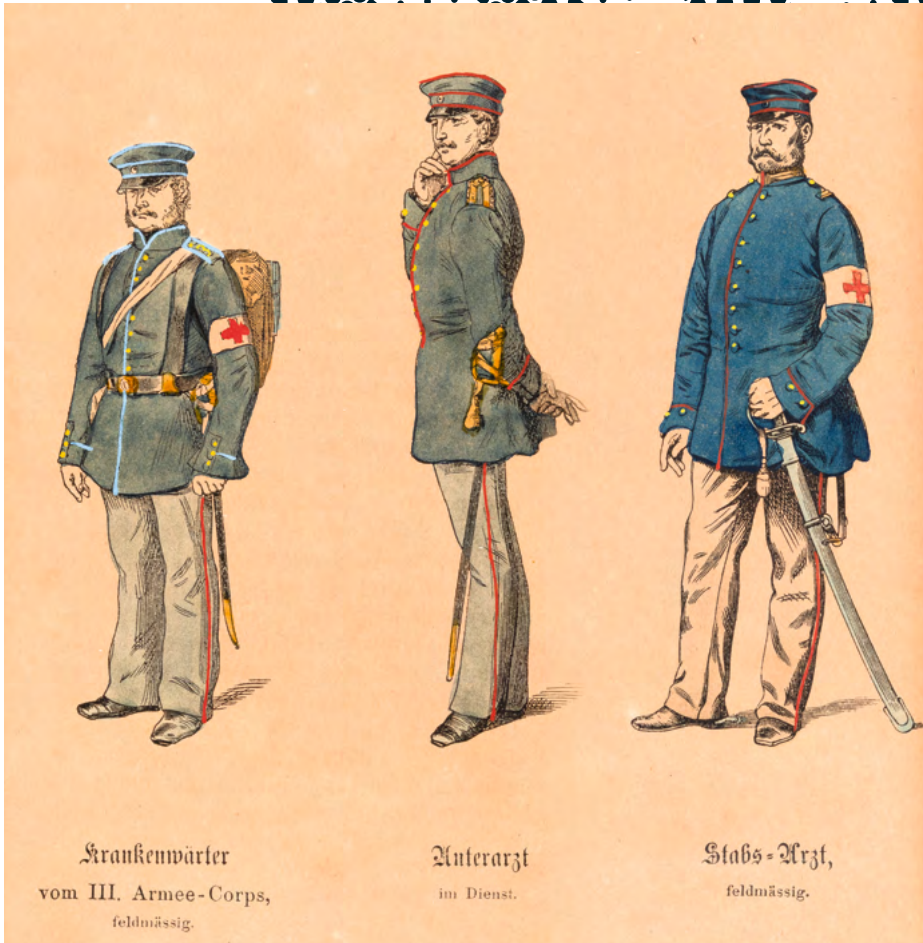
Het werd begin oktober nog erger toen Kirchner een *Stabsarzt*, Pollack, de leiding over al het geneeskundige werk in handen gaf; een zure appel waar echter wederom de meesten doorheen beten. Van de Velde hield zijn artsen voor dat zij 'door geduld te oefenen reeds vele zwarigheden overwonnen' hadden, en spoorde daarom 'tot nieuwe geduldoefening aan'. Ter Haar echter besloot te vertrekken, zeker toen hij ook nog twee Duitse hoofdofficieren hoorde ontvallen dat zij 'die Holländer herauswerfen' zouden. Het bleef volgens Van de Velde weliswaar 'bij dien dreigenden barschen uitval' maar dat kon Ter Haar niet meer van vertrek weerhouden. Hij vond 'zijne positie al te veel belemmerd'.⁴⁹

Het werk werd dus met frisse tegenzin voortgezet. Dat er vervolgens regelmatig wrijving ontstond als 'onze doctoren hun medisch geweten geweld aan moesten doen door te gehoorzamen aan het militaire voorschrift', zal die zin niet hebben verbeterd. Bovendien werd 'het eergevoel' vaak 'gekwetst door de, voor ons Nederlanders naar slavenbehandeling gelijkende, Duitse militaire dienstverhouding'. De werkelijkheid van de oorlog had, aldus Van de Velde, veel naïef enthousiasme van de

⁴⁷ Idem, 24-25.

⁴⁸ Idem, 28-30.

⁴⁹ Idem, 38, 40-41.

10 'Krankenwärter vom III. Armee-Corps, feldmässig', 'Unterarzt im Dienst', 'Stabs-Arzt, feldmässig' van het Pruisische leger, 1866. Handgekleurde houtgravures. Het figuur uiterst rechts is afkomstig van een andere, vergelijkbare prent met twee figuren.

Inv.nr. RK2556, RK2557

artsen weggenomen. Maar zij hadden volhard en juist daardoor kregen uiteindelijk, aldus Van de Velde, de overgebleven Nederlanders veel lof toegezwaid, ook van Kirchner.⁵⁰ Die lof bewees, aldus Van de Velde, dat zij zich als ware humanitaristen hadden opgesteld. Juist als 'ontmoediging, of althans ontstemming', volgden en het

⁵⁰ Idem, 42-43.

liefdewerk dat zo blij was begonnen, 'tot een zwaren last' werd, kwam het erop aan het werk voort te zetten.

Dit vordert echter veel en gedurige zelfverloochening, en waarlijk wie zich daaraan wil onttrekken, legge niet alleen aan geen Roode Kruis-werk, maar aan geen liefdewerk van welken aard ook de hand. Weldoen, waarlijk weldoen, is altijd en overal moeilijk.⁵¹

Het zijn woorden die moeilijk anders dan als een sneer aan Ter Haar kunnen worden opgevat, zeker ook omdat Van de Velde schreef dat achteraf gezien de komst van Pollack en zijn drie zogenaamde 'Krankengehülfen', een goede zet was geweest. Hij had er niet aan moeten denken wat er gebeurd zou zijn als, na de uitval van Parijse troepen op 21 oktober, waardoor zij dagenlang met meer dan tachtig, veelal zwaargewonde patiënten te maken hadden, Hermanides, Sneltjes en 'onze tot zoo weinig geschikte infirmiers', er alleen voor hadden gestaan.⁵²

De werkelijkheid van het slagveld

Maar de overname van de Duitse MGD was niet het enige dat het werk van de ambulancedeelnemers had veranderd en bemoeilijkt. Althans niet bij Hermanides. Tot 19 september, één dag na de Duitse overname, kende hij de oorlog alleen uit verhalen en van het enkele dagen opereren van gewonden. Hoe die gewonden gewond waren geraakt, dat wist hij niet; had hij althans nooit gezien en waarschijnlijk ook niet echt bij stilgestaan. Maar dat zou die dag veranderen. 's Avonds schreef hij aan zijn vrouw dat 'als ge wist waar ik heden geweest was', zij vast en zeker in doodsangst had verkeerd 'hoewel ik toch buiten gevaar was'.⁵³

In de ochtend had hij het paleis verlaten en was op dringend verzoek van Van de Velde met een wagen meegegaan die dicht bij het slagveld gewonden op moest halen. Het werd een reis die zijn leven zou veranderen; een reis die naar alle waarschijnlijkheid – wellicht in combinatie met het optreden van de Duitse militair geneeskundigen – in hem de vonk van het preventieve antimilitarisme had doen oplaaien waar hij dertig jaar later van zou getuigen en die het curatieve werk van Rode Kruis naar het tweede plan verdreef.

Hermanides was blij de reis naar het slagveld te hebben ondernomen. Het was namelijk een onvergetelijke dag geworden die hem uiteindelijk 'een juisten indruk bij den krijg en het oorlogstooneel' had gegeven. Hij kon alleen maar

Soms was er een korte pauze, maar daarna ging het 'des te heviger' weer voort, alsof, zo schreef hij, 'men berouw had, de dood eenigen tijd (met) rust te hebben gelaten'

⁵¹ Idem, 62-63.

⁵² Idem, 42.

⁵³ Hermanides, *Journal gedurende zijne reis in Frankrijk*, 25.

hopen dat hij in staat zou zijn om zijn echtgenote goed duidelijk te maken wat hij die dag had gezien, gehoord en ondervonden. Het continue gebulder van de kanonnen, het 'geweldig geluid – een geratel – dat werd veroorzaakt door de mitrailleurs'. Soms was er een korte pauze, maar daarna ging het 'des te heviger' weer voort, alsof, zo schreef hij, 'men berouw had, de dood eenigen tijd (met) rust te hebben gelaten'.⁵⁴

Toen hij en de anderen op hun met hulpmiddelen beladen rijtuig waren gestapt om hulp te gaan verlenen aan 'de geblesseerden' volgde meteen het eerste openthoude van vele, veroorzaakt hetzij door militaire interventie, hetzij door wegversperingen die eerder door de inwoners van Versailles waren opgeworpen. Nadat hij en Van de Velde een dag eerder al een oponthoud van anderhalf uur hadden moeten toestaan omdat een 'Hauptman' hen had aangehouden die, naar hij zei, al heel vaak 'door Roode Kruis-heeren was bedrogen geworden',⁵⁵ werd Hermanides nu tegengehouden door een door '2 Uhlanen' bijgestane 'dikke Pruis' die tegen hem 'snauwde en grauwde' dat hij de burgmeester had laten weten dat de Kroonprins zich in het paleis wilde vestigen.⁵⁶ Blijkbaar moest alle hulpverlening worden stilgezet tot dat het voor zo'n hoog bezoek volledig in gereedheid was gebracht.

Toch naderden zij langzaam maar zeker het slagveld. Een tweede Pruisische officier, die 'goed Hollandsch' bleek te spreken, bracht hen naar een generaal en die wees hen weer de plek 'waar 's morgens den bataille plaats had gehad'. Daar zag Hermanides 'al het land verkracht, bebloed, stukken vlees hier en daar en een enkele lijder dood, gekwetste paarden'. Een stuk verderop, naar waar het Duitse heir verder naartoe getrokken was, zag hij louter 'stof- en rookwolken'.⁵⁷ En wat zij niet konden zien, konden zij horen. Het geluid van de oorlog. Horen en zien verging hun.

Daar in de verte klonk kanon en geschut; dáár vecht men [...] en wordt er vermoord. Men hoort er het lijden niet van den arme broeders. 't Is ijselijk, 't is ijselijk. Hoe kan het bestaan.⁵⁸

Zoals gezegd was hij blij de slag te hebben aanschouwd, maar hij hoopte tevens van ganser harte dat het bij die ene keer zou blijven.

Vrijwillig [...] ga ik er nooit meer naar terug. Ik heb het nu gedaan omdat Mijnheer v.d. Velde het gaarne zag dat ik meeding – en ik ook deze stille begeerte koesterde het gevaar van nabij te zien. Hoewel ik vrijheid van mijn keuze had – wilde ik niet gaarne thuis blijven. Nu doe ik het niet meer. 't Is nu niet meer noodig.⁵⁹

⁵⁴ Idem, 25-26.

⁵⁵ Van de Velde, *De Nederlandsche Ambulance te Versailles*, 20.

⁵⁶ Hermanides, *Journaal gedurende zijne reis in Frankrijk*, 26.

⁵⁷ Idem, 27.

⁵⁸ Idem, 28-29.

⁵⁹ Idem, 28.

- 11 Het plaatsje Cesse (ten zuiden van Sedan) stuurde op 22 januari 1871 deze dankbetuiging aan het Nederlandse Rode Kruis voor de betoonde hulp.

Inv.nr. RK2115

Zij stapten uit om eerste hulp te gaan verlenen bij een stal waar gewonden heen waren gebracht. "t Is niet te beschrijven, de indrukken dien ik daar ondervond.' Op het stro lagen dertig tot veertig gewonden 'vol bloed, kermend'. God, Jezus en Maria werden en masse aangeroepen. Zij die dat niet deden waren dood of stervende.⁶⁰ Natuurlijk zocht hij 'de ergsten uit, die hadden 't eerst hulp nodig'. Maar met regelmaat moest hij vaststellen dat zijn hulp tevergeefs was of slechts een kortstondig uitstel van overlijden zal hebben betekend. Dat lag niet alleen aan de ernst van de wonden. De hulpverlening was chaotisch; kon niet anders dan chaotisch zijn. Er was tijd noch plaats om goede zorg te geven. Te veel gewonden. Te weinig artsen. Te

⁶⁰ Idem, 28-29.

- 12 Oorkonde bij de gedenkpenning 'Anima Vulneratorum Clamavit [de ziel van de gewonden heeft geschreeuwd] gejaarmerkt 1870, met draagsnoer van oranje-lint, als geschenk des Konings uit te reiken aan de leden der Nederlandsche Vereeniging van het Rode Kruis, die in Nederlandsche ambulancen zijn werkzaam geweest om het lijden te helpen verzachten der gekwetste en krank geworden strijders in den oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland', toegekend aan mevrouw, weduwe C. de Gijsseler, geboren Schill, Den Haag, 14 december 1871.

Inv.nr. RK2422

weinig verplegers. Dus was hij ook daarom opgelucht 's avonds weer in het hospitaal te zijn. Daar waren de omstandigheden tenminste zo dat zij medische arbeid mogelijk, en niet onmogelijk maakten.⁶¹

Epiloog

De gedachtenisprent van het NRK over zijn ambulances tijdens de Frans-Duitse oorlog toont een gevleugelde verpleegster die de gehoornde oorlogsduiwel verdrijft. Die prent is uiteraard propaganda en het uitgedrukte beeld bezijden de waarheid.

⁶¹ Idem, 29-30.

Ten eerste waren er niet of nauwelijks verpleegsters aanwezig in de ambulances van de Frans-Duitse oorlog, en al helemaal niet als aan het woord ‘verplegen’ een hedendaagse betekenis wordt gegeven. Ten tweede werd de oorlogsduivel niet verdreven. Humaniteit en krijgsgewoel raakten verstrengeld. De ambulances werden ondergeschikt gemaakt aan de militair geneeskundige diensten en die hebben versterking van de krijgsmacht tot doel. Het medische geweten van de ambulanceartsen mocht de militaire noodzaak niet belemmeren. Hiermee werd door hen ingestemd, al was het dan veelal schoorvoetend. Wegcijferen was immers de ware humaniteit. Het gevolg was echter wel niet ‘verdrijven van’ maar ‘incorporeren in’. Die incorporatie leidde ertoe dat de van meet af aan aanwezige kritiek dat de vrijwillige hulp van het Rode Kruis de oorlogsduivel juist zou kunnen versterken, vaker gehoord ging worden, zeker toen bleek dat de nationale verenigingen meer en meer uit (oud-)militairen gingen bestaan en zij ook officieel een verlengstuk van de militair geneeskundige diensten werden. Hermanides’ kritiek uit 1907 is er een voorbeeld van. Die kritiek zou door de Eerste Wereldoorlog verder worden versterkt en in het Interbellum tot uitbarsting komen. Er volgde een openlijke – uiteraard geweldloze – clash tussen vredesweging en Rode Kruis, tussen pacifisme en humanitarisme, waarbij het NRK werd verweten een militaristische wolf in humanitaire schaapskleren te zijn. De gezamenlijkheid van 1901, ook toen al slechts ogenschijnlijk, was geheel verdwenen. Maar dat is weer een ander verhaal.

Summary

In commemoration of the work performed by its ambulance units during the Franco-Prussian War, the Netherlands Red Cross issued a memorial poster. It portrayed a nurse hovering above the battlefield, expelling the demon of war. This representation was noteworthy for two reasons: first, because there were at that time scarcely any nurses serving in war, and second, because the preventive capacity of humanitarian aid with regard to armed conflict was frequently questioned. It was precisely on this ground, however, that Henry Dunant would be awarded the Nobel Peace Prize in 1901, albeit jointly with the pacifist Frédéric Passy. Both of these issues were exemplified in the ambulance service directed by Meredith van de Velde, with Suffridus Hermanides serving as the attending surgeon. Van de Velde left no doubt that, in general, there was no place for women in war, not even in the provision of medical assistance. Hermanides, for his part, would, as a result of his wartime experiences, evolve from a humanitarian into a pacifist.

Keywords

Humanitarianism, pacifism, Franco-German war, medical aid, Red Cross

Over de auteur

Leo van Bergen (1959) is een freelance medisch-historicus met een bijzondere interesse in de koloniale en oorlogsgeneeskunde. Onder de vele boeken en artikelen die hij hier over schreef, zijn *De zwaargewonden eerst?* (over het Nederlandse Rode Kruis 1867-1945), *Bevrijd* (over het concentratiekampsyndroom), *Zacht en Eervol* (over de Eerste Wereldoorlog) en *Pro Patria et Patienti* (over de Nederlandse militaire geneeskunde 1795-1950). Van Bergen schrijft ook fictie/factie zoals *Onder Stervenden* (25 korte verhalen over 1914-1918) en, recent, *De poppenspeler van Mengele* (over nazi-geneeskunde) en *De Prinses die mij Warm Houdt* (over een hospitaal in de Eerste Wereldoorlog). Verder is hij sinds januari 2025 hoofdredacteur van de *Nieuwsbrief NVMP-Artsen voor Vrede*. Voor meer info zie: www.leovanbergen.nl.

AANWINSTEN

voor de
collectie

- 1 Vier kisten met tweehonderd nummerbordjes, doorgenumerd van 1 t/m 200. Het betreft telkens sets van twee bordjes die met touwtjes aan elkaar zijn bevestigd zodat ze, als ze over het hoofd werden gedaan, tijdens het fietsexamen op de borst en de rug gedragen konden worden. Circa 1932-1940.

Inv.nr. 00047149

Uit de beginjaren van het verkeersexamen in Nederland sinds 1932

Bij de politie in Uithuizen (Groningen) bevonden zich vier kisten met tweehonderd nummerbordjes. De bordjes zijn doorgenummerd van 1 t/m 200. Het gaat telkens om twee bordjes met hetzelfde nummer die met touwtjes aan elkaar zijn bevestigd zodat ze, als ze over het hoofd werden gedaan, tijdens fietsverkeersexamens op de borst en de rug gedragen konden worden. De bordjes zijn gemaakt van hardboard en met verf voorzien van nummers. Ze dateren hoogstwaarschijnlijk van voor de Tweede Wereldoorlog.

De politie in Uithuizen bood de bordjes als (politie)erfgoed aan bij het Openlucht-museum Het Hoogeland in Warffum, maar daar waren ze gelukkig van mening dat deze beter op zijn plaats zouden zijn bij Korpora, waarop zij ons hebben benaderd. Korpora bezat dergelijke nummerbordjes nog niet, wel andere objecten die gebruikt zijn bij verkeersonderwijs en verkeersexamens of daar betrekking op hebben. In de jaren vijftig van de vorige eeuw kwamen in Nederland de zogeheten verkeers-tuinen op, die velen nog voor zich zullen kunnen halen als een leuke jeugdherinne-

Om de verkeerskennis van leerlingen te toetsen werd een Verkeersexamen ingevoerd. Dit bestond uit een theorie-examen, af te nemen op school, en een praktijkexamen, waarvoor de kinderen met de fiets de straat opgingen, onder begeleiding van politie-agenten

ring. De verkeerstuinen pasten in de landelijke campagne om de jeugd vertrouwd te maken met het verkeer, die zijn oorsprong vindt in 1932.

Het aantal auto's en fietsen op de Nederlandse wegen was in laatstgenoemd jaar dusdanig gestegen dat het aantal verkeersongevallen steeds verder toenam. In 1932 werd daarom het verkeersonderwijs ingevoerd. Dit betekende dat kinderen op de basisschool voortaan werden onderwezen over verkeersveiligheid

Daarnaast kwam het Verbond voor Veilig Verkeer tot stand, het latere Veilig Verkeer Nederland (VVN). Deze organisatie nam de verantwoordelijkheid van het ver-

keersonderwijs op zich. Om de verkeerskennis van leerlingen te toetsen werd een Verkeersexamen ingevoerd. Dit bestond uit een theorie-examen, af te nemen op school, en een praktijkexamen, waarvoor de kinderen met de fiets de straat opgin-

- 2 Een politieagent op een bruggetje die een deelnemer aan een verkeersexamen in Haarlem de weg wijst, jaren dertig van de twintigste eeuw.

Inv.nr. 00035089

3 Drie deelnemers aan een verkeersexamen in Wateringen, 1960.

Inv.nr. 00005241

gen, onder begeleiding van politieagenten. Later werd de begeleiding overgenomen door burgers die langs de route stonden.

Het verkeersonderwijs werd in 1959 wettelijk vastgesteld; basisschoolleerlingen kregen voortaan vanaf het derde leerjaar verplicht verkeersles. Veilig Verkeer Nederland is vandaag de dag nog altijd verantwoordelijk voor het verkeersexamen, het 'Nationaal VVN Verkeersexamen', en terecht van mening dat dit inmiddels behoort tot het immaterieel erfgoed.

De set nummerbordjes voor het praktische verkeersexamen door basisschoolleerlingen, afkomstig van de politie in Uithuizen, vormt een mooie aanvulling op de nationale collectie Nederlandse Politie die Korpora beheert. Ze dateren namelijk uit de tijd waarin het verkeersexamen in Nederland fietsland ontstond.

Met dank aan Annemieke Huisman,
Openluchtmuseum Het Hoogeland,
Warffum.

AANWINSTEN

voor de
collectie

1 De scheepskist van Rode Kruiszuster I.J. Rooijackers.

Inv.nr. V002391

De scheepskist van Rode Kruiszuster I.J. Rooijackers

Op een verkoopsite verscheen een robuuste lege eikenhouten scheepskist (afmetingen 65×45×42 cm) op naam van 'Zr. I.J. Rooijackers Col: 3284 N.R.K. Batavia 2'. Deze zuster diende dus voor het Nederlandse Rode Kruis (NRK) in Nederlands-Indië. Dit was reden om de kist te verwerven voor de nationale collectie Nederlandse Rode Kuis die door Korpora wordt beheerd, met als streven om te proberen zoveel mogelijk over haar te achterhalen.

Bij navraag bij het hoofdkantoor van het NRK in Den Haag bleek dat het aldaar resterende archief, waarin mogelijk wat over haar te vinden is, nog niet toegankelijk is voor het publiek.

Gelukkig kon met de hulp van Erik Müller, secretaris van het NRK District Amsterdam-Amstelland aan de hand van de aan zuster Rooijackers uitgereikte onderscheidingen enig inzicht worden verkregen over haar werkzaamheden bij het NRK.

Mevrouw I.J. Rooijackers meldde zich kort voor de Duitse inval in Nederland aan bij het NRK en werd vervolgens bij de Rode Kruiscolonne Voorburg ingedeeld. Tijdens de Duitse inval in mei 1940 verpleegde zij gewonde militairen in het Zie-

kenhuis St. Antoniushove en in naburige hulpziekenhuizen in Voorburg.

De door het Nederlandse leger gevorderde gebouwen die in de meidagen als hulpziekenhuis dienstdeden betroffen veelal scholen. Zo werden bij het hulpziekenhuis Forum dertig gewonde Nederlandse militairen binnengebracht, alsmede 62 gewonde Duitse militairen. Het hulpziekenhuis Effatha nam 53 zieken uit Gorinchem op en de tot hulpziekenhuis ingerichte garage Zoet vijftien patiënten.

Na de oorlog meldde Rooijackers zich aan om te dienen als verpleeghulp in Nederlands-Indië, om aldaar de door de Japanse overheersing geteisterde bevolking te helpen. Naast ex-krijgsgevangenen en ex-geïnterneerden, had de (Indonesische) bevolking ook hulp nodig. Deze hulp bestond voornamelijk uit voedsel, medische zorg en het traceren van en herenigen met personen en familieleden.

Vanaf 2 oktober 1945 startte 'de Missie van het Nederlandsche Roode Kruis in Nederlands-Indië'. De activiteiten van het Rode Kruis aldaar namen in korte tijd toe.

Na de oorlog meldde Rooijackers zich aan om te dienen als verpleeghulp in Nederlands-Indië, om aldaar de door de Japanse overheersing geteisterde bevolking te helpen

2 Detail van de deksel van de scheepskist.

Inv.nr. V002391.001

Deze werd aangevuld met een bloedtransfusiegroep, een voedingsteam, een aantal medisch specialisten en medische verzorgingsteams. Het jaar erop was de omvang al gestegen naar alleen al 22 teams op Java.

Naast zorg aan ex-krijgsgevangenen, ex-geïnterneerden en de bevolking, werd tevens aandacht besteed aan gerepatrieerden, degenen die naar Nederland terugkeerden en de verschrikkingen van de bezettingstijd in Indië hadden meegemaakt. Deze hulp zou nog tot 1 augustus 1948 voortduren.

Om zoveel mogelijk medische zorg aan de Indonesische bevolking in de verste uithoeken van de Indische archipel te kunnen verlenen, traden mobiele teams van het NRK op. Dat dit werk vaak niet zonder gevaar was in verband met de onafhanke-

lijkheidsstrijd die gaande was, blijkt uit het aantal gesneuvelde artsen en verpleegkundigen als gevolg van oorlogshandelingen, maar ook vanwege ziekte en auto- en vliegongevallen.

De sterkte van de Missie bestond op 1 januari 1946 uit een Rode Kruis aanwezigheid van 383 artsen en verpleegsters, die in 1948 tot 901 personen was uitgegroeid. Vanaf 1949 nam de aanwezigheid af van 571 naar 151 personeelsleden op 1 januari 1950. De laatst overgeblevenen vertrokken in september 1950 terug naar Nederland.

Het Rode Kruis personeel maakte de heen- en terugreis naar Indië per boot of vliegtuig. Van 1947 tot en met 1948, toen de aanwezigheid van het Rode Kruis personeel zijn hoogtepunt bereikte, vlogen er wel vier keer per week vliegtuigen van Nederland naar Indië. Het is vooralsnog niet bekend met welk transportmiddel zuster Rooijackers Indië bereikte en uiteindelijk weer verliet.

Het was gebruikelijk dat militairen, ambtenaren, repatriërende burgers en in dit geval door een Rode Kruis zuster ter plaatse, op Java, een dergelijke stevige scheepskist lieten maken voor het transport van hun bagage terug naar Nederland. Vaak werden de kisten ook nog voorzien van geschilderde onderdeelemblem, complete adressen, rang/functie, legernummer, enzovoort.

De kisten konden worden afgesloten met op het hout bevestigd hang- en sluitwerk voorzien van een afneembaar deugdelijk hangslotje. De verkoopster van de kist aan Korpora heeft deze destijds van haar moeder geërfd. Via een Indonesische vrouw, bij wie haar moeder in de huishouding hielp, is de kist destijds direct van de familie Rooijackers verworven.

Zuster Rooijackers ontving voor haar goede werkzaamheden drie Rode Kruis onderscheidingen: Het Herinneringskruis 1939-1940 in brons en het Herinneringskruis 1940-1945 met de gesp 'Indonesië 1945-1950'.

- 1** Nr. 8. Een van de oudste (gedateerde) en vanwege de herkomst tevens een van de interessantste draagbare handbrandspuiten van Korpora. Jan Overbeek en Johannes van der Lichte junior, Haarlem, 1807, naar Jan Paauw, Leiden, 1778. Herkomst Joh. Enschedé en Zonen, Haarlem. Op de leren brandemmertjes staat de afkorting 'J.E. & Z'.

Inv.nr. 00061020

‘Van Marum-spuitje’ of Spuitje van Paauw?

Ontwikkeling versus promotie van een draagbare handbrandspuit in het laatste kwart van de achttiende eeuw

LOUIS PH. SLOOS

Een kleine handbrandspuit uit 1778 onthult een groot verhaal. Wie was de echte uitvinder van het beroemde ‘Van Marum-spuitje’? In deze bijdrage wordt de geschiedenis ontrafeld van deze baanbrekende uitvinding en in het bredere licht van wetenschap, techniek en brandbestrijding geplaatst.

Inleiding

151

Ze staat bekend als het ‘Van Marum-spuitje’: een draagbare handbrandspuit die in het laatste kwart van de achttiende eeuw werd ontwikkeld. Ondanks de vele varianten die ervan bestaan, is dit type brandspuit eenvoudig te herkennen aan haar kenmerkende vorm, gemiddelde afmetingen en specifieke mechanisme. In het boek *In vuur en vlam. Geschiedenis in woord en beeld van de brandbestrijding* (1967) merkte G.J. Verburg op: ‘Het is opvallend dat er niet veel Van Marum-spuitjes bewaard zijn gebleven, terwijl ze toch in hun tijd handig en nuttig waren.’¹

Dat lijkt inderdaad te kloppen: van deze ooit spraakmakende en destijds veelgebruikte brandspuit is landelijk slechts een fractie bewaard gebleven, als het aantal overgebleven exemplaren wordt afgezet tegen het vermoedelijke aantal dat ooit is geproduceerd.

In het eerste kwart van de negentiende eeuw kwam de effectiviteit van de brandspuit in de praktijk ter discussie te staan. Daarnaast bestaat er onduidelijkheid over de vraag wie nu eigenlijk de uitvinder was van het zogeheten ‘Van Marum-spuitje’, de benaming waarmee wordt gesuggereerd dat Martinus van Marum de geestelijk vader van dit type brandspuit zou zijn. Bovendien zullen we zien dat er

---

Veilig. Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid, 3 / Safe. Annual of Korpora, Heritage Public Safety, 3, 150-201. DOI 10.5117/9789048576531_SLOOS

¹ G.J. Verburg, *In vuur en vlam. Geschiedenis in woord en beeld van de brandbestrijding* (Haarlem 1967) 102.

2 Physiognotrace portret van Martinus van Marum naar en door Gilles Louis Chrétien, 1785-1811.

Rijksmuseum, Amsterdam

later verschillende producenten van dit type brandspuit zijn geweest, die aanpassingen deden en (volgens eigen zeggen) verbeteringen aanbrachten.

De combinatie van twee factoren vormde de aanleiding voor dit eerste uitgebreide onderzoek naar het 'Van Marum-spuitje' en de publicatie daarover: enerzijds het relatief grote aantal exemplaren in de collectie van Korpora, en anderzijds de bekendheid van het object, mede dankzij de associatie met de veelzijdige Nederlandse wetenschapper Martinus van Marum. In het kader van dit onderzoek is geprobeerd zoveel mogelijk exemplaren op te sporen. Deze zijn, voor de overzichtelijkheid bij de behandeling en illustratie in dit artikel, genummerd. Centraal staan de vragen: aan wie moet dit specifieke type brandspuit worden toegeschreven, en hoe populair is zij destijds geweest?

Martinus van Marum

Hoewel de draagbare handbrandspuit toegeschreven aan van Marum al veel ouder was, komen we deze in de bronnen pas tegen in 1795, toen er demonstraties mee werden gegeven. Dit was het werk van niemand minder dan Martinus van Marum (1750-1837), een veelzijdige figuur uit de Nederlandse Verlichting, die bij velen geen introductie behoeft.

Over Van Marum is veel gepubliceerd en bekend, niet in de laatste plaats omdat hij zelf ontzettend veel schreef, inclusief een beknopte autobiografie, en publiceerde. In dit kader hoeven we daarom niet helemaal terug tot Van Marums jeugd en komaf. Hij begon zijn loopbaan als arts en botanicus. Hierbij toonde hij grote interesse in de natuur en werkte hij onder andere aan het systematisch beschrijven en ordenen van planten.

Als eerste directeur van Teylers Museum in Haarlem (de eerste publieke kunst- en wetenschapsinstelling in Nederland) geopend in 1784, voortgekomen uit de Teylers Stichting ontstaan in 1778, speelde hij een cruciale rol in het opbouwen van de wetenschappelijke collectie; hij was verantwoordelijk voor aankopen van fossielen, mineralen en natuurkundige instrumenten, waarmee hij het museum internationaal aanzien gaf.

Van Marum verwierf vooral bekendheid vanwege zijn experimentele natuurwetenschappelijk onderzoek; hij werkte met elektriciteit, scheikunde, luchtkunde en magnetisme en liet de tot dan toe grootste elektriseermachine ooit bouwen, waarmee hij spectaculaire proeven deed en veel bekendheid verwierf.

Hij geloofde sterk in het belang van kennisverspreiding en publieke demonstraties, zoals ook hier zal blijken. Naast lezingen gaf hij in de geest van de Verlichting experimentele demonstraties om wetenschap toegankelijk te maken voor een breed publiek.

Van Marum was samenvattend een verlichte natuuronderzoeker en pionier, die als arts, botanicus, natuuronderzoeker, uitvinder en directeur van Teylers Museum wetenschap zichtbaar en toegankelijk maakte voor een breed publiek.²

Van Marum en het brandbestrijdingsvraagstuk

Van Marum hield zich, voor zover bekend, vanaf 1777 tot 1797, met tussenpozen, ook bezig met het verschijnsel vuur en brandbestrijding, en in de eerste helft van de negentiende eeuw, in 1805 en in 1821, begaf hij zich nogmaals op dit gebied. In eerstgenoemde periode verzorgde hij lezingen met titels als 'Over de verbranding in het algemeen beschouwd', 'Beschouwing van het brandblusschen en vergelijking met het Zweedsche blusmiddel met water', 'Over de middelen ter blussingh of stuiting van brand in 't werk gesteld. Aanpryzyng van het gebruik van eene kleine brandspuit' en 'Het zuigen, en de werking der zuigpomp'.

Deze lezingen verschenen vervolgens in de (*Nieuwe*) *Algemeene Konst- en Letterbode* (NAKL/AKL), waaraan Van Marum actief bijdroeg of in aan de orde kwam.³ Voorts beschikte hij sinds 1778 over een draagbare handbrandspuit die bekend is geworden als het 'Van Marum-spuitje'.

De tweede en derde lezing van Van Marum volgden op wat begon met het volgende korte bericht in nummer 177 van de AKL uit 1791, gedateerd Stockholm, 11 oktober:

² Zie over Van Marum: R.J. Forbes, E. Lefebvre, J.G. de Bruijn (red.), *Martinus van Marum. Life and work* (Haarlem, Leiden 1969-1976) 6 dln., B. Theunissen, A. Wiechmann, B.C. Sliggers e.a., *Een elektriserend geleerde. Martinus van Marum 1750-1837* (Haarlem 1987), <http://www.biografischportaal.nl/persoon/08895866>.

³ Hans Wildeboer, 'Ontwikkeling van de brandspuit in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 10 (Amsterdam 1993) 35-36.

De Land-Arts en Apotheker van Aken, te Orebro, heeft een Poeder uitgevonden, waar mede hy verzekerd den grootsten brand, in korten tyd, te kunnen blusschen, wanneer het bluschwater gemengd wordt. Alle proeven, tot dus verre genomen, zyn zeer wel geslaagd; en nu staat hy eerlang, in 's Konings byzyn, een proef in 't groot daar mede te nemen, waar voor reeds ettelyke ligte Gebouwen, te Drottingholm, worden opgeslagen.⁴

Datzelfde jaar werd in nummer 183 van genoemd periodiek uitgebreid teruggekomen op 'zeker Blusch-Poeder [...] 't geen in Zweden uitgevonden zou zyn', maar omdat de samenstelling van het middel onbekend was, hield de redactie er rekening mee dat de lezers

de zaak zelve als onmogelyk beschouwende, dit verhaal als een louter voorgeven [bedrog] aangemerkt [hebben] van enen of anderen Gelukzoeker, te meer, daar zomigen nog in geheugen zal liggen, hoe kwalyk ene proef in 't groot, over vele jaren, by Amsterdam, door zekeren vreemdeling genomen, die voorgaf een zoortgelyk middel te bezitten, uitviel.

Maar tijdens het ter perse gaan van laatstgenoemd nummer van de AKL, verscheen in een buitenlandse krant het bericht uit Stockholm van 1 november dat de proef met het 'blusch-poeder' door de voornoemde 'van Aken', Frantz Joachim von Aken (1738-1798) op het koninklijk domein Drottingholm, nabij Kopenhagen, in aanwezigheid van het hof en 'de buitenlandsche ministers', succesvol was verlopen. Twee huizen, die met teer en talk bestreken en met allerlei brandstoffen gevuld waren, werden in brand gestoken. Slechts een kleine hoeveelheid van Von Aken's 'blusch-poeder', vermengd met water, zou van zo'n grote kracht zijn geweest, dat de vlam binnen twee minuten gedoofd werd.⁵

Van Marum was zoals gezegd een man met brede kennis en belangstelling die hij graag ten dienste stelde voor het algemeen belang. Toen hij las over het Zweedse brandblusmiddel, dacht hij dat dit misschien als een ideaal huisbrandbestrijdingsmiddel gebruikt kon worden. Omdat ook proefnemingen in Stockholm en Berlijn uitstekend zouden zijn verlopen, wilde Van Marum dit ook zelf onderzoeken en demonstreren aan het Nederlandse publiek. Mogelijk kon hij zodoende een bijdrage leveren aan een effectievere brandbestrijding. Aangezien de Teylers Stichting veel voelde voor Van Marum's idee, kon hij de proefnemingen voor haar rekening uitvoeren.

Aan de beproevingen van het Zweedse brandblusmiddel is al de nodige aandacht besteed. Daar komt bij dat Van Marum tot de conclusie kwam dat hiermee geen

⁴ *Algemene Konst en letter-bode [...]* (AKL) 177 (Haarlem 1791) 166.

⁵ AKL VIII-183 (1791) 209-210, Svenskt biografiskt lexikon, aldaar: <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=5636>.

3 Een grote brand aan de Zomervaart te Haarlem. Gouache in kleuren, Vincent van der Vinne, juli 1796.

Noord-Hollands Archief, Haarlem

voordeel op water behaald kon worden. Hier zal daarom niet verder op dit middel worden ingegaan.⁶

Overigens werd dit soort proeven als zeer belangrijk beschouwd en gezien als een manier om te voorkomen dat in geval van nood, in dit geval een brand, minder effectieve middelen ingezet zouden worden.⁷ Hiermee waren ze hun tijd ver vooruit want TNO doet vandaag de dag niet anders. Verder blijkt uit Van Marums proeven dat hij begreep dat ook effectief kan worden geblust met nevel, door hem aangeduid als damp.⁸

⁶ Van Marum behandelde zijn proeven uitgebreid in twee lessen, op 3 en 7 of 17 januari 1795, bij Teylers Stichting, op 23 en 30 januari daaraanvolgend gepubliceerd in nummer 56 en 57 van de NAKL. In 1805 publiceerde J.H. Onderdewijngaart Canzius, over wie later meer, de lezingen in diens *Verslag der proefnemingen van Dr. M. van Marum te Haarlem op het brandblusschen genomen. Getrokken uit verscheiden nommers der Nieuwe Algemene Konst- en Letter-Bode; [...]*, zie noot 62 en de tekst die daarnaar verwijst. Voorts zijn de proefnemingen integraal behandeld in genoemd boek van Verburg.

⁷ Aanvankelijk werden de data 3 en 7 januari genoemd en later 3 en 17 januari. *Nieuwe Algemene Konst- en Letter-Bode [...]* (NAKL) 56 (1795) 25-28, 57 (1795) 33-36.

⁸ NAKL 56 (1795) 27.

Een brandblusser *avant la lettre*

Al snel bleek dat Van Marums beproevingen van het Zweedse brandblusmiddel bijvangst opleverde die veel belangrijker was dan waar het aanvankelijk om te doen was. Zo ontdekte hij dat met 'ene geringe hoeveelheid water, indien slegts tydig genoeg en met vereischt beleid aangebragt, een felle brand kan gebluscht worden'. Omdat dit kon bijdragen aan de verdere verbetering van de 'publieke inrigting' (lees publieke veiligheid), kondigde Van Marum op 31 januari 1795 een nieuwe les hierover aan. Maar er was ook een directe aanleiding, namelijk een felle brand die kort na de proefnemingen met het Zweedse brandblusmiddel in Haarlem plaatsvond.⁹

Van Marum begon zijn les met de volgende woorden:

Gyl.[ieden] herinnert ul.[ieden], dat ik herhaalde reizen [keren] een gewoonen teerton, zo fel brandende, dat men dezelve op 5 voeten afstand nauwelyks naderen kon, met een 1/4 pond of omtrent een 1/5 pint water geheel gebluscht heb. Deeze ondervinding doet derhalven zien, dat eene veel geringere hoeveelheid water, dan de gewoone brandspuiten geeven, in staat is een hevigen brand te blusschen; en dat dus kleine spuiten, dan de gewoone, ter blussching van hevigen brand voldoen kunnen.¹⁰

Vervolgens toonde hij een 'draagbare brandspuit' die 'door een man gemaklyk verdraagen en gebracht kan worden ter plaatse waar de brand is'. Volgens Van Marum gaf deze zoveel water dat niemand die zijn vorige proeven met het brand blussen gezien had er ook maar een moment aan kon twifelen of deze hoeveelheid water meer dan voldoende zou zijn om elke brand, mits beperkt tot een kamer of tot een klein gedeelte van een gebouw, hoe hevig deze ook was, zo goed als zeker te blussen.

Van Marum wees daarom ook op het grote voordeel dat een dergelijke draagbare brandspuit in de meeste gevallen zou kunnen hebben als deze overal waar brand ontstond voorhanden was. Deze zou dan immers, mits er in elke buurt een stond, zonder tijdverlies naar de brandlocatie gebracht kunnen worden in het deel van het gebouw waar deze woedde. Een soort voorloper van de brandblusser of brandslanghospel dus.

Voor de benodigde hoeveelheid water volstond een pomp in een huis en het water kon met emmers worden aangevoerd. Voor de bediening van de brandspuit waren slechts twee mannen nodig.

Voor de bediening
van de brandspuit
waren slechts twee
mannen nodig

⁹ 'Te weten by den brand op den 22sten dezer [22 januari 1795] in het huis, bewoond geweest door den waardigen Burger Bosveld, wiens aanzienlyke en kostbare Boekery, onder al den overigen roof der vlamme, daar by voor een goed deel, zo niet geheel bedorven, geraakt is.' NAKL 57 (30 januari 1795) 36, 58 (6 februari 1795) 42, 177 (19 mei 1797) 156.

¹⁰ NAKL 58 (6 februari 1795) 42.

- 4 Nr. 6. Draagbare handbrandspuit, Jan Overbeek, Haarlem, 1799, naar Jan Paauw, Leiden 1778. Dit is het vroegste, meest geheel authentieke bekende exemplaar van een Spuitje van Pauw, vervaardigd door Overbeek, voorzien van een korte lederen slang en een lange slanke messing straalpijp. Foto's prof. dr. B.J. van Royen.

Hofje van Noblet, Haarlem

Een om te pompen en te persen en een om de 'spuit-pyp', tegenwoordig straalpijp genoemd, vast te houden, ofwel om te blussen. Volgens Van Marum kon, als het erop aankwam, zelfs een man pompen, persen en blussen. Een, twee of hooguit drie emmers water waren, mits de straalpijp goed bediend werd, te allen tijde voldoende voor het blussen van een felle brand, die in een gewone kamer of een ander gedeelte van een gewoon huis kon ontstaan.¹¹

Van Marum pleitte ervoor 'dat alle buurten van onze stad [Haarlem] van zodanige kleine spuiten voorzien wierden, en wel op zodanig eene wyze, dat elk burger, op 't oogenblik als er brand in zyn huis ontstond, de spuit van zyne buurt verkrygen konde.' Hij introduceerde zodoende de 'buurt-brandspuit' en maakte een ontwerp 'volgens 't welk deeze stad [Haarlem] binnen kort van een genoegzaam aantal van zodanige kleine spuiten konde voorzien worden'. Hierbij bracht Van Marum ook nog naar voren dat de bewuste brandspuit tevens als voordeel boven de gewone brandspuiten had, dat deze in een kelder, waar het niet vroom, waarvan er in elke buurt makkelijk een te vinden was, opgeslagen kon worden, en dat deze derhalve bij de strengste vorst direct in gebruik genomen kon worden. Ook kon de brandspuit bij strenge vorst, nadat deze was ingezet, voor of tijdens het spuiten, volgens hem niet onbruikbaar worden. Dit in tegenstelling tot wat bij gewone brandspuiten het geval was.¹²

Ruim twee jaar later, in de tweede week van mei 1797, voerde Van Marum in Haarlem twee nieuwe proeven uit 'om te doen zien, dat men door een enkele spuit, welke

¹¹ Idem, 42-43.

¹² NAKL 43, 177 (19 mei 1797) 157.

5 Detail van een spotprent op Van Marum met een verbeelding van een van zijn proefnemingen met diens draagbare handbrandspuit, waarvan het bijschrift luidt: 'Er werd brand geblust – maar men word een weynig ontsteld'. Anonieme tekening, 1795/1797-1831.

Noord-Hollands Archief, Haarlem

door één man gedragen kan worden, en met weinig water, een zeer fellen brand blusschen kan, wanneer dit wel wordt aangewend.' Deze proeven of demonstraties vonden niet plaats bij Teylers Stichting, maar waren bedoeld voor het publiek, dat tot dan toe alleen hierover had kunnen lezen.

De NAKL deed uitgebreid verslag van deze proeven. Plaats van handeling was het 'Harmen Jansensveld', ook bekend als het Harmen Jansveld, waar voor rekening van Teylers Stichting, en met toestemming van het stadsbestuur, in opdracht van Van Marum een zeer brandbare 'hut' was gebouwd.

De eerste proef met de licht ontvlambare hut voerde Van Marum op 8 mei uit in aanwezigheid van de directeuren van Teylers Stichting en andere toeschouwers, waarover werd bericht:

Er was toen zo veel wind, dat zommige molens met halve zeilen omgingen. Toen de krullen van rondsom aangestoken waren, stonden de beteerde rieten-matten welhaast in vollen vlam. De wind joeg de vlam ook door de retten tusschen de planken van de zuid-oost-zyde, zo dat die zyde der hut ook van buiten grootendeels in den brand stond.

Het lukte om de felle brand die ontstond met 'omtrent vyf emmers, zo veel men heeft kunnen nagaan', te blussen. Daarna moest alleen nog worden nageblust. Echter, er werd niet een exemplaar van de door Van Marum zo aangeprezen brandspuit ingezet, maar ook een tweede. De verklaring hiervoor luidde:

6 Ernst II. Ludwig Herzog von Sachsen-Gotha und Altenburg. Olieverf op papier en linnen, Johann Georg Ziesenis, Hannover, 1768.

Alte Nationalgalerie, Berlijn

Men stelde ook ene dergelyke spuit voor een der gemelde openingen van de zuid-west-zyde, en hier mede bluschte men in zeer korten tyd de zuid-oost-zyde; dit had ook door dezelfde spuit, waar mede de eerstgemelde zyden gebluscht waren kunnen geschieden, doch de vrees der helpers had hun hier toe ene andere spuit doen aangrypen, welke uit voorzorg by de hand stond.

Hoogstwaarschijnlijk omdat het Van Marum toch niet lekker zat dat bij de proef een tweede brandspuit was ingezet, herhaalde hij deze op 11 mei. Dit gebeurde om 17.00 uur in aanwezigheid van vele honderden toeschouwers. Nadat de hut ruim vier minuten in de brand stond, begon Van Marum op dezelfde manier als bij de vorige proefneming de brand te blussen. In tegenstelling tot bij de eerste proef liet hij de brandspuit tot slot in de hut zelf plaatsen voor wat nabluswerk. Volgens vele ooggetuigen

was deze brand, na het begin der spuiting, in drie minuten zo verre gebluscht, dat het hout slegts hier en daar nog smeulde, en op enkele plaatsen tusschen de reten weder enige vlam vatte: doch dit alles was van zo weinig belang, dat het ras, door een natte dwyl aan een stok, en door een gewone tuinders gieter, wierd uitgedoofd.

De brandspuit had voor dit resultaat slechts drie emmers water gebruikt. Om aan te tonen dat de brandende hut niet alleen was geblust maar ook niet volledig uitgebrand, is deze nog enkele dagen blijven staan.¹³

Hierna volgde nog een proef, maar louter omdat tot over de landsgrenzen interesse daarvoor was gewekt. Dit gebeurde ter gelegenheid van een reis die Van Marum in de zomer van 1798 maakte naar Duitsland op verzoek van Ernst II. Ludwig, Herzog von Sachsen-Gotha und Altenburg (1745-1804), een groot liefhebber en mecenas op het gebied van de wetenschap, en vond plaats in Gotha. In zijn dagboek schreef Van Marum over deze proef:

24 Julij, Hedenavond de hut van 24 Vt. [voet] lengte, 20 voet breedte, 14 vt. Hoogte, van binnen beteerd en vervolgens met stroomatten beteerd in brand gestookt. – Bij gebrek van teer had ik circa 40 [pond] gesmolten harst [sic] in het stroo laten smijten; hierdoor was de brand veel geweldiger dan bij de proeven te Haarlem; het gelukte echter dezelve met 4 à 5 emmers te blusschen.¹⁴

De demonstratie voor de hertog van Gotha verliep dus zeer succesvol. Naar aanleiding hiervan werd, refererend aan het Zweedse blusmiddel waar alles mee begonnen was, nog eens benadrukt ‘dat het geheel nodeloos is, naar andere konstige, kostbare, en de spuiten bedervende blusmiddelen om te zien; vermits men, met gemeen water, zig even goed, zo niet beter redden en den sterksten brand blusschen kan.’¹⁵

‘Van Marum-spuitje’ of Spuitje van Paauw

De brandspuit waarmee Van Marum de hiervoor beschreven beproevingen uitvoerde, waar hij nauwelijks op ingaat, staat te boek als het ‘Van Marum-spuitje’ en wordt alom beschouwd als een uitvinding door hem. Er is zelfs gesteld dat hij er in 1797 een patent (octrooi) op kreeg, die destijds werden verleend door de Staten-Generaal.¹⁶

Het is echter onduidelijk hoe de naam ‘Van Marum-spuitje’ moet worden uitgelegd. Verwijst deze naar de eigenaar (en zijn proeven daarmee) of (ook) naar de uitvinder? Het is om meerdere redenen logisch om te denken dat Van Marum de bewuste brandspuit heeft uitgevonden. Maar laten we eerst eens kijken wat hij zelf over zijn brandspuit heeft gezegd. Voor zover bekend is hij hier drie keer over te spreken gekomen:

¹³ NAKL 177 (19 mei 1797) 155-156.

¹⁴ R.J. Forbes (red.), *Martinus van Marum, life and work II* (Haarlem 1970) 130-131.

¹⁵ NAKL 244 (31 augustus 1798) 66-67, August Beck, ‘Ernst II. Ludwig’, in: *Allgemeine Deutsche Biographie* 6 (1877) 308-313 [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd102109109.html#adbcontent>.

¹⁶ A.C. Broeshart, *De geschiedenis van de brandweer in Nederland* (Rijswijk 1986) 48.

1795: 'Deeze spuit, die ten mynen huize, zo als ik veelmaalen heb te kennen gegeven, ten dienste van myne buuren, en van elk wie dezelve ter blussching van brand verlangen moge, zederd veele jaaren altoos gereed staat, kan by my door een ieder, die 'er belang in stelt bezichtigd worden. Deze is gemaakt door J. Paauw, voorheen Physisch-instrument-maker te Leiden; doch kan gemaklyk door elken Brandspuit-maaker of Phisisch-instrument-maaker worden nagevolgd.'¹⁷

1797: 'Myne spuit is reeds in 1778 gemaakt, door den Burger J. Paauw, voorheen Physisch Instrumentmaker te Leiden.'¹⁸

1805: 'Dat wijders deze soort van Draagbare Brandspuiten, zo als die reeds door wijlen den Instrumentmaker J. Paauw in 1778 voor mij gemaakt is, mij zedert dien tijd bestendiglyk is voortgekomen den voorrang verdienen boven alle Draagbare Brandspuiten [...]'.¹⁹

Met name uit het laatste citaat zou kunnen worden opgemaakt dat Van Marum een door hem uitgevonden brandspuit liet maken door Paauw, omdat hij schrijft 'voor mij gemaakt'.

Vooralsnog is er geen enkele aanwijzing dat deze Paauw, Jan Paauw sr. (ca. 1723-1803), meerdere exemplaren van deze brandspuit maakte en ook niet dat hij nog andere produceerde. Hieruit zou dus kunnen worden geconcludeerd dat de brandspuit in ieder geval speciaal voor Van Marum werd vervaardigd, maar niet dat hij deze ook uitdacht.²⁰ Het moge echter duidelijk zijn dat Van Marum zeer wel in staat was om een brandspuit uit te vinden.

Het is bekend dat Paauw in opdracht van wetenschappers instrumenten maakte. In de collectie van prof. dr. Petrus (Pieter) van Musschenbroeck (1692-1761), die internationale roem genoot als experimenteel fysicus, bevonden zich vele instrumenten van de hand van Paauw. Dit betrof onder andere pyrometers of vuurmeters, die Paauw maakte volgens het model van Van Musschenbroek, tevens de uitvinder van dit instrument, zij het dat deze door eerstgenoemde werd vervolmaakt.²¹

¹⁷ NAKL 58 (1795) 44.

¹⁸ M. van Marum, 'Bericht van Doctor Van Marum, betreffende zyne proefneemingen omtrent het brandblusschen', in: NAKL 181 (1797) 190.

¹⁹ [J.H. Onderdewijngaart Canzius, M. v. Marum], *Bericht* ([Delft 1805]), betreft een verkoopbrochure van Onderdewijngaart Canzius met de mogelijkheid om in tekenen, voorzien van een aanprijzing door Van Marum.

²⁰ Maria Rooseboom, *Bijdrage tot de geschiedenis der instrumentmakerskunst in de Noordelijke Nederlanden tot omstreeks 1840*. Mededeling uit het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen te Leiden, No. 74 (Leiden 1950) 110-112.

²¹ Met een pyrometer of infrarood-thermometer wordt tegenwoordig een instrument bedoeld om temperaturen mee te meten, zoals door de brandweer. Het in 1731 door Van Musschenbroeck ontwikkelde instrument was echter geen pyrometer en evenmin een dilatometer, maar bedoeld om de uitzetting van in het bijzonder metalen te meten. Voor het bepalen van het thermisch uitzettingscoëfficiënt is het noodzakelijk dat van het verwarmde object de exacte lengte en juiste temperatuur bekend zijn. De eerste versie van Van Musschenbroecks pyrometer voldeed aan geen van beide eisen. Met het apparaat kon alleen worden aangetoond dat stoffen (metalen) onder invloed van

Paris den 22. Aug. 1797.

Hoog geachte vriend!

De Haarlemsche Convent van den 14. d. d. heeft ons het interessante
brieff outrent het wonderbaarlyke effect der door u uitgevonden
vraagbaare Handbrandspuiten mede. De nuttigheid daarvan
is door ons byzonder gevoelt geworden, daar zo kortlyf ylerden
alhier maakt de heer St. Roch de gevolgen van een brand zo vood,
lottaig voor bedralfs benevens door het u laat aan komen der
niet middelen, geweest zija. De weinige hoeveelheid van
water welke daer toe vereischt word, maakt die uitvinding in
dit land, en byzondere in deze Stad, van nog hooger gewicht,
en dere consideration hebben een minister meyer benoogen van
uwer vriendelykheid te verzoeken over die machine, zo het
mogelyk is, eenige nadre details te hebben.

Het d. d. commissie heeft de minister uij geachtzand, die
uif het gevoegen verzoekt u van uijed vaard achtting te verzoeken
en uijgen dienst alhier hartgrondig aante bieden.

G. Vander Haerem,

Den Burg van Marum te Haarlem.

7 De brief van Gaspard Meyer, gevolmachtigd minister van de Bataafse Republiek in Frankrijk, aan Martinus van Marum uit 1797.

Noord-Hollands Archief, Haarlem

verwarming uitzetten en bij afkoeling weer krimpen. In opdracht van Van Musschenbroeck werd in 1759 door Paauw een verbeterde versie van de pyrometer gebouwd. De te meten staaf werd geplaatst in een afgesloten vat met vloeistof waarvan de temperatuur werd gemeten met een thermometer. Zodoende werd aan bovengenoemde voorwaarden voldaan. P.C. Molhuysen, Fr.K.H. Kossmann (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (NNBW) X (Leiden 1937) kol. 660, Rooseboom, *Bijdrage tot de geschiedenis der instrumentmakerskunst*, 106-107.

In opdracht van François d'Arles de Linière, een Franse uitvinder die zich in 1759 vestigde in Voorburg, bouwde Paauw een model dat bekendstaat als een model van een keukenpomp. De Linière had enige naam opgebouwd met uitvindingen van waterhuishoudkundige machines en was gevraagd om een waterpomp te ontwerpen. Deze pomp, die niet direct bedoeld lijkt te zijn geweest als keukenpomp, zou wrijvingsloos werken en gebruikt kunnen worden om land droog te leggen, schepen mee leeg te pompen of als brandblusser!²²

Door dr. Maria Rooseboom, auteur van de belangrijke studie over de geschiedenis van de instrumentmakerskunst in de Noordelijke Nederlanden tot omstreeks 1940, maar ook door anderen, wordt Paauw beschouwd als een van de kundigste en veelzijdigste Nederlandse instrumentmakers van zijn tijd, die ook instrumenten maakte naar eigen model.²³

Dat niettemin ook in de tijd zelf de gedachte leefde dat Van Marum de uitvinder was van de brandspuit waarmee hij demonstraties gaf, blijkt onder andere uit de vele reacties uit binnen- en buitenland die hij daarop kreeg. In 1797 bereikten Van Marum verschillende brieven van geïnteresseerden. Op 22 mei schreef de Nederlandse patriot Cornelis van der Hoeven (1766-1831), namens Gaspard Meyer (1749-1799), gevolmachtigd minister van de Bataafse Republiek in Frankrijk, bijvoorbeeld vanuit Parijs: 'Hoog geachte Vriend! De Haarlemsche Courant van den 14 dezer deeld [sic] ons het interessante berigt omtrent het wonderbaarlijk effect der door U uitgevonden draagbare Handbrandspuiten mede.'²⁴

Hoewel in veel brieven wordt verwezen naar het bericht over de proefneming in de *Haarlemsche Courant*, is daarin niet vermeld dat de brandspuit een uitvinding was van Van Marum. Dit is door veel lezers ingevuld. Maar in reacties op brieven waarin Van Marum de uitvinder van de brandspuit wordt genoemd heeft hij dit ook geen enkele keer weersproken. Overigens wordt hij in sommige brieven niet aangeduid als de uitvinder, maar is alleen verwezen naar zijn blusmethode.²⁵

Van Marum kreeg ook een extract toegestuurd van een door de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek in Den Haag genomen besluit in relatie tot zijn handbrandspuit en blusmethode. In de zitting van de Nationale Vergadering

²² Van dit model zou volgens het Universiteitsmuseum Utrecht uiteindelijk nooit een pomp op ware grootte zijn gebouwd, maar uit een resolutie van de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland uit 1762 blijkt dat De Linière bezwaar maakte over inbreuk op zijn octrooi op waterpompen door de dijkgraaf van Vianen. www.utrechtaltijd.nl, aldaar: https://www.utrechtaltijd.nl/collecties/detail/?collection=utralt_universiteitsmuseum_V-53, <https://umu.nl/>, aldaar: <https://collections.uu.nl/details/collect/105297>, Nationaal Archief, Den Haag, Legatie Frankrijk, nummer toegang 1.02.14, inventarisnummer 553.

²³ Rooseboom, *Bijdrage tot de geschiedenis der instrumentmakerskunst*, 111-112.

²⁴ Noord-Hollands Archief, Haarlem (NHA), 529, Marum, dr. M. van, te Haarlem, inventarisnummer 73, A.M. Elias, P.C.M. Schölvinck, met medew. van H. Boels, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam 1991) 113, <https://collections.louvre.fr/>, aldaar: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010066840>.

²⁵ NHA, 529, Marum, dr. M. van, te Haarlem, inventarisnummer 73.

Gelykheid Vryheid Broederchap

Extract uit het Re-
gister der Decreeten van
de Nationaale Vergadering
tepræsenteerende het Volk
van Nederland. —

Dinsdag den 30^{en} Mij 1797.
Het Dode Jaar der Bataafsche Vryheid

Is gehoord het Rapport van de Bur-
gers Repræsenteanten van Moorn en Ver-
tere by Decreet van den 20^{en} dizez gecon-
sulteerden der Examen van de Propositie
van den Burger Repræsenteant Stoffman
ten Zelfen dage aldier gedaan, en tondes-
tende om de Vinding der Draasbare Weg
Spuit en de Proeven door den Burger
van Marum te Haarlem daar vrede
gedaan, Zoo veel mogelijk tot niet den
Maatschappij algemeen te maaken.

En Gedecreteerd, by dize te verlaaren
dat: Om Van het Voortz Werkhuig, de best
te vraspen te tredken, het de Vergade-
ring aangenaam Lijn Lal, wanneer
de Burger van Marum ontrent het
gemelde Werkhuig, en Lijne gestomen
Proeven, die Informatien en Voorlichtingen
aan

coll.
J. Kiebert.
A. H. Vander Laaghe

8 Het door de Nationale Vergadering van de Bataafsche Republiek in Den Haag aan Van Marum toegestuurde extract over haar besluit.

Noord-Hollands Archief, Haarlem

van zaterdag 20 mei stelde de burgerrepresentant Bernardus Wilhelmus Hoffman (1758-1816), een Groningse theoloog, voor 'om de draagbare Brandspuit, door Van Marum uitgevonden, en welkers nut reeds genoegzaam gebleken is, alhier in werking te brengen [in de Bataafse Republiek in te voeren]', wat in handen werd gelegd van een personele commissie. Ook de Nationale Vergadering werd dus voorgespiegeld dat Van Marum de uitvinder was van de handbrandspuit waarmee hij zijn proeven uitvoerde.

Reeds op 30 mei bracht de burgerrepresentant Hendrik Daniël van Hoorn (1731-1802) namens de commissie in de Nationale Vergadering verslag uit.²⁶ Op basis van het door de commissie opgestelde rapport werd besloten dat

om van het voorsz. werktuig de beste vrugten te trekken, het de Vergadering aange naam zijn zal, wanneer de Burger van Marum omtrent het gemelde werktuig en Zijne genomen proeven, die informatie en voorligtingen aan het publicq door den druk zal willen kenbaar maaken.

Op 16 juni schreef Van Marum aan de Nationale Vergadering:

Ter voldoening aan het decreet der Nationale Vergadering van 30 mey laatstleden, ten opzichte myner proefneemingen omtrent het brandblussen genomen, heb ik het nevensgaande Bericht doen drukken, waarvan ik de vryheid neem u deese 120 exemplaaeren te zenden, verzoekende dat hier van aan elk der leden van de Nationale Vergadering een exemplaar mogen afgegeeven worden.

Het *Bericht van Doctor van Marum, aangaande het gebruik van eene draagbare brandspuit om daar mede, op 't spoedigste brand te blusschen*, gedateerd 10 juni 1797, zou door Van Marum in de 'Haerlemmer Courant' bekend gemaakt worden. Voorts werd de tekst gepubliceerd in de NAKL van 16 juni 1797.²⁷ In zijn brief aan de Nationale Vergadering ontkende Van Marum evenmin dat hij de uitvinder van de brandspuit was.

De conclusie dat Van Marum de geestelijke vader zou zijn van de bewuste brandspuit is ook later terug te zien, waaronder in invloedrijke publicaties. Zoals het belangrijke zesdelige werk *Martinus van Marum. Life and Work*, onder redactie van prof. dr. Robert Jan Forbes (1900-1973) en anderen, een uitgave van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem uit de jaren 1969-1976. Daarin staat dat Van Marum in 1795 tijdens zijn eerdergenoemde derde les op zaterdag 31 januari, die eveneens is gepubliceerd, heeft verteld dat hij de uitvinder van de brandspuit is. Dit staat echter niet in de bron waar Forbes, die de brandspuit in het

²⁶ M. van Marum, *Bericht van Doctor van Marum, aangaande het gebruik van eene draagbare brandspuit om daar mede, op 't spoedigste brand te blusschen* (Haarlem 1797) 1, *Groninger courant* (26 mei 1797), *Rotterdamsche courant* (1 juni 1797), NHA, 529, Marum, dr. M. van, te Haarlem, inventarisnummer 73, Elias, *Volksrepresentanten en wetgevers*, 114, 121-22.

²⁷ In geen enkele Nederlandse krant kon een bekendmaking van het *Bericht van Doctor van Marum, ...* worden teruggevonden. NHA, 529, Marum, dr. M. van, te Haarlem, inventarisnummer 73.

B E R I C H T

VAN

DOCTOR VAN MARUM,

AANGAANDE HET GEBRUIK VAN EENE
DRAAGBAARE BRANDSPUIT, OM
DAAR MEDE, OP 'T SPOEDIGSTE,
BRAND TE BLUSSCHEN.

(GEPLAATST IN DEN N. A. KONST- EN LETTER-
BODE N°. 181. VAN VRYDAG 16 JUNY 1797.)

Met veel genoegzen gezien hebbende uit het decreet der Nationaale Vergadering van den 30 Mey laatstleden, waar van dezelve my een extract heeft gelieven te zenden, dat de Nationaale Vergadering acht gellaa-gen heeft op de proefneemingen door my ter verbeete-ring van de inrichting tot het brandblusschen geno-men, en dat dezelve gedecreteerd heeft: te verklaaren dat het, om van het door my gebruikte werktuig de beste vruchten te trekken, der Vergadering aange-naam zyn zal, wanneer ik omtrent het gemelde werk-tuig en myne genomen proeven eenige nader informaa-tien en voorlichtingen aan het Publik, door den druk, zal willen kenbaar maaken, tracht ik thans door het volgende aan de intentie der Nationaale Vergadering te voldoen.

De goede uitslag myner proefneemingen omtrent het
brand-

- 9 M. van Marum, Bericht van Doctor van Marum, aangaande het gebruik van eene draagbare brandspuit om daar mede, op 't spoedigste brand te blusschen (Haarlem 1797).

Noord-Hollands Archief, Haarlem

boek zelf heeft behandeld, naar verwijst.²⁸ In het *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* van het Nederlands Economisch-Historisch Archief schrijft Hans Wildeboer voorts: 'Op 8 en 11 mei 1797 deed Van Marum proeven met een vinding van zijn hand: een kleine draagbare handbrandspuit.'²⁹

Alvorens nader aandacht te besteden aan de verdere geschiedenis van het Van Marum-spuitje, moeten we een sprong in de tijd maken om eindelijk uitsluitsel te krijgen over de geestelijk vader daarvan. De bronnen die hiervoor kunnen dienen zijn voor zover bekend nooit eerder in beeld geweest daar waar het ging over het Van Marum-spuitje.

In de AKL van vrijdag 12 januari 1821 verscheen een uitgebreid artikel getiteld 'Aanmerkingen en herinneringen na het afbranden van twee paleizen te Brussel'. Het ging hier om een brand in het paleis van de prins van Oranje en in het aangrenzende paleis van de Staten-Generaal. De brand had de anonieme auteur

aanleiding gegeven tot herlezing en overweging van het gene betreffende de middelen, om fellen brand in den aanvang te blusschen, voor vele jaren in Uw Weekblad geplaatst is, en tot aanmerkingen hierover, die ik, na rijpe overweging, nuttig acht door UED. [de redacteur van het weekblad] aan de Lezers van dit blad te worden medegedeeld, opdat bij de groote schade, door den laatsten brand ontstaan, de aandacht van velen op nieuw worde opgewekt, ter aangrijping van hetgeen de ondervinding geleerd heeft ter blussching van brand in den aanvang toereikend te zijn.

De auteur eindigt met een antwoord op de vraag waarom Van Marums 'plan van meer algemeene voorziening der steden van deze draagbare Brandspuit' volgens hem geen 'opgang' maakte, waaraan hij toevoegde: 'In de Zuidelijke Provinciën vooral heeft men nog weinige ligt verdraagbare Spuiten bij der hand, om den brand in den aanvang te blusschen.'³⁰

Het hiervoor behandelde ingezonden stuk lokte al snel een reactie uit van een heel andere orde, die op 23 januari daaraanvolgend verscheen in nummer 4 van hetzelfde blad. Ook deze briefschrijver wenste anoniem te blijven, althans hij ondertekende zijn stuk met ...I...t. Hij sprak van 'de kleine draagbare brandspuitjes, door den Hr. v. Marum uitgevonden' en wierp de volgende vraag op:

alle die lofredenaars op die genomene proeven, en zij, die die kleine brandspuitjes zoo sterk aanbevelen, hebben die wel in 't oog gehouden het onderscheid dat 'er is, tuschen den brand, bij die genomene proeven gebezigd, en eenen werkelijken brand?

²⁸ In deel 4 van *Martinus van Marum, life and work*, staat voorts over twee exemplaren van de brandspuit, waaronder een van Korpora: 'Both are fine examples of the portable fire-engine designed by Van Marum.' R.J. Forbes (red.), *Martinus van Marum, life and work* III (Haarlem 1971) 282, G.L'E. Turner, T.H. Levere, *Martinus van Marum, life and work* IV (Leiden 1973) 355.

²⁹ Wildeboer, 'Ontwikkeling van de brandspuit in de zeventiende en achttiende eeuw', 36.

³⁰ AKLB 2 (12 januari 1821) 23-26.

Een terechte vraag. En hij vervolgde:

Die proeven zijn alle genomen in de opene lucht, op klaren lichten dag, in de nabijheid van het water [...] en de huisjes of hutjes werden aangestoken, toen de bluschgereedtschappen alle in volkomen orde waren.

Weer een raak punt. En toen kwam hij met zijn belangrijkste kritiek:

Hoe treffelijk de proeven van van Marum ook uitgevallen zijn mogen met het blussen van zelfsgestichten brand; ik herinnere mij niet, dat 'er na het bekendmaken dier genomene proeven, noch door van Marum, noch door eenen anderen, met die kleine brandspuitjes een werkelijk plotseling ontstane brand gebluscht zij.³¹

Het na al die jaren openlijk ter discussie stellen van het effect van het Van Marum-spuitje bij een plotselinge brand waar naartoe moest worden uitgerukt, lijkt een grote schok teweeggebracht te hebben. Maar in wezen had dit inderdaad ook beproefd moeten worden. Voorafgaand aan de publicatie van de brief liet de redactie weten dat zij het beweerde voor rekening van de steller liet. Van Marum stond immers hoog aangeschreven als wetenschapper en er bestonden al decennialang goede banden tussen hem en de redactie van het periodiek.

Maar we mogen van geluk spreken dat de kritische brief is geplaatst want deze noopte Van Marum om daarop te reageren. Reeds op vrijdag 26 januari kwam hij met een reactie, waarover de redactie schreef: 'Aan den volgenden Brief verleenen wij spoedig eene plaats.' Van Marum sprak van een

tegenschrift, in Uw Weekblad No. 4, tegen de aanmerkingen en herinneringen, betreffende de door mij in 1797 beproefde wijze om fellen brand in den aanvang gereedelijk te blusschen, uit Amsterdam geaddresserd, en in No. 2 geplaatst. Daar het oogmerk van dit geschrift zeer blijkbaar is: mijn voorstel, eertijds gedaan, om de draagbare Brandspuit in meer algemeen gebruik te brengen, tegen te werken, acht ik het nuttig Uwe Lezers onder het oog te brengen, op welk een slinksche en met de waarheid strijdende wijze (hetgeen UED. bij het aannemen van dit stuk ter plaatsing niet schijnt opgemerkt te hebben) de schrijver dit oogmerk heeft trachten te bereiken, en ik kan dus niet nalaten UED te verzoeken, het navolgende in het eerst uitgegeven Nummer te plaatsen.³²

Het verweerschrift van Van Marum kan en hoeft hier niet in extenso te worden behandeld. De schrijver van het tegenschrift brengt onder meer naar voren dat de Van Marum-spuitjes sinds 1797 nog nooit waren ingezet bij een echte, spontaan ontstane brand. Hierbij is het de vraag in hoeverre hij daar zicht op kon hebben. Er waren toen namelijk al relatief veel van dergelijke brandspuitjes door verschillende makers geproduceerd en verkocht en ze bleven lang in gebruik, waarover later meer. Van Marum kon dan ook verschillende voorbeelden noemen waarbij deze wel

³¹ AKL 4 (23 januari 1821) 50-53.

³² AKL 5 (26 januari 1821) 66.

10 Martinus van Marum in circa 1826. Olieverf op doek, Charles Howard Hodges (1764-1837).

Teylers Museum, Haarlem

degelijk hun nut bewezen, wat eigenlijk ook niet anders kan. Maar het meest interessante is dat Van Marum nu ook voor het eerst ingaat op de opmerking dat hij de uitvinder was van de draagbare brandspuit waarmee hij zijn proeven verrichtte, waarover hij schreef:

Ik kan nog bij deze gelegenheid niet wel nalaten aantemerken, dat ik het oogmerk niet wel begrijp, waarom de Schrijver, tegens mijne meermalen herhaalde verklaring mij als uitvinder van de door mij gebruikte Brandspuit wil doen voorkomen, en even als of ik bijzondere reden had die Brandspuiten aanteprizen of daarvan aanbevelingen te zien. Ik heb immers reeds bij het eerste berigt mijner proeven, in uw Weekblad van 1797 geplaatst, gezegd: „dat de door mij toen gebruikte spuit reeds in 1778 gemaakt was door J. Pauw, Physisch Instrumentmaker te Leyden. Ligtelyk (voegde ik 'er bij) vindt men ook elders draagbare Brandspuiten, die even goed aan het oogmerk voldoen.”³³

Van Marum vermeldde in 1797 inderdaad dat Jan Paauw de maker was van zijn brandspuit, maar zoals aan de orde kwam werd hij vervolgens toch tot in de Nationale Vergadering beschouwd als de uitvinder, wat voor zover na te gaan op basis van de bewaard gebleven correspondentie nooit door hem is weersproken. Pas nadat er vele jaren later kritiek kwam op de draagbare handspuit waarmee Van Marum zijn proeven verrichtte, ontkende hij direct en nu expliciet dat hij niet de uitvinder van het apparaat was.

³³ Idem, 68.

Het zal waarschijnlijk nooit met zekerheid te zeggen zijn of hier sprake was van opzet. Maar hoogstwaarschijnlijk is dit niet het geval. Voor Van Marum was het brandbestrijdingsvraagstuk slechts een klein avontuur. In zijn autobiografie rept hij hier met geen woord over.³⁴ Belangrijk hierbij is dat deze dateert uit 1810, elf jaar voordat er, voor het eerst, kritiek kwam op de door hem gehanteerde handbrandspuit.

Het belangrijkste is dat we nu zeker weten wie de uitvinder is van de bewuste brandspuit en dat het Van Marum-spuitje, een aanduiding die bij leven van Van Marum nog niet werd gebruikt, dient te worden gewijzigd in het Spuitje van Paauw.

Het Spuitje van Paauw en zijn makers

Of de door Jan Paauw uitgevonden en vervaardigde brandspuit die Van Marum bezat bewaard is gebleven, weten we niet. Paauw kennende zou hij deze zeker hebben voorzien van een signatuur, maar die zou verloren gegaan kunnen zijn.³⁵ Handbrandspuiten werden vaak voorzien van een messing plaatje waarop de naam van de maker en veelal andere informatie stond, zoals een jaartal.

Wel zijn er handbrandspuiten overgeleverd die volgens Van Marum identiek waren aan het Spuitje van Paauw. In 1797 schreef eerstgenoemde: 'Dezelve zoort wordt thans hier in [Haarlem] gemaakt by den Brandspuitmaker J. Overbeek.'³⁶ Op 26 februari 1795 maakte laatstgenoemde, gevestigd in de 'Grootte Houtstraat, over het Proveniers Huis', voor het eerst reclame voor de bij hem verkrijgbare brandspuit. De tekst van zijn advertentie luidt:

De Burger Martinus van Marum te Haarlem, onlangs in een zyner lessen by Teylers Fondatie aangetoond hebbende, de mogelykheid om met behulp van een kleine Brandspuit, door hem aldaar vertoond, een ontstaane Brand op eene spoedige en gemakkelyke wyze te blusschen, en dus den verderen voortgang te stuiten; en daarby aangedrongen hebbende op de noodzakelykheid om in ieder Wyk der Steden zodanig eene Brandspuit (die gemakkelyk van het eene Huis in het andere over te brengen is) – Zoo adverteerd Jan Overbeek, Koperslager en Stads Brandspuitmaaker te Haarlem, dat zodanige Spuiten by hem gemaakt en afgeleeverd worden, tot den prys van twaalf Ducaaten; recommandeert zich deswegens in ieders gunst. NB. Deeze Spuiten zyn mede zeer geschikt en noodzakelyk zoo op Schepen als Buitenplaatsen.³⁷

Op 17 juni 1797, dus ruim een maand na de twee openbare proefnemingen van Van Marum en een dag nadat zijn *Bericht [...] aangaande het gebruik van eene draagbare brandspuit om daar mede, op 't spoedigste brand te blusschen [...]* verscheen,

³⁴ Ernst Cohen, *Eene onbekende autobiographie van Martinus van Marum (1750-1837)* (overgedrukt uit 'Chemisch weekblad', deel 35, No. 8, 1935; Amsterdam z.j.) passim.

³⁵ Rooseboom, *Bijdrage tot de geschiedenis der instrumentmakerskunst*, 111.

³⁶ NAKL 181 (1797) 190.

³⁷ Op 3 maart 1795 herhaalde Overbeek deze advertentie. *Oprechte Haarlemse Courant (OHC)* (30 januari 1796), *Haarlemse Courant* (26 februari 1795), (3 maart 1795).

- 11** Nr. 1. Draagbare handbrandspuit. Jan Overbeek, Haarlem, 1795, naar Jan Paauw, Leiden, 1778. Dit is voor zover bekend een van de twee oudste bewaard gebleven exemplaren van een Spuitje van Paauw, vervaardigd door Overbeek, voorzien van nr. 9. Korte leren slang en lange slanke straalpijp manco, overgeschilderd en voorzien van een modern messing naamplaatje. De andere, nr. 2, voorzien van nr. 15, zou professioneel gerestaureerd moeten worden. Van de vijf exemplaren, deze en de nrs. 2-3, 5-6, is dit de enige die in een bak staat of een ombouw heeft en los van de grond komt. Vergelijk met afb. 4. Foto Ton Markwat.

Veiligheidsregio Kennemerland, post Haarlem

maakte Overbeek voor zover bekend voor de derde keer reclame voor de bij hem verkrijgbare brandspuit. De nieuwe, beknoptere, advertentietekst luidt:

Jan Overbeek, Mr. Koperslager en Stads-Brandspuitmaker te Haarlem, adverteert, dat by hem worden gemaakt alle soorten van Brandspuiten, en met veel succes ge-
debiteerd, die soort van Draagbaare Brandspuiten, waarmede Dr. van Marum on-
langs door twee Proefnemingen heeft aangetoond, dat een felle Brand zeer spoedig
kan gebluscht worden.³⁸

Op basis van genoemde messing naamplaatjes van makers op brandspuiten da-
teren voor zover bekend de twee oudste bewaard gebleven exemplaren van een
Spuitje van Paauw, vervaardigd door Jan Overbeek, uit 1795, die de volgnummers
9 en 15 hebben (nr. 1, zie afb. 11, en nr. 2). Deze exemplaren zijn eigendom van de
veiligheidsregio Kennemerland, post Haarlem. Het exemplaar met nummer 15 is in

³⁸ Op 20 juni herhaalde Overbeek deze advertentie. *OHC* (17 juni 1797), (20 juni 1797).

slechte conditie en zou als belangrijk cultureel (brandweer)erfgoed gerestaureerd moeten worden, te meer omdat het plaatje van nummer 9 niet origineel is. De tekst op het plaatje van nummer 15 luidt: 'Jan Overbeek fecit à Haarlem N° 15'. De brandspuit met het nagemaakte plaatje is bovendien overgeschilderd. Wel wordt aangenomen dat dit het negende exemplaar is dat door Overbeek werd gemaakt en dat de tekst van het nieuwe plaatje is gebaseerd op een origineel.

Dezelfde brandweerpost beschikt over nog twee brandspuiten van dezelfde maker, gesigeneerd 'J. Overbeek Fecit à Haarlem 1803. No. 325' en 'Jan Overbeek fecit a Haarlem. 1816. N= 123.' (nr. 3, zie afb. 22, en nr. 4). Aangezien het volgnummer van het spuitje uit het jaar 1803 veel hoger is dan dat uit 1816, lijkt het er in eerste instantie op dat de nummers het aantal geproduceerde exemplaren in het desbetreffende jaar aanduiden, wat soms behoorlijk hoog is. In 1821 maakte Overbeek echter bekend dat hij 'reeds tusschen de twee en drie honderd Hand-Brandspuiten gemaakt heeft, en nog daarmede continueert, en wel met die soort, waarvan de nuttigheid door den Heer van Marum, in eene les bij Teylers Stichting, is aangetoond [...]'.³⁹ Het is dus moeilijk om de nummers op de vervaardigersplaatjes te duiden.

Drie andere overgeleverde Spuitjes van Paauw die met zekerheid door Overbeek zijn gemaakt, dateren uit 1797 en 1799. De eerste, in privébezit, is gesigeneerd 'J: Overbeek fecit à Haarlem 1797. No. 68' (nr. 5). Bij dit exemplaar is het getal 68 ook ingeslagen in de rand van de voorkant van de waterbak. De tweede en de derde werden geleverd aan het Hofje van Staats en het Hofje van Noblet in Haarlem en bevatten de signaturen: 'J Overbeek fecit à Haarlem 1799. N- 106' (nr. 6, zie afb. 4) en 'J Overbeek fecit à Haarlem 1799. N- 107' (nr. 7). Extra bijzonder is dat beide laatste brandspuiten nog op hun oorspronkelijke locatie aanwezig zijn.

In de collectie van Korpora bevindt zich een exemplaar dat was bestemd voor firma Joh. Enschedé en Zoonen, eveneens in Haarlem (nr. 8, zie afb. 1).⁴⁰ Het signatuur hierop luidt: 'Overbeek. & van der Lichte Junior Fecit a Haarlem. N= 173. 1807'.⁴¹ De compagnon van Overbeek was 'Mr. Koperslager' Johannes van der Lichte junior, gevestigd op de Botermarkt te Haarlem.⁴²

³⁹ OHC (17 februari 1821).

⁴⁰ Inv.nr. 00061020. Tot de schenking van de firma Enschedé in 2017 behoorden, naast drie lederen emmers, ook tien wit lederen armbanden met het opschrift: 'Sp. 13', genummerd 1-10 en acht houten brandweerstaven voorzien van het cijfer 13. De brandweerstaf werd wel gebruikt om het publiek op afstand te houden (het doel van deze brandweerstaven is niet duidelijk bij een fabrieksbrandweer). Op de handbrandspuit afkomstig van de firma Enschedé komt het nummer 13 niet voor. Omdat dit type spuit zoals aangegeven indien nodig zelfs door een man kon worden bediend, behoren de armbanden en de brandweerstaven, voorzien van hetzelfde nummer, niet tot deze maar tot een andere, grotere brandspuit waarover de firma mogelijk beschikte.

⁴¹ De exemplaren van het Hofje van Noblet en Korpora zijn opgenomen in: Lefebvre, De Bruijn (red.), *Martinus van Marum. Life and work*, dl. IV, 354-355 (in deze publicatie staat nog vermeld dat de brandspuit van Korpora eigendom is van Joh. Enschedé & Zonen). Zie over de hofjes van Staats en Noblet: <https://www.hofjesvanstaatsennoblet.nl/>.

⁴² Van der Lichte ging op 29 januari 1800 in ondertrouw met Anna Maria Z/Sander en in de periode 1801-1805 kregen zij vier kinderen, OHC (1 februari 1800), (6 juni 1805), NHA, 2142 Collectie van

12 Nr. 9. Draagbare handbrandspuit van de gemeente Onnen. Jan Overbeek en Karl (Carel) Gerber, Haarlem, voor of begin 1823, naar Jan Paauw, Leiden, 1778.

Inv.nr. 04.008

In de collectie van Korpora is tevens een exemplaar aanwezig van een Spuitje van Paauw, inclusief de oorspronkelijke straalpijp, voorzien van een messing plaatje met daarop de naam 'Overbeek & Gerber Brandspuytmakers te Haarlem N° 202 (nr. 9, afb. 12), die, getuige het geschilderde opschrift, werd geleverd aan het gehucht Onnen, onder het dorp Haren in Groningen.⁴³

Dit exemplaar is oud-bezit van het Brandweermuseum in het Catherijneconvent te Utrecht, in 1916 opgericht door de Koninklijke Nederlandsche Brandweer Vereeniging, dat heeft bestaan van 1926-1944. Een geschilderd nummer (108) op deze spuit correspondeert met dat in een uit 1936 daterende catalogus van dit museum.⁴⁴ Helaas is deze spuit niet gedateerd, maar ze moet vrijwel zeker van voor of uit begin 1823 zijn aangezien Overbeek op 11 februari van laatstgenoemd jaar bekend-

doop-, trouw- en begraafboeken (DTB) (retroacta van de burgerlijke stand) van Haarlem, inventarisnummer 45.

⁴³ Korpora, inv.nr. 04.008. Op een oude foto van deze brandspuit is ook nog een vermoedelijke originele korte vlanslang, die hoogstwaarschijnlijk ooit een korte leren slang heeft vervangen, te zien, waaraan de nog aanwezige straalpijp bevestigd is. Overigens zou in 1844 geen brandspuit in Onnen meer aanwezig zijn geweest of was deze buiten gebruik, zo blijkt uit een verslag over een brand die in laatstgenoemd jaar in het gehucht plaatsvond. *Groninger courant* (23 januari 1844).

⁴⁴ Museum-commissie Kon. Ned. Brandweervereeniging, *Catalogus No. 2. Afbeeldingen en voorwerpen* (Utrecht 1936) 33, nr. 108, Jos Breukers, Louis Ph. Sloos, 'Van Kriminologische Verzameling tot Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid', in: *Veilig. Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid I* (2024) 25-31.

maakte dat hij zijn brandspuitmakerij had overgedaan aan Cornelis Daniël Lucas (?-1848), 'Mr. Koperslager en Stads Brandspuitmaker' op de Haarlemse Botermarkt.⁴⁵ De in 1759 geboren Overbeek overleed in 1840 op tachtigjarige leeftijd.⁴⁶

Of Lucas nog Spuitjes van Paauw maakte is voorsnog onbekend. Dit gold in ieder geval wel voor Overbeeks compagnon Gerber. Deze Karl (Carel) Gerber (1765-1842), afkomstig uit Colberg in Pruisisch-Pommeren, meester koperslager, geelgieter en brandspuitmaker te Haarlem, maakte waarschijnlijk voor het eerst reclame in 1796, bij welke gelegenheid hij ook 'Buurt-Brandspuiten' aanbood, waarvan hij er twee uit voorraad kon leveren.⁴⁷ In de collectie van Korpora bevindt zich een Spuitje van Paauw waarop als maker staat vermeld 'No. 697 Carel. Gerber. en Zoon. Te Haarlem.' (nr. 10, afb. 34).⁴⁸

Het is niet bekend of de Spuitjes van Paauw vervaardigd door Overbeek, Overbeek & van der Lichte Junior, Overbeek & Gerber en Gerber en Zoon opeenvolgend zijn genummerd. De firmanaam Gerber en Zoon duikt voor het eerst op in 1820, maar laatstgenoemde brandspuit heeft een heel hoog volgnummer.⁴⁹ Nadat Carel Gerber op 31 oktober 1842 op 78-jarige leeftijd was overleden, werd bekend gemaakt dat de firma onder dezelfde naam zou worden voortgezet.⁵⁰ De Haarlemse firma heeft vervolgens nog tot 1865 bestaan, toen ze werd overgenomen door J. Bagijn en K. Santing in dezelfde plaats. Dit zou het hoge volgnummer kunnen verklaren.⁵¹

Spuitjes van Pauw uit de 'Fabricq van Kunstwerktuigen' in Delft

Een andere belangrijke maker van Spuitjes van Pauw is mr. Jakob Hendrik Onderdewijngaart Canzius (1771-1838) in Delft geweest, althans dat gebeurde in zijn fabriek.⁵² Door zijn komaf en opleiding en de vaardige pen waarover hij mede daar-

⁴⁵ OHC (11 februari 1823), (6 november 1848), NHA, 39 Vrede- en politiegerechten in de arrondissementen Alkmaar, Amsterdam, Haarlem en Hoorn, inventarisnummer 134.

⁴⁶ NHA, 358.46 Archiefdeel van (dubbele) registers van de burgerlijke stand van de gemeente Haarlem, inventarisnummer 31840.

⁴⁷ In 1804 was Gerber gevestigd op de 'Rivier-Vischmarkt, op de hoek van de St. Jansstraat, te Haarlem, in het Huis van de van ouds gerenomeerde Koperslager-, Geelgieter- en Brandspuitmakerij van wylen Jacob Reynders en Zoon'. Later, in 1842, was hij te vinden achter de Grote Kerk, op de hoek van de Jansstraat. OHC (15 mei 1804), NHA, 358.46 Archiefdeel van (dubbele) registers van de burgerlijke stand van de gemeente Haarlem, inventarisnummer 3184A, OHC (18 februari 1796).

⁴⁸ Korpora, inv.nr. 04.018.

⁴⁹ OHC (19 augustus 1820).

⁵⁰ OHC (3 november 1842).

⁵¹ OHC (6 januari 1865).

⁵² A.J. van der Aa, e.a. (Van der Aa), *Biographisch woordenboek der Nederlanden [...]* 14 (Haarlem 1867) 107. Zie over hem voorts onder meer: www.biografischportaal.nl, aldaar: <http://www.biografischportaal.nl/persoon/52399422>, C.D. Goudappel, 'De instrumentmakerij van mr J.H. Onderdewijngaart Canzius (1797 tot 1810)', in: Idem, G.G. Kunz (eindred.), *Delftse historische sprokkelingen. Grepen uit de geschiedenis van Delft en omstreken* (Delft 1977) 55-65, Ed Arnold, 't Hart op de goede maar verkeerde plaats en tijd. Isolement en ballingschap van Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius (1771-1838)', in: *De Achttiende Eeuw* 2 (2006) 181-192.

- 13** Fabrikant mr. Jakob Hendrik Onderdewijngaart Canzius te Delft. Anonieme litho, 1795-1858.

Rijksmuseum, Amsterdam

- 14** Een voorbeeld van een fabrieksplaatje van J.H. Onderdewijngaart Canzius.

Gemeentelijk Brandweermuseum Wassenaar

door beschikte, is heel veel over hem en zijn productie bekend. Op dit moment zijn vier exemplaren van het type Spuitje van Pauw getraceerd die met zekerheid uit de Delftse fabriek komen aangezien deze alle zijn voorzien van een rond messing fabrieksplaatje met de letters ODWC [OnderDeWijngaartCanzius] Delft (nr. 11, afb. 30, nr. 12, nr. 13, afb. 29, nr. 14, afb. 31).

De eerste drie maken deel uit van de collectie van het Gemeentelijk Brandweermuseum Wassenaar (GBW) en de vierde van Museum Flehite te Amersfoort.⁵³

De vader van Jakob was burgemeester, lid van de Staten van Holland en commies (hoofd) van de Hollandse Magazijnen. De burgemeesterszoon was ook voorbestemd voor een dergelijke loopbaan. Hij bezocht de Hogeschool te Leiden om reeds in 1790 te promoveren tot doctor in de beide rechten. De maatschappij ingetreden, hield hij zich nog enige tijd met de voortzetting van zijn studie bezig om tegen het einde van 1793 bij het Hof van Holland als advocaat en notaris te worden beëdigd.

Als gevolg van het ontstaan van de Bataafse Republiek (1795-1806) raakte Canzius als Oranjegezinde en tevens zeer goede bekende van de Oranjes echter al zijn openbare functies kwijt en moest hij een andere loopbaan kiezen. Deels zijn belangstelling voor wis- en natuurkunde, zowel in theorie als praktijk, deels het vooruitzicht van de gevolgen van de gestremde invoer van Engelse nijverheidsgoederen, maakten dat hij koos voor de oprichting van een fabriek van wiskundige en natuurkundige werktuigen. Deze fabriek kwam in 1797 daadwerkelijk van de grond en werd sindsdien verder door hem uitgebouwd.⁵⁴

De regering toonde veel belangstelling voor het initiatief en de prestaties van de bekwame 'fabricqueur' – de vervaardigde werktuigen zouden de lof hebben weggedragen van alle deskundigen, die zijn fabriek roemden als een sieraad voor het land –, die geruime tijd van overheidswege werd begunstigd, waardoor belangrijke takken van dienst tot zijn afnemers behoorden.⁵⁵

In 1798 kreeg Jakob van het departement Delft van de Nationale Nederlandsche Huishoudelyke Maatschappij het verzoek om van de door hem opgerichte fabriek een beschrijving te maken.⁵⁶ Hij gaf hieraan gehoor, maar begon met de mededeling dat de fabriek in de zomer van 1797 werd geopend en nog geen jaar bestond, waardoor de situatie nog niet veel anders was dan kort na aanvang. Daarom kon vooralsnog geen volledige werking worden verwacht van alle zaken die daarvoor nodig zijn. Maar, gaat hij verder: 'Dat het oogmerk [...], met het oprichten van deze Fabricq, geweest is, en nog blyft, om alle Instrumenten, welke tot de vier hoofd-

⁵³ Gemeentelijke Brandweermuseum Wassenaar, inv.nrs. 167-2022 A, 165-2022, 86-2022. Museum Flehite, Amersfoort, inv.nr. 002-887.

⁵⁴ Arnold, "t Hart op de goede maar verkeerde plaats en tijd", 22. Van der Aa, dl. 14, 107.

⁵⁵ Goudappel, 'De instrumentmakerij van mr J.H. Onderdewijngaart Canzius (1797 tot 1810)', 55, Van der Aa, dl. 14, 108.

⁵⁶ J.H. Onderdewijngaart Canzius, *Aangaande zyne fabricq van kunstwerktuigen in Delft* (Delft 1800) 2.

15 Mr. J.H. Onderdewyngaart Canzius aangaande zyne fabricq van kunstwerktuigen in Delft, (Delft 1805), titelpagina.

Universiteitsbibliotheek, Leiden

vakken van *Mathesis, Physica, Anatomie* en *Chirurgie*, maar eenigzints, betrekkelyk zyn, in dezelve te doen vervaardigen.’

Inmiddels beschikte hij over dertig man personeel die zich voornamelijk bezigielden met

Veilwerken, Metaaldraaien, Konstdraijen, Smeden, Geelgieten, Koperslaan, Schrynerken, Glazen Slyphen, Graveren, Radersnyden, verdeelen van Mathematische Instrumenten [waarvoor Jakob mede het onontbeerlijke maar zeer moeilijk te maken ‘Circulair-verdelingswerktuig’ vervaardigde] &c.

De concentratie van al deze disciplines en het opstellen van hulpmiddelen die reeds functioneerden, verklaarde vooral dat veel artikelen in het korte tijdsbestek vanaf het moment dat met resultaat aan daadwerkelijk leverbare producten kon worden begonnen, reeds afgeleverd of vervaardigd waren. Hieronder bevond zich ook ‘een notabel aantal van *draagbare Brandspuiten*, volgens de aanpryzyng van den [...] Heer van Marum [...], werkende met een continuee straal van 51 voeten worps.’⁵⁷

Op 20 oktober 1800 publiceerde Jakob wat wij nu een prospectus zouden noemen, getiteld *Mr. J.H. Onderdewyngaart Canzius aangaande zyne fabricq van kunstwerktuigen in Delft*. Verderop spreekt hij van een ‘fabricq van mathematische, physische, anatomische, chirurgische en andere werktuigen’.

16 J.H. Onderdewyngaart
Canzius, Bericht No. 42
(Delft 1805).

Noord-Hollands Archief,
Haarlem

Hij begint met de vermelding dat naar aanleiding van de beschrijving van zijn fabriek door de maatschappij die daar in 1798 om vroeg een tweede gouden medaille ter aanmoediging aan hem was toegekend, waarvoor hij zijn dank betuigde. Vervolgens geeft Jakob kort de reden op voor de uitgave van het prospectus, namelijk

dat hy, niet alleen de toenmaals aangehaalde vakken zeer veel verbeterd, maar ook andere daargesteld, en in werking gebragt heeft. En, dewyl men hem dikwerf aanzoek deed enig denkbeeld van zyne Fabricq der waereld medeteden, voldoet hy gerne met een korte opgave van dezelve.

De hoofddirectie werd gevoerd door Jakob, daarbij ondersteund door een onderdirecteur en een boekhouder, die hun ondergeschikten in de verschillende vakken hadden, waar tezamen inmiddels veertig arbeiders werkzaam waren.

Daar het prospectus is gericht op de verschillende vakken die in zijn fabriek werden beoefend, worden, ondanks de vermelding van producten, geen brandspuiten ver-

meld. Daarnaast geeft hij aan – zijn fabriek bestond toen inmiddels zo'n tweeënhalf jaar – nog geen 'Pryscatalogus' te kunnen uitgeven. Wel zou hij spoedig 'eene meer uitvoerige *Notitie of Catalogus* [...] (schoon, voor als nog, zonder pryzen)' verzorgen.⁵⁸

In 1805 kwam de brandspuit en in het bijzonder het Spuitje van Pauw plotseling hoog op Jakobs agenda. Op 15 januari begon hij met de verspreiding van een genummerd *Bericht* hierover, aan de voorkant voorzien van zijn familiewapen afgedrukt in rood, met een 'Plan van Intekening'. Interessant is dat Jakob hierin spreekt van

door mij, na de zorgvuldigste proefnemingen, verbeterde, *draagbare Brandspuiten*, (niet slegts met voorkennis van, maar met volkomen goedvinden van den Heer van Marum, wiens belangloze zucht voor den welvaart zijner medeburgeren uit de boven aangehaalde stukken zo blijkbaar is, en die zich, nu wederom, uit die zelve zucht, even belangeloos, geerne belast met de bevordering van dit mijn oogmerk) en die ik, als de volledigste soort, durve aanprijzen, door een hier na volgend Plan van Intekening op dezelve.

De prijs van het door Jakob verbeterde Spuitje van Pauw bedroeg zeventig gulden.⁵⁹

In latere versies van het *Bericht* werd een aanbeveling van Van Marum opgenomen – een fotokopie van het enige bekende voorbeeld hiervan draagt nummer 3070. De laatste schrijft onder meer dat wordt aangeboden een 'overeenkomstige Brandspuit, welker vermogen ter blussching van brand ik door proefnemingen, in het openbaar verricht, in 1797 heb aangetoond' en dat Jakob van hem verlangde 'een declaratoir aangaande de deugdelijkheid der brandspuiten van dat soort, die bij hem vervaardigd worden'. Van Marum maakte

geene zwarigheid [...] te vermelden, dat alle zodanige Brandspuiten, die ik tot dus verre, zo bij zijn Fabriek als elders gezien hebbe, en waar van zommigen in mijn bijzijn zijn beproefd, mij zijn voorgekomen goed gemaakt te zijn, en dat mij ook nimmer klagten zijn ter oore gekomen van gebreken aan spuiten ontstaan, die in zijne Fabriek gemaakt waren.⁶⁰

Interessant om nog te vermelden is een aantal artikelen uit het Plan van Intekening:

De brandspuit kon vóór aflevering worden uitgeprobeerd in aanwezigheid van de intekenaar, een plaatsvervanger of voor dit onderzoek speciaal aan te stellen personen in de stad [Delft], die daartoe bevoegd waren, die de geprobeerde en goedgekeurde brandspuiten vervolgens zouden brandmerken.

⁵⁸ Onderdewyngaart Canzius, *Aangaande zyne fabricq van kunstwerktuigen in Delft*, passim.

⁵⁹ NHA, 529, Marum, dr. M. van, te Haarlem, inventarisnummer 73, J.H. Onderdewyngaart Canzius, *Bericht No. 49* (Delft 1805) passim.

⁶⁰ Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid, Apeldoorn inv.nr. KE002965, J.H. Onderdewyngaart Canzius, *Bericht No. 3070* (Delft 1805) [2] (fotokopie).

Een extra 'Tuinbesproeier' of een 'Straalverbreider' bij de brandspuit kostten elk 2,10 gulden extra.

De intekenaars ontvingen bij de aflevering van de brandspuit 'ene juiste tekening en beschrijving der spuit, met de nodige opgave van het gebruik, waar bij mede nog een verslag der proefnemingen van Dr. van Marum op het Brandblusschen enz.'

Voorts bood Jakob verschillende kortingen aan. Bij aankoop van vijftig exemplaren bedroeg de prijs 64 gulden en bij honderd, vijfhonderd of duizend stuks zakte dit bedrag achtereenvolgens met één gulden, van 63 naar 60 gulden.

Tot slot gaf Jakob de mogelijkheid om bij intekening een aanbetaling te doen van de helft (gerekend op dertig gulden) of twee derde (gerekend op veertig gulden), waarbij $f 1 : 10 : 0$ respectievelijk $f 2 : 0 : 0$ korting per spuit werd verkregen, om af te sluiten met de woorden: 'Dit Plan wel opnemende, kan iemand met de vermelde participatie zich ene Brandspuit aanschaffen voor $f 58 : 0 : 0$ '.⁶¹ Maar dan moest je wel duizend exemplaren bestellen voor een bruto totaalbedrag van zestigduizend gulden, en als je dan twee derde aanbetaalde kreeg je per brandspuit twee gulden korting, wat neerkomt op een netto totaalbedrag van 58.000 gulden.

Op basis van het voorgaande lijkt in Jakob een goed ondernemer te hebben gescholen, maar voor zover bekend heeft hij nooit een dergelijke overeenkomst gesloten en is het de vraag of hij inderdaad wel zo zakelijk was. Over de verkoopcijfers en het ondernemerschap later meer.

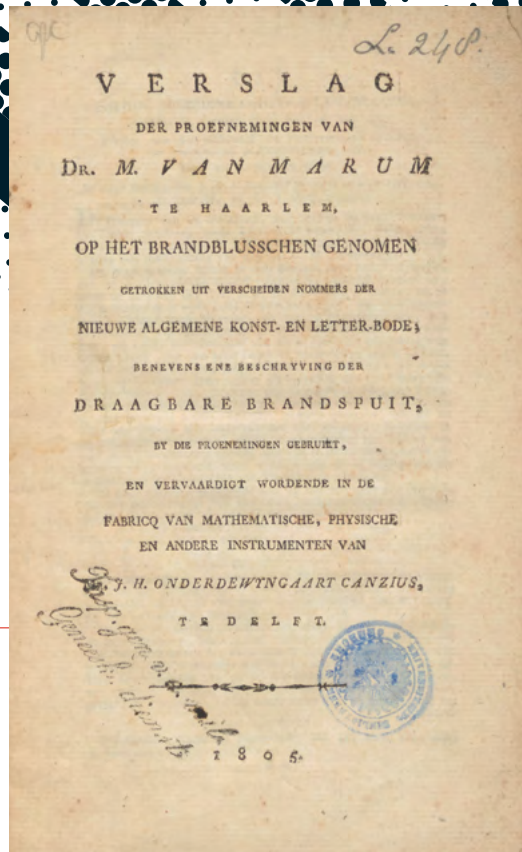
De 'juiste tekening en beschrijving der spuit, met de nodige opgave van het gebruik, waar bij mede nog een verslag der proefnemingen van Dr. van Marum op het Brandblusschen enz.' die bij intekening op een handbrandspuit was inbegrepen, betrof een door Jakob samengesteld boekje van 22 pagina's, in 1805 verschenen onder de titel *Verslag der proefnemingen van Dr. M. van Marum te Haarlem, op het brandblusschen genomen getrokken uit verscheiden nommers der Nieuwe Algemene Konst- en Letter-Bode; benevens ene beschrijving der Draagbare Brandspuit, by die proefnemingen gebruikt, en vervaardigt wordende in de Fabricq van Mathematische, Physische en andere Instrumenten van J. H. Onderdewyngaart Canzius, te Delft* (zie afb. 17). De nieuwe en zeer relevante informatie hierin beslaat de pagina's 20-22, met een 'Beschryving der draagbare brandspuiten', de 'Prys der Brandspuiten', inclusief extra onderdelen, andersoortige brandspuiten, gevolgd door een plaat, een gravure, van een technische tekening van het door Jakob verbeterde Spuitje van Pauw.⁶²

⁶¹ NHA, 529, Marum, dr. M. van, te Haarlem, inventarisnummer 73, Onderdewyngaart Canzius, *Bericht No. 49*, passim.

⁶² J.H. Onderwyngaart Canzius, *Verslag der proefnemingen van Dr. M. van Marum te Haarlem, op het brandblusschen genomen getrokken uit verscheiden nommers der Nieuwe Algemene Konst- en Letter-Bode; benevens ene beschrijving der Draagbare Brandspuit, by die proefnemingen gebruikt, en vervaardigt wordende in de Fabricq van Mathematische, Physische en andere Instrumenten van J. H. Onderdewyngaart Canzius, te Delft* (Delft 1805).

17 Titelpagina van het boekje dat Onderdewijngaart Canzius leverde bij de aankoop van een draagbare handbrandspuit.

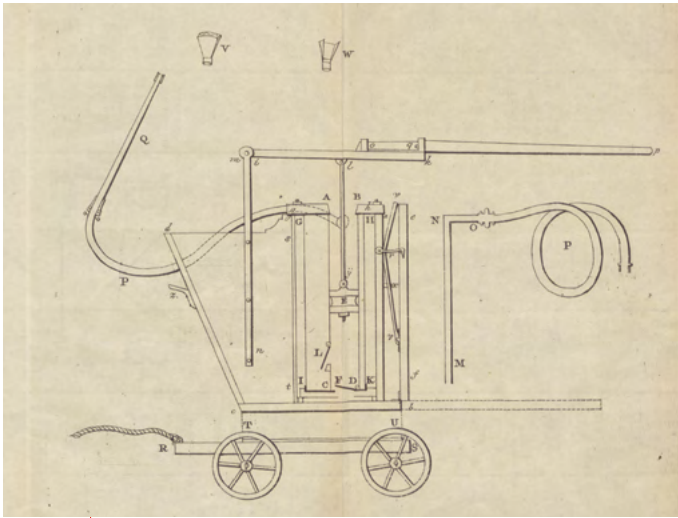
Universiteitsbibliotheek Utrecht

Tijdens zijn korte regeerperiode vereerde raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825) de Delftse fabriek in 1805 met een bezoek. In hetzelfde jaar kwamen de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en van Financiën, mr. H. van Stralen respectievelijk I.J.H. Gogel, langs. Het resultaat van al die belangstelling leidde op 23 september van dat jaar tot een staatsresolutie waarin voorkeur voor het gebruik van de producten van de fabriek van Onderdewijngaart Canzius werd uitgesproken.⁶³

Nadat raadpensionaris Schimmelpenninck in 1806 het veld had moeten ruimen voor de broer van Napoleon, Lodewijk Napoleon, die het land tot 1810 als koning regeerde, vond aan het begin van het tweede jaar van het Koninkrijk Holland een ramp van nationale omvang plaats. Op maandag 12 januari om kwart over vier 's middags ontplofte in de binnenstad van Leiden een schip volgeladen met 37.000

⁶³ Van der Aa, dl. 14, 108, Goudappel, 'De instrumentmakerij van mr J.H. Onderdewijngaart Canzius (1797 tot 1810)', 55.

18 De technische tekening in het boekje dat Onderdewijngaart Canzius leverde bij aankoop van de draagbare handbrandspuit. Geheel bovenaan zijn links en rechts de tuinsproeier respectievelijk de straalverbreider afgebeeld. Verder staat de brandspuit op een extra leverbaar verrijdbaar onderstel, waarvan voor zover bekend ten minste een exemplaar is overgeleverd (zie afb. 29).

Universiteitsbibliotheek Utrecht

19 De alles vernietigende ontploffing van het kruitschip te Leiden in 1807. Pieter Gerardus van Os, pen en penseel in bruin en grijs op papier, 1807.

Rijksmuseum, Amsterdam

pond grof buskruit in 369 vaatjes. Gevolg: 218 huizen werden in één klap vernietigd of ernstig beschadigd, 154-165 doden en circa 2000 gewonden.⁶⁴

De een zijn dood is de ander zijn brood, luidt een spreekwoord, en zo leek de ramp in Leiden Onderdewijngaart Canzius geen windeieren te gaan leggen. In Leiden waren acht stadsspuiten aanwezig en de brandweer, onder generaal-brandmeester Jan Baptist de Groot, had de eerste nacht haar handen vol. Kort na de explosie kwamen wezen van het Heilige Geest- of arme wees- en kinderkuis met de brandspuit van deze instelling assisteren bij het bluswerk. Bij een dergelijke ramp was elke brandspuit uiteraard welkom. Lodewijk Napoleon gaf dan ook nog tijdens de avond van de ramp op zijn beurt het bevel dat een deel van het garnizoen van Den Haag zich met een aantal brandspuiten naar Leiden moest begeven.⁶⁵

Toen het stof in Leiden letterlijk was neergedaald, volgden meer maatregelen naar aanleiding van de ramp. In zijn memoires over het bestuur van het Koninkrijk Holland schreef Lodewijk Napoleon: 'Het Gouvernement had zich zelve te verwijten, dat het geene genoegzame verordeningen had daargesteld, om een dergelijk ongeluk onmogelijk te maken.' Deze constatering maakte dat hij op 17 april 1807 de uitgebreide *Wet omtrent het vervoeren van Buskruit in dit Koninkrijk* aannam.⁶⁶ Deze wet gaat vooral over brandpreventie en gevaarspreiding. Het voorhanden hebben van een of meer brandspuiten komt bijvoorbeeld niet aan bod. In Amsterdam werden al op 20 januari, dus iets meer dan een week na de ramp, regels afgekondigd voor het vervoeren en bewaren van buskruit, waarbij werd bepaald dat 'iemand, ten allen tijde, aan Brandmeesteren, of andere, daar toe van wegens de Regeringe dezer Stad verordende Personen, moeten opgave doen, en visie geven, van het bij hun, in hunnen huizen zijnde Buskruit of Vuurwerk'.⁶⁷ Of de ramp, de wet van Lodewijk Napoleon en verordeningen zoals in Amsterdam ook leidden tot de verkoop van meer brandspuiten, en in het bijzonder de Spuitjes van Pauw, is niet bekend, maar wel aannemelijk.

Het is in dit kader vermeldenswaard dat Lodewijk Napoleon zich tussen het moment van de ramp en de uitvaardiging van de wet voornam om een bezoek te brengen aan de fabriek van Onderdewijngaart Canzius, en nadat hij hem eerst vereerde

64 L. Knappert, *De ramp van Leiden – 12 januari 1807 – na honderd jaar herdacht* (Schoonhoven 1906) 21, H. Lenferink, 'Rampenbestrijding in 1807. Een historische blik op het bestuurlijk handelen ten tijde van de Buskruitramp', in: *Bestuurskundige Berichten. Semi-wetenschappelijk magazine van de Bestuurskundige Interfacultaire vereniging Leiden* februari, themanummer: Rampen: crisis en catastrofes in een bestuurlijke context (2017) 14.

65 Knappert, *De ramp van Leiden*, 14, 50, noot 32.

66 Lodewijk Napoleon, *Geschiedkundige gedenkstukken en aanmerkingen over het bestuur van Holland II* (Amsterdam 1820) 18-19, *Koninklijke Courant* (20 april 1807), *Verzameling van wetten van zijne majesteit den koning van Holland, mitsgaders publicatiën, decreten, besluiten, en notificaties van hoogstdezelfs ministers IV* (Amsterdam 1809) 309-337.

67 *De Raad der stad Amsterdam, in aanmerking neemende, dat het hoogstbelangrijk is, dat de goede orders op het vervoeren en bewaren van Buskruit binnen deze Stad en derzelver Jurisdic tie, behoorlijk worden naargekomen en agtervolgd [...] heeft goedgevonden [...] te ordonneeren [...]* (Amsterdam 1807).

met de Orde van de Unie, werd hij bij Koninklijk Besluit van 1 maart 1807 vervolgens benoemd tot 'manufacturier des konings'.⁶⁸ Op 6 april daaraanvolgend werd voorts

besloten, van alle Schouten-Civiel en Gemeente-Besturen binnen dit Departement [Brabant], vóór 1 Meij dezès jaars, berigt en consideratiën te requireeren, over de aannemelijkheid en uitvoerbaarheid der twee navolgende schikkingen: 1o. Dat alle Schouten-Civiel en Gemeente-Besturen zullen zorgen, dat een draagbare Brandspuit (te bekomen in de Fabriek van Mr. Jacob Hendrik Onderdewyngaart Canzius, te Delft, ten prijzen van f. 60, anders f 70) voorhanden is, naar de proefnemingen van Dr. M. van Marum te Haarlem, en in de Steden, in elke gewone buurt; 2o. Dat 'er schadeloosstelling gegeven worde van geledene verliezen, door brand, op plaatsen, waar deze Brandspuiten niet kunnen worden geproduceerd worden.⁶⁹

Het is niet bekend waarom deze afkondiging alleen in het departement Brabant werd gedaan en niet in het gehele koninkrijk. Dit laatste zou voor Onderdewijngaart Canzius een zegen zijn geweest. Ongetwijfeld verkocht hij naar aanleiding van de afkondiging in Brabant de nodige draagbare handbrandspuiten, maar het was niet voldoende. Toen raadpensionaris Schimmelpenninck de fabriek van Onderdewijngaart Canzius in 1805 bezocht was alles nog rozengeur en maneschijn, maar terwijl hij in 1807 de benoeming tot manufacturier des konings aanvaardde, wees hij de onderscheiding af vanwege de benarde omstandigheden waarin hij al verkeerde. Daarna raakte hij door een gebrek aan vraag in moeilijkheden met zijn fabriek.⁷⁰

Zoals gezegd werd Onderdewijngaart Canzius geruime tijd door de overheid begunstigd, maar toen zijn geprivilegieerde positie niet langer viel te handhaven en hem geen beschermende hand meer werd geboden, was de situatie voor zijn fabriek onhoudbaar geworden. Daarnaast was hij verschillende leningen aangegaan, kreeg hij een voorschot, en schreef hij aandelen uit.

In 1808 zag de fabrikant zich vervolgens genoodzaakt aan het college van schepenen kenbaar te maken dat hij in moeilijkheden verkeerde. Een maand later zond hij de koning een verzoek waarin hij onder meer vroeg om behoud van zijn burgerrecht omdat hij dit bij een faillissement dreigde te verliezen. Nadat dit verzoek vele bureaus had gezien werd geoordeeld dat het prematuur was omdat Onderdewijngaart Canzius nog niet insolvent was, en daarom bleef dit buiten deliberatie.

Ongeveer gelijktijdig met het eerste verzoek stuurde Onderdewijngaart Canzius een tweede. Dit werd behandeld door Johan Meerman (1753-1815), directeur-gene-

⁶⁸ Van der Aa, dl. 14, 108, *Ommelander Courant* (17 maart 1807), www.stadsarchiefdelft.nl, aldaar: https://zoeken.stadsarchiefdelft.nl/detail.php?nav_id=2-2&index=6&imgid=211549313&id=211549303.

⁶⁹ *Koninklijke Courant* (9 april 1807), *Verzameling van wetten van zijne majesteit den koning van Holland*, 308.

⁷⁰ Hij komt inderdaad niet voor in de naamlijst van de Orde van de Unie. In dit werk staat echter helaas ook niets vermeld over de weigering. Van der Aa, dl. 14, 107-108, Goudappel, 'De instrumentmakerij van mr J.H. Onderdewijngaart Canzius (1797 tot 1810)', 55, O. Schutte, *De Orde van de Unie*. Werken uitgegeven door het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, IX (Zutphen 1985).

20 Nr. 15. Fabrieksplaatje van de firma A. Bickers en Zoon te Rotterdam, ijzer, vóór 1872.

Inv.nr. 04.024

raal der wetenschappen en kunsten. Op basis van het ingestelde onderzoek noemde Meerman in zijn conclusie als eerste, doch als minst in aanmerking komende, mogelijkheid de algemene invoering van de brandspuiten uit deze fabriek, wat op aanschaffing van 3000 à 4000 stuks zou komen. Maar Meerman vond overname van de fabriek door het Rijk en het omzetten daarvan in een Lands Constructiewerkplaats beter. Vanwege de daarmee gemoeide kosten besloot de minister van Binnenlandse Zaken, toenmaals Adriaan Pieter Twent, heer van Raaphorst (1745-1816) echter – kortgezegd – de fabriek failliet te laten gaan, waarna in 1810 definitief het doek definitief viel voor Onderwijngaart Canzius.⁷¹ Uiteindelijk zouden in totaal enkele honderden exemplaren van de brandspuit in zijn fabriek zijn gemaakt.⁷²

A. Bickers en Zoon

De laatste maker van Spuitjes van Pauw die op dit moment bekend is, betreft de bekende Rotterdamse firma van brandspuiten en brandweermaterieel A. Bickers en Zoon, die heeft bestaan van 1783-1983. Korpora bezit zelf twee exemplaren uit haar fabriek, een met een eenvoudig metalen plaatje in een waaierachtige vorm met de tekst 'A. Bickers en Zoon Rotterdam', afkomstig uit Laren (nr. 15, afb. 20), waarvan het Museon-Omniversum een vergelijkbare bezit (nr. 16), en een met het bekende robuuste ronde messing plaatje met rondom het Rijkswapen de tekst

⁷¹ Goudappel, 'De instrumentmakerij van mr J.H. Onderdewijngaart Canzius (1797 tot 1810)', 56-59.

⁷² AKL 2 (1821) 25.

21 Nr. 17. Fabrieksplaatje van de firma A. Bickers en Zoon te Rotterdam, messing vanaf 1872.

Inv.nr. 04.006

'A. Bickers & Zn. Rotterdam Koninklijke Fabriek' en daar omheen een riem met de tekst 'Stichtingsjaar 1783' (nr. 17, afb. 21).⁷³ Het GBW bezit eveneens een exemplaar met laatstgenoemd fabrieksplaatje (nr. 18).⁷⁴ Aangezien de firma in 1872 het predicaat koninklijk kreeg, dateert laatstgenoemde brandspuit van Bickers uit 1872 of later.⁷⁵

Exemplaren zonder vervaardigersnaam

In totaal zijn twaalf Spuitjes van Paauw getraceerd waarvan de makers voornamelijk onbekend zijn. Dit betreft twee exemplaren bij Korpora (nr. 19, afb. 25 en nr. 20, afb. 26), een bij het Brandweermuseum in Borculo (nr. 21, afb. 32), een bij het Internationaal Brandweermuseum te Rijssen (Nr. 22, afb. 23), twee bij het Historisch Museum De Bevelanden in Goes (nr. 23, met het opschrift 'Gemeente Kerktoren Spuit', en nr. 24, zie afb. 24, en nr. 30),⁷⁶ een bij het Rijksmuseum Gevangendoor (nr. 25), een bij

⁷³ De inventarisnummers van de hiervoor genoemde drie brandspuiten van Bickers zijn achtereenvolgens: Korpora, inv.nr. 04.024 (dit exemplaar is gerestaureerd en aangepast. Daarnaast ontbreekt een los rood bordje met de tekst 'Brandweer Laren Gelderland' binnen een wit kader, dat rechts aan de zijkant bevestigd was), Museon-Omniversum, inv.nr. 47125 A, Korpora, inv.nr. 04.006 (een schenking van notaris mr. C. Waverijn te Warmond).

⁷⁴ Gemeentelijk Brandweermuseum Wassenaar, inv.nr. 166-2022.

⁷⁵ W.J. Spruyt W.Jz., Geertruij Anna Spruyt-Strikker, *Een welbestede zeventigjarig leven, waarvan veertig jaren waren toegewijd aan den bloei en de uitbreiding der Koninklijke Brandspuitfabriek van A. Bickers & Zoon, te Rotterdam* (Rotterdam 1884) 21.

⁷⁶ Bij nr. 23 uit Goes is op twee plaatsen een nummer (26) aangebracht, namelijk op de pompstang en op de rand van de waterbak. Mogelijk betekent dit dat deze brandspuit ooit een messing fabrieksplaatje heeft bevat waarop nr. 26 stond.

Museon-Omniversum (nr. 26, afb. 33), een bij het GBW Wassenaar (nr. 27, afb. 35), een bij brandweer Goes (nr. 28) en een bij brandweer Ouddorp (nr. 29, afb. 28).⁷⁷

Een typologisch overzicht van het Spuitje van Pauw

Wat is een Spuitje van Pauw of beter gezegd welke brandspuiten zijn van dit type? Van Marum schreef over zijn (type) brandspuit, die dus door Paauw werd ontwikkeld en gemaakt, en als prototype geldt:

Dezelve behoren deze vereischts te hebben: 1.) dat zy door één man verdraagen en bewerkt worden. 2.) Dat zy een aanhoudende straal geven door een spuitgat van ¼ duim middelyn. 3.) Dat het water daar door kan gebracht worden ter hoogte en op den afstand van 40 voeten, zoals geschiedt door de spuit die door my gebruikt is.⁷⁸

Van Marum zegt niets over de vorm. Hij was dan ook een echte techneut en vooral geïnteresseerd in goed werkende instrumenten. Toch kunnen we stellen dat de draagbare handbrandspuiten van Overbeek c.s., Onderdewyngaart Canzius en Bickers en Zoon en van onbekende makers dezelfde vorm hebben als het prototype van Paauw. Van Marum schreef, zoals reeds aangehaald, immers over zijn brandspuit: 'Dezelve wordt thans hier [in Haarlem] gemaakt by den Brandspuitmaker J. Overbeek.' Maar daaraan voegde hij toe: 'Ligtelyk vindt men elders draagbare brandspuiten van verschillende gedaante [vorm], die even goed aan het oogmerk

In totaal zijn op dit moment dertig exemplaren van het Spuitje van Pauw getraceerd

kunnen voldoen.⁷⁹ Hieruit kan worden opgemaakt dat Overbeek een brandspuit in dezelfde vorm maakte en dat die van andere en onbekende makers die er zo uitzien ook navolgers zijn van het prototype van Paauw.

In totaal zijn op dit moment dertig exemplaren van het Spuitje van Pauw getraceerd. Als alleen wordt gekeken naar het aantal van naar schatting tussen de duizend en tweeduizend tot enkele duizenden geproduceerde exemplaren van dit type brandspuit, dan valt dit tegen,

maar het gaat hier om gebruiksvoorwerpen, die op een gegeven moment, vanwege een defect, slijtage of veroudering werden afgedankt of gesloopt. Niettemin zullen ongetwijfeld meer exemplaren opduiken.

⁷⁷ De inventarisnummers van de brandspuiten van onbekende makers zijn achtereenvolgens: nr. 19: inv.nr. 04.007, blijkens een opgeschilderd nummer (69) net als nr. 9 (inv.nr. 04.008, afb. 12) oud-bezit Brandweermuseum Utrecht, zie: Museum-commissie Kon. Ned. Brandweervereeniging, *Catalogus No. 2. Afbeeldingen en voorwerpen*, 33, cat.nr. 96, nr. 20: inv.nrs. 04.076-04.077, nr. 21: inv.nr. BMB 02 11 01 021 (afkomstig uit het kantoor van de districtsinspecteur voor het Brandweerwezen district III in Arnhem en door zijn opvolger Frans van Thiel in 2024 aan het museum geschonken), nr. 22: inv.nr. 010000, nr. 23: inv.nr. 01658, nr. 24: inv.nr. 04279, nr. 25: inv.nr. 236, nr. 26: inv.nr. 471125 b., nr. 27: inv.nr. 59-022, nr. 30: stbknr. 04279.

⁷⁸ AKL 5 (26 januari 1821) 68.

⁷⁹ Ibidem.

22 Nr. 4. Grotere 'draagbare' handbrandspuit met twee voetplanken en een pompstang voor een aan de ene kant een hefboom en aan de andere kant een pompstang voor twee pompbedienden. Jan Overbeek, Haarlem, 1816, naar Jan Paauw, Leiden, 1778. Foto Ton Markwat.

Veiligheidsregio Kennemerland, post Haarlem

Aan de hand van bekende overgeleverde exemplaren van het Spuitje van Pauw en verkoopbrochures van Onderdewijngaart Canzius, blijkt dat de basisvorm van de brandspuit gelijk bleef, maar dat er wel veel verschillen ontstonden. Daarom wordt hier een eerste aanzet gedaan om te komen tot een typologisch overzicht van dit type brandspuit, waarbij is geprobeerd een chronologische volgorde aan te houden. Hierbij kan een eerste onderscheid worden gemaakt tussen exemplaren waarvan de waterbak, en soms ook het pomphuis, al dan niet is bekleed, een aanpassing die op enig moment plaatsvond. Maar het is niet zeker of dit algemeen werd toegepast. Daarnaast kunnen deze aanpassingen ook zijn gedaan bij bestaande spuiten.

De exemplaren die het oorspronkelijke Spuitje van Pauw het meest benaderen zijn, als we afgaan op Van Marum en Overbeek, die van laatstgenoemde, van wie momenteel zes exemplaren bekend zijn uit de jaren 1795-1807 (nr. 1 tot en met nr. 7).

Typierend aan zes van de zeven voornoemde brandspuiten – een exemplaar, nr. 4, wijkt af en zal later worden besproken (zie afb. 22) – is dat ze aan de achterkant zijn voorzien van één neerklapbare plank, een voetplank, met bovenaan een handvat in de vorm van een rond gat met in het midden een horizontale stang. Daarnaast bevindt zich aan de (schuine) voorkant van de waterbak een handvat in de vorm van een metalen beugel. Met deze twee handvatten kon de brandspuit door een of twee personen opgetild en gedragen of bijvoorbeeld op een kruiwagen, kar of wagen geplaatst worden. Op de voetplank kon, als deze was neergelaten, één persoon plaatsnemen om de brandspuit te stabiliseren terwijl diegene met de korte hefboom de pomp bediende. Bovenaan de zijkant van het pomphuis bevindt zich een aansluiting of uitlaat voor een korte leren slang met aan het uiteinde daarvan een lange slanke messing straalpijp.

Hier moet nog wel worden vermeld dat exemplaar nr. 1 (zie afb. 11) als enige van de vijf identieke exemplaren afwijkt in de zin dat de onderste helft in een houten bak staat of een ombouw heeft en dat daaronder, voor en achter, dwarsbalken zijn aangebracht waardoor het geheel van de grond komt. Ook aan het einde van de voetplank is voor dit doel een dwarsbalkje aangebracht (zie afb. 11).

De eerste brandspuiten van het type Pauw die Overbeek maakte hadden hoogstwaarschijnlijk de volgende afmetingen: lengte: onder 46, boven 60, breedte: 24 cm, hoogte pomphuis: 55,5 cm, hoogte waterbak: 48 cm. Later zien we ook grotere en tevens kleinere, alsmede robuustere exemplaren ontstaan, zoals nummer 4 (zie afb. 22) van Overbeek zelf. Maar door de eerdergenoemde specifieke kenmerken blijven de brandspuiten herkenbaar als navolgers van het Spuitje van Pauw.

Het meest, geheel authentieke overgeleverde exemplaar van een Spuitje van Pauw in goede staat, vervaardigd door Overbeek, is dat van het Hofje van Noblet te Haarlem, nr. 6 (zie afb. 4). Deze is nog voorzien van een korte lederen slang, die is aangesloten op de uitlaat aan de zijkant van het pomphuis, voorzien van een lange slanke messing straalpijp. Dit exemplaar doet echt denken aan wat wij nu een brandblusser noemen; geschikt om met één hand te pompen en met de andere hand de straalpijp vast te houden.

Exemplaar nr. 4 (zie afb. 22) en een vervaardigd door Overbeek & van der Lichte Junior, uit 1807 (nr. 8, afb. 1), zijn zowel aan de voor- als achterkant voorzien van een neerklapbare voetplank. De eerste, een grotere en zeer goed bewaard gebleven brandspuit, is voorzien van een ijzeren constructie (pompstang) die de pomp op en neer beweegt, waarin aan de ene kant een hefboom gestoken kan worden en aan de andere kant een stok verticaal (trekstang), zodat de pomp door twee man kon worden bediend.

Bij nr. 8 (zie afb. 1) is de hefboom opvallend langer dan die bij de exemplaren 1-3, 5-7, mogelijk zodat ook deze brandspuit met twee voetplanken door twee personen

- 23** Nr. 22. Draagbare handbrandspuit met twee voetplanken en een pompstang met twee hefbomen. Met originele lange slanke messing straal pijp die met een vlasslang aan de uitlaat is bevestigd. Maker onbekend, naar Jan Paauw, Leiden, 1778.

Internationaal Brandweermuseum, Rijssen

- 24** Nr. 23. Draagbare handbrandspuit met een voetplank en een pompstang voor een hefboom. De uitlaat van de waterbak is voorzien van een dop. Deze brandspuit is vóór 1839 aangeschaft voor de Grote of Maria Magdalenakerk van Goes. Maker onbekend, naar Jan Paauw, 1778. Foto André Joesse.

Museum De Bevelanden, Goes

kon worden bediend. Als bij deze brandspuit door twee man werd gepompt, stond wellicht ten minste een persoon op de andere voetplank voor de nodige stabiliteit.

Bij exemplaar nr. 4 (zie afb. 22) zijn overigens aan beide lange kanten, dus langs de waterbak en het pomphuis, op gelijke hoogte twee grote, met de hand gesmede, ogen aangebracht waarin aan de ene kant de houten hefboom is opgeborgen en de andere kant de zeer lange smalle straalpijp. Beide onderdelen zijn authentiek.

Het Internationaal Brandweermuseum te Rijssen bezit ook een exemplaar met twee neerklapbare voetplanken voorzien van een pompjizer voor twee hefbomen (nr. 22, afb. 23). Deze brandspuit, van een onbekende maker, beschikt ook nog over de originele straalpijp, die met een korte vlasslang aan de uitlaat is bevestigd.

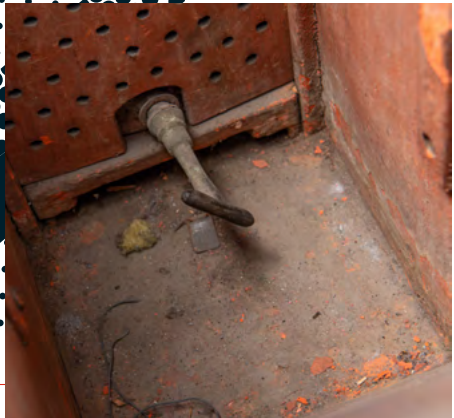
Een vermoedelijk later exemplaar vervaardigd door 'Brandspuitmakers' Overbeek & Gerber (nr. 9, afb. 12) bevat echter weer één neerklapbare plank met een (kortere) enkele hefboom. Voor exemplaren van vijf onbekende makers, bij Korpora (nr. 19, afb. 25), het Rijksmuseum Gevangenpoort (nr. 25), bij de brandweer Goes (nr. 28, een overgeschilderd exemplaar) en een exemplaar bij Museum De Bevelanden (nr. 23), geldt hetzelfde. Al deze brandspuiten lijken erg op elkaar, maar toch zijn er teveel verschillen, ook qua formaat, om van dezelfde maker te kunnen uitgaan.

Een opvallend exemplaar is nr. 19 (zie afb. 25) van Korpora, waarbij zich onderin de waterbak een kraan bevindt. Als deze kraan wordt verwijderd kan een pijp met een stationaire straalpijp worden aangebracht. Dit exemplaar bevat echter ook een uitlaat aan de zijkant van het pomphuis. Dit is het enige bekende voorbeeld hiervan tot nu toe.

Daarnaast bezitten het Museon-Omniversum (nr. 16) en Museum De Bevelanden (nr. 30) exemplaren die ook weer over één voetplank beschikken, maar dan met een pompjizer voor een trekstang. Eerstgenoemde brandspuit is gefabriceerd bij A. Bickers en Zoon te Rotterdam en bovendien voorzien van een stationaire straalpijp, die vanuit het pomphuis in de waterbak schuin omhoog naar voren er bovenuit steekt. Korpora (nr. 17, afb. 21 en 36) en het GBW (nr. 18) bezitten vrijwel identieke exemplaren van dezelfde maker van iets later datum, waarvan de waterbak van binnen is bekleed met zink. Het tweede, incomplete, exemplaar (nr. 30) is van een onbekende maker en moet ook voorzien zijn geweest van een stationaire straalpijp aangezien deze geen uitlaat heeft.⁸⁰

Het Spuitje van Paauw staat ook te boek als kruiwagenspuit, een term die op twee manieren valt uit te leggen. Zoals al aan bod kwam kan deze draagbare handbrandspuit dankzij de twee handvatten voor transport inderdaad makkelijk op een platte kruiwagen geplaatst worden. Dit geldt zeker voor het oorspronkelijke kleine model, hoewel ook deze niet zo licht van gewicht is als de makers en promotors ervan suggereerden. Deze brandspuiten zijn makkelijk door een of twee personen met de

⁸⁰ Bij dit exemplaar ontbreken het schot tussen de waterbak en het pomphuis en de voetplank.

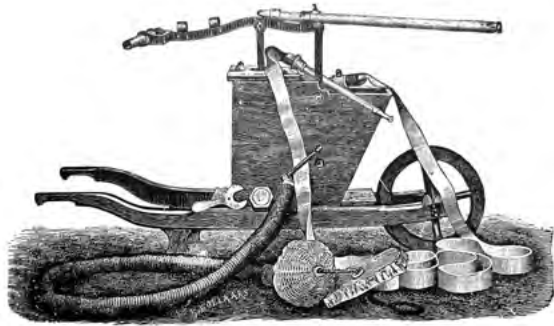
25 Nr. 19. Draagbare handbrandspuit uit Haren met een voetplank en een pompstang voor een hefboom. Maker onbekend, naar Jan Paauw, Leiden 1778. De brandspuit heeft een uitlaat bovenaan de waterbak maar onderin de waterbak bevindt zich ook een kraan die kan worden vervangen door een pijp waar een stationaire straalpijp op bevestigd kan worden.

Inv.nr. 04.007

26 Nr. 20. Draagbare handbrandspuit met een voetplank en een pompstang voor een hefboom of een trekstang aan een kant. Geen uitlaat aan de zijkant van de waterbak, maar een stationaire messing straalpijp bekleed met leer die daaruit steekt. Maker onbekend, naar Jan Paauw, Leiden 1778. De kruiwagen en de emmer in de zelfde kleur als de brandspuit maakten deel uit van het geschonken ensemble. Het is niet zeker of het gaat om een oorspronkelijk geheel. In de praktijk zal de brandspuit zijwaarts op de kruiwagen zijn vervoerd, waarbij de hefboom en de trekstang en mogelijk ook de straalpijp niet bevestigd waren. Dankzij twee draaghaken aan beide zijden van de brandspuit kon deze ook met twee stokken worden opgetild en verplaatst.

Inv.nr. 04.076, nr. 04.077

27 Kruiwagenspuit met brandspuit gebaseerd op die van Jan Paauw, Leiden 1778.

Houtgravure naar L. Boelaars. De brandspuit beschikt over een pompijzer voor aan de ene kant een hefboom en aan de andere kant een trekstang. Watertoevoer door middel van een zuigslang aangesloten op de waterbak en waterafgifte middels een persslang bevestigd aan een uitlaat in de vorm van een pijp die, komend uit het pomphuis, uitsteekt in de waterbak. Illustratie in: G.J. Verburg, *In vuur en vlam. Geschiedenis in woord en beeld van de brandbestrijding* (Haarlem 1967).

hand te verplaatsen, maar transport daarvan over een grote(re) afstand is een ander verhaal. Een andere navolger van een Spuitje van Pauw van een onbekende maker (nr. 20, afb. 26) illustreert dit. Deze heeft één voetplank, een pompijzer waar aan dezelfde kant een hefboom of een trekstang geplaatst kan worden, en een stationaire straalpijp. Maar het belangrijkste in casu, is dat dit exemplaar behalve van een grote houten emmer, voorzien van drie metalen banden en een dito hengsel, vergezeld gaat van een kruiwagen. Het is niet zeker of dit als zodanig geschonken ensemble, geverfd in dezelfde kleur groen, oorspronkelijk bij elkaar hoort, maar het is aannemelijk dat het wel ooit zo is gebruikt. Interessant is overigens dat bij de brandspuit aan beide zijden twee draaghaken zijn bevestigd waardoor het mogelijk was om deze met twee stokken op te tillen en verplaatsen. Deze bijzondere brandspuit is in 2024 aan Korpora geschonken door Museum De Koperen Knop in Hardinxveld Giesendam en maakte deel uit van een brandweercollectie van Jaap Voorsluijs.⁸¹

Er valt over te discussiëren of een brandspuit die op een platte kruiwagen vervoerd kan worden een kruiwagenspuit in de ware betekenis van het woord is, te meer omdat er brandspuiten bestaan die als kruiwagen zijn gebouwd en een geheel vormen. Interessant genoeg zijn ook van dergelijke kruiwagenspuiten bekend waarvan de brandspuit is afgeleid van het Spuitje van Pauw, en bovendien lijken dit

⁸¹ Verwerving BMH H2023-001.

28 Nr. 29. Het vooraansnog enige bekende exemplaar van een kruiwagenspuit met een brandspuit gebaseerd op die van Jan Paauw, Leiden 1778. De brandspuit beschikt over een pompijzer voor een trekstang. Uitlaat in de vorm van een pijp die, komend uit het pomphuis, uitsteekt in de waterbak. Vanwege de vorm van de pijp kan geen straalpijp aan de uitlaat bevestigd worden, maar alleen een persslang. De brandspuit vormt een geheel met een platte kruiwagen voorzien van een wiel met vier spaken. Foto A.L.J. van den Berg.

Brandweer Ouddorp

de eerste voorbeelden daarvan te zijn. Er bestaat een houtgravure van een dergelijk exemplaar (zie afb. 27) en er is een exemplaar getraceerd dat hier sterk op lijkt. Deze voor zover nu bekend zeer zeldzame kruiwagenspuit berust bij de brandweer Ouddorp. De brandspuit van het type Paauw heeft een pompijzer voor een trekstang en de uitlaat bevindt zich in de waterbak en is vanwege de vorm daarvan niet geschikt voor een straalpijp maar alleen voor een persslang. De brandspuit staat op een platte kruiwagen waarmee deze een geheel vormt.

De genoemde prijslijst van Onderdewijngaart Canzius vermeldt voorts een 'onderstel met raderen', dat veertien gulden moest kosten, en betrof een tweeassig plat onderstel voorzien van een raamwerk waarbinnen de brandspuit paste om deze vervolgens met twee schuifpennen te borgen. Het geheel kon worden voortgetrokken door middel van een touw (zie afb. 29).⁸²

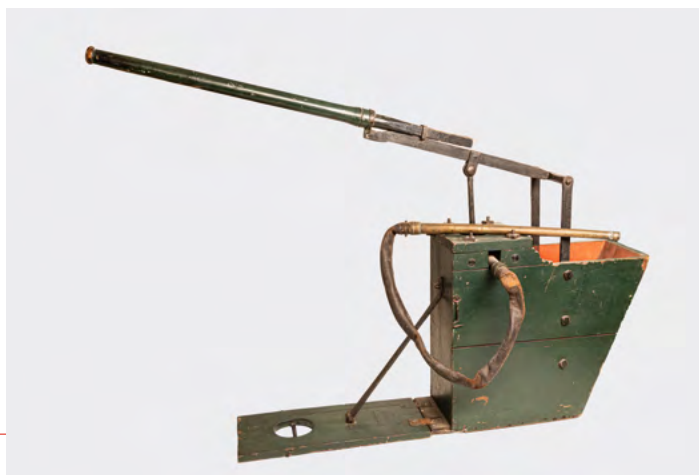
Dit brengt ons bij de vier getraceerde Spuitjes van Pauw uit de fabriek van Onderdewijngaart Canzius in Delft, inclusief een onderstel zoals hiervoor omschreven. We hebben deze vijf items vier nummers gegeven, te weten nr. 11 t/m 14, omdat een brandspuitje op het onderstel staat, maar het is niet bekend of dit oorspronkelijk een ensemble vormt. De 'Delftse spuitjes' lijken sterk op die van Jan Overbeek. Als er geen plaatjes van vervaardigers op zouden zitten dan zou het verschil moeilijk te zien zijn. Maar dankzij die plaatjes en het feit dat de fabriek van Onderdewijngaart Canzius kort heeft bestaan van 1797 tot 1810, weten we vrij exact wanneer deze brandspuiten zijn gemaakt.

⁸² Onderdewyngaart Canzius, *Verslag der proefnemingen*, 22 plus plaat.

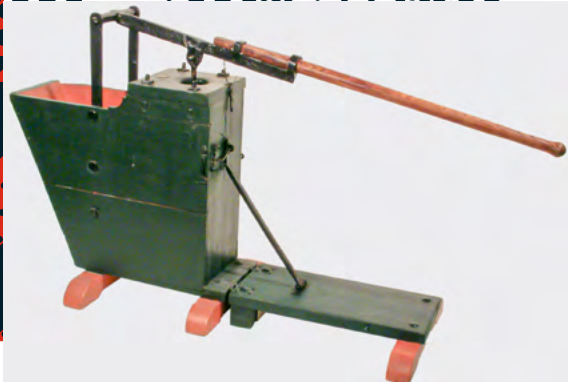
29 Nr. 13. Draagbare handbrandspuit met een voetplank en een pomp-ijzer voor een hefboom (hier in de waterbak omdat die bij transport niet bevestigd geweest zal zijn) op een oorspronkelijk tweeassig plat onderstel (zie afb. 18). Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius, Delft, 1797-1810, naar Jan Paauw, Leiden 1778.

Gemeentelijk Brandweermuseum, Wassenaar

30 Nr. 11. Draagbare handbrandspuit met een voetplank en een pomp-ijzer voor een hefboom. Met oorspronkelijke leren slang en messing straalpijp. Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius, Delft, 1797-1810, naar Jan Paauw, Leiden, 1797.

Gemeentelijk Brandweermuseum, Wassenaar

- 31** Nr. 14. 'Draagbare' handbrandspuit met een voetplank en een pompijzer voor een hefboom. Met oorspronkelijke messing straalpijp aan een vrij lange vlasslang (hier niet te zien). Door de afwijkende afwerking van de onderkant lijkt geen sprake meer te zijn geweest van een draagbare brandspuit zoals het type oorspronkelijk was bedoeld. Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius, Delft, 1797-1810, naar Jan Paauw, Leiden, 1778.

Museum Flehite, Amersfoort

- 32** Nr. 21. Draagbare handbrandspuit met een voetplank en een pompijzer voor een hefboom. Waterbak van binnen (mogelijk later) bekleed met zink. Met oorspronkelijke messing straalpijp, die met een vlasslang aan de uitlaat is bevestigd. Maker onbekend, naar Jan Paauw, Leiden, 1778.

Brandweermuseum Borculo

- 33** Nr. 26. Draagbare handbrandspuit met een voetplank en een pompijzer voor een hefboom. Waterbak en pomphuis van binnen bekleed met zink. Dankzij vier kleine houten wielen kan de brandspuit rijden en voortgetrokken worden. Maker onbekend, naar Jan Paauw, Leiden, 1778.

Museon-Omniversum, Den Haag

34 Nr. 10. (Draagbare) handbrandspuit gemonteerd op een kar met een pompijzer voor een hefboom. Binnenzijde waterbak bekleed met zink. Watertoevoer doormiddel van een slang aangesloten op de waterbak. De persslang kon aangesloten worden op de uitlaat aan de zijkant van het pomphuis. Overgeschilderd. Carel Gerber en Zoon, Haarlem, 1820-1865, naar Jan Paauw, Leiden 1778.

Inv.nr. 04.018

Overigens wijkt exemplaar nr. 14 (afb. 31) van Museum Flehite, opvallend af van de drie andere exemplaren van het GBW. Dit overgeschilderde exemplaar is aan de onderkant voorzien van vier dikke dwarsbalken, twee onder de waterbak en het pomphuis, die aan beide zijden uitsteken, en twee onder de voetplank, waarvan er een aan beide zijden uitsteekt, waardoor het gehele apparaat van de grond komt. Het is onbekend of dit oorspronkelijk is.

Het Brandweermuseum in Borculo bezit voor zover nu bekend waarschijnlijk een van de oudste exemplaren van een brandspuit van het type Paauw waarvan de waterbak van binnen is bekleed met zink, nr. 21, afb. 32, waarvan de maker onbekend is, maar verder komt deze overeen met de exemplaren nr. 1 (afb. 11) en 2. Mogelijk is het zink later aangebracht. Dit exemplaar beschikt nog over de originele straalpijp die met een vlasslang aan de uitlaat is bevestigd.

Het Museon-Omniversum in Den Haag bezit eveneens een exemplaar van een onbekende maker (nr. 26, afb. 33) dat qua basisuitvoering overeenkomt met nr. 1 en nr. 2, met dit verschil dat deze, behalve van een met zink bekleedde waterbak, is voorzien van vier kleine houten wielen en een stuk touw om de brandspuit mee te kunnen voorttrekken. Bij dit bijzondere exemplaar is nog een oorspronkelijke leren emmer aanwezig om water mee aan te voeren.

Een vrij atypisch exemplaar binnen het hier besproken totale corpus brandspuiten waarvan tevens de waterbak is bekleed met zink, is die vervaardigd door Carel Gerber en Zoon (nr. 10, afb. 34). Hiervan kon de pomp door een man worden be-

35 Nr. 27. Draagbare handbrandspuit van grotere afmetingen in de vorm van een rechthoek, voorzien van twee voetplanken en een pompijzer voor aan beide kanten een hefboom. Met originele messing straalpijp, door middel van een vlasslang aangesloten op de uitlaat aan de zijkant van het pomphuis. Maker onbekend, naar Jan Paauw, Leiden 1778.

Gemeentelijk Brandweermuseum, Wassenaar

diend, maar die moest dan wel een trede hoger gaan staan, want deze brandspuit bevat een robuust verrijdbaar onderstel met twee wielen, een kar, die, blijkens de twee handgrepen aan het uiteinde van de trekstang door twee man kon worden voortgetrokken of -geduwd. Een andere belangrijke 'noviteit' was dat deze brandspuit aan de (schuine) voorkant van de waterbak met water kon worden gevoed middels een slang in plaats van met emmers (zie ook afb. 27).

In de collectie van het GBW is een exemplaar van een met zink bekleedde waterbak aanwezig waarvan het pomphuis en de waterbak van dezelfde hoogte zijn en tezamen een rechthoek vormen, de waterbak loopt dus niet schuin van voren (nr. 27, afb. 35). Verder lijkt deze brandspuit sterk op een Spuitje van Pauw. Ze heeft voorts twee voetplanken en een dubbele hefboom. De maker van dit exemplaar, met een originele straalpijp gemerkt PDK no. 8, is onbekend. Wel weten we dat de spuit afkomstig is uit Zoetermeer.⁸³

⁸³ Dit exemplaar is geschonken aan Gerardus Jacobus van der Mark (1866-1946), de grondlegger van het Wassenaarse brandweermuseum, door de burgemeester van Zoetermeer, Leopold Roland Middelburg (1881-1963), die genoemde functie bekleedde van 1931-1938.

36 Nr. 17. Draagbare handbrandspuit met een voetplank en een pompijzer voor een trekstang. Waterbak van binnen bekleed met zink. Aansluiting voor een slang met straalpijp. A. Bikkers en Zoon, Rotterdam, vanaf 1872, naar Jan Paauw, 1778.

Inv.nr. 04.006

Epiloog

Het Van Marum-spuitje blijkt weliswaar eigenlijk het Spuitje van Paauw te zijn, maar dat doet niets af aan de belangrijke bijdrage die Van Marum heeft geleverd aan de eeuwenoude uitdaging van brandpreventie en -bestrijding, die hier beschreven is. Opmerkelijk is het wel: een brandspuit die eeuwenlang aan één persoon werd toegeschreven, blijkt ineens het werk van iemand anders te zijn. Zeker omdat het Spuitje van Paauw als bijzonder succesvol kan worden beschouwd. Deze ontdekking werpt dan ook nieuw licht op Jan Paauw – de echte uitvinder – die tot nu toe relatief onbekend is gebleven, maar nu terecht meer uit de schaduw treedt.

In 1821 werd het succes van Paauws spuitje enigszins in twijfel getrokken. Maar hoe terecht was dat eigenlijk? Kon in die tijd wel een goed beeld gevormd worden van de werkelijke waarde en verspreiding van deze uitvinding, of was dat oordeel te vroeg? Zoals we hebben gezien, zijn inmiddels diverse exemplaren van dit type brandspuit opgespoord, afkomstig van verschillende makers en met kleine maar opvallende onderlinge verschillen. Dat maakt het aannemelijk dat dit model in heel Nederland door meerdere brandspuitmakers werd vervaardigd. Zeker omdat bekend is dat Spuitjes van Paauw nog tot in 1872 werden gebouwd – iets wat blijkt uit de fabrieksplaatjes van de firma A. Bikkers en Zoon in Rotterdam.

Wanneer we bedenken dat Paauw zijn eerste spuitje al in 1778 aan Van Marum leverde, is het moeilijk vol te houden dat dit type brandspuit – waarvan bijna een eeuw later nog varianten werden gemaakt door een toonaangevende fabrikant van brandweermateriaal – niet succesvol is geweest.

Het verhaal van het Spuitje van Paauw is daarmee nog lang niet ten einde. Integendeel: ik ben ervan overtuigd dat, mede naar aanleiding van deze publicatie, nog veel meer exemplaren zullen opduiken. En met elk nieuw gevonden spuitje – en alle inzichten die daaruit voortkomen – zullen we weer iets meer leren over dit intrigerende stukje brandweerhistorie: over de typologie, de makers en de datering. Wordt vervolgd.

Zonder de externe medewerking van de volgende personen was deze publicatie niet mogelijk geweest: Alexandre van den Berg, Museum Ouddorp, Martin Chrispijn, Brandweermuseum Hellevoetsluis (BMH), Gerdine van den Dool, Museum Boerhaave, Leiden, Hilko Giezen, Haarlem, Rob Gussekloo, Gemeentelijk Brandweermuseum Wassenaar, Hugo Hekkert, BMH, Ben Janssen, BMH, André Joosse, Brandweer Zeeland, Jan-Cees Klooster, brandweer Ouddorp, Lise Koning, Noord-Hollands Archief, Haarlem (NHA), Mariska Krikken, NHA, Marcel Leechburch Auwers, NHA, Ton Markwat, brandweer Kennemerland, Martine Meddens, Museum Boerhaave, Leiden, Caspar Mulders, Historisch Museum de Bevelanden (HMdB), Goes, Kees Plaisier, Rotterdam, Koen van Rooijen, HMdB, Jan Roosink, Internationaal Brandweermuseum, Rijssen, prof. dr. B.J. van Royen, Stichting tot instandhouding van de hofjes van Staats en van Noblet, Haarlem, en Koos Scherjon, Brandweermuseum Borculo.

Summary

A seemingly simple hand fire pump from 1778 opens up the history of the so-called 'Van Marum pump.' The author shows that the true inventor was not Martinus van Marum (1750–1837) but the instrument maker Jan Paauw (Leiden, 1778). Van Marum demonstrated the device from 1795 onward and promoted neighborhood fire pumps, but in 1821 he explicitly denied paternity. Trials showed that fires could be extinguished quickly with little water; critics noted that the demonstrations took place under ideal conditions. The pump was produced in series and further refined by, among others, Jan Overbeek (Haarlem), Overbeek and associates, J.H. Onderdewijngaart Canzius (Delft), and later A. Bickers & Zoon (Rotterdam), with variations in operation, chassis, and nozzles. At least 30 examples have been identified. In conclusion, the 'Paauw pump' was a successful, widely adopted innovation that marked the transition to portable, rapidly deployable firefighting—while Van Marum served primarily as its public promoter.

Keywords

Paauw Pump (1778), Martinus van Marum demonstrations (1795–1798), Jan Paauw – Inventor (Leiden), Portable hand fire pump (18th Century), Neighborhood firefighting (Haarlem, 1797), J.H. Onderdewijngaart Canzius – Delft factory, Jan Overbeek – Haarlem manufacturer, Joh. Enschedé & Zoonen – Provenance

Over de auteur

Louis Ph. Sloos (1972) studeerde geschiedenis en boekwetenschap aan de Universiteit Leiden en promoveerde tevens aan deze instelling. Zijn belangstelling gaat vooral uit naar de (militaire) geschiedenis, cultuur, het boek en de publieke veiligheid in de Vroegmoderne Tijd en de negentiende eeuw. Als actief onderzoeker en publicist heeft hij een zeer groot aantal publicaties op zijn naam staan. Hij is werkzaam als senior conservator bij Korpora, Erfgoed Publiek Veiligheid en hoofdredacteur van *Veilig Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid*.

- 1 De 'barmhartigheid en mensenliefde' door de zusters te Gleiwitz verbeeld. Geheel rechts, met witte kap, zuster Frijntje de Ruyter, met links van haar zuster Marigje Breedveld.

Inv.nr. RK2394.047

Misericordia et Humanitas

De Nederlandse ambulance te Gleiwitz in 1915-1916

TRISTAN BROOS

In 2019 ontstond bij de voorloper van Korpora, het Nationaal Veiligheidsinstituut (NVI), als gevolg van een fusie met de Stichting Historische Verzameling Nederlandse Rode Kruis en de schenking van de historische verzameling van het hoofdbestuur van het NRK, de nationale collectie Nederlandse Rode Kruis (NRK).¹ Binnen deze rijke collectie bevindt zich een bijzonder persoonsensemble van vier verpleegsters van het NRK die in de Eerste Wereldoorlog te Gleiwitz Duitse gewonde militairen en enkele Russen verpleegden. Het persoonsensemble en andere bronnen, waaronder een verslag van Josephine van der Ent uit 1917 en een kort interview, vormen de aanleiding en basis voor dit artikel.

203

Inleiding

De route die het ensemble via het NRK naar Korpora heeft afgelegd, startte begin 1979, toen een medewerkster van het toenmalige hoofdbureau van het NRK, gevestigd in Den Haag, in contact kwam met Josephine van der Ent, toen 96 jaar oud. Deze mevrouw, gediplomeerd verpleegster, was werkzaam op internationaal niveau en diende in 1916, samen met haar vriendin Pleuntje Breedveld, zelf als Rode Kruiszuster te Gleiwitz.

Om de een of andere reden is mevrouw Van der Ent in het bezit gekomen van het ensemble dat toebehoorde aan de zus van haar vriendin, Marigje Breedveld. Het ensemble bestaat behalve uit een kloek fotoalbum en een kort verslag uit enkele persoonlijke items, zoals, knipsels, diploma's, en een door hen gedragen Rode Kruis armband, enzovoort, afkomstig van Marigje Breedveld en haar vriendin Frijntje de Ruiters, beiden Rode Kruisverpleegsters te Gleiwitz. Kort voordat Josephine op

---

Veilig. Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid, 3 / Safe. Annual of Korpora, Heritage Public Safety, 3, 202-225. DOI 10.5117/9789048576531_BROOS

¹ J. Breukers, L. Ph. Sloos, 'Van Kriminologische Verzameling tot Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid', in: *Veilig, Jaarboek Korpora 1* (Amsterdam 2024) 23, *Misericordia et Humanitas* betekent barmhartigheid en mensenliefde.

23 juni 1979 overleed heeft de NRK-medewerkster haar nog kunnen interviewen. De weerslag van dit interview is gepubliceerd in het meinummer van de *Rode Kruis Koerier*.²

Belgische vluchtelingen

Marigje en Frijntje doorliepen onafhankelijk van elkaar en bij verschillende instellingen de verpleegstersopleiding. Zo volgde Marigje de opleiding tot leerling-verpleegster aan het Christelijk Sanatorium voor Zenuwlijders te Zeist, waar ze op 21 december 1910 uit handen van de examencommissie het verpleegstersdiploma met insigne ontving.³ Vijf jaar later behaalde Frijntje het diploma ziekenverpleging in het Haagse Gemeenteziekenhuis. De dames leerden elkaar kennen in september 1915 bij de volledige cursus algemene ziekenverpleging die werd gegeven aan de Diaconessen-Inrichting in Den Haag.⁴

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en de inval van het Duitse leger in België op 4 augustus 1914, bracht een enorme vluchtelingenstroom op gang richting de Nederlandse grens. In totaal bijna één miljoen Belgen, onder wie circa 32.000 militairen, die werden geïnterneerd, belandden in Nederland.

In eerste instantie werd het overweldigende aantal vluchtelingen opgevangen in de grensstreek om ze later te verspreiden in centra verspreid over het land. Zo kwamen alleen al bij het Nederlands-Belgische grensplaatsje Putte gedurende drie dagen en nachten zesduizend vluchtelingen per uur Nederland binnen. Naast diverse opvangplaatsen werden in enkele grote plaatsen schoolgebouwen ingericht als noodhospitaal om Belgische hulpbehoevenden (ouderen, kinderen, zwangere vrouwen en zieken) te kunnen helpen, zij het in beperkte mate.⁵

Vanuit verschillende instanties, waaronder het Nederlandsch Comité tot Steun aan Belgische en andere Slachtoffers, en diverse diaconessen-inrichtingen in het land, werd hulp geboden. (Leerling-)zusters werden uitgezonden om noodhospitallen te ondersteunen.

De bereidheid om te helpen was groot. De leerling-zuster Frijntje de Ruitter werkte in 1914 bijvoorbeeld in een tot noodhospitaal omgebouwde burgeravondschool waar Belgische vluchtelingen werden verzorgd. Pleuntje Breedveld en Josephine van der Ent hielpen een jaar lang Belgische vluchtelingen in Oldebroek en omstreken, die hongerig en koud waren en medische zorg nodig hadden.

² Anoniem, 'Rode Kruisverpleegster 1914', in: *Rode Kruis Koerier, Officieel maandblad van de vereniging 'Het Nederlandse Rode Kruis'* 5 (Den Haag 1979) 48.

³ Anoniem, 'Chr. Sanatorium voor Zenuwlijders', in: *De Standaard* (21 december 1910).

⁴ Korpora, inv.nrs. RK2394.079, RK2394.080, RK2394.081.

⁵ D.H. van der Goot, *Verslag van het noodhospitaal voor Belgische vluchtelingen te Bergen op Zoom van 11 oktober tot 5 november 1914* (Z.p. z.j.) 1, Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten, Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000) 25, 147.

- 2 Een in 1914 ingericht noodhospitaal voor Belgische vluchtelingen ergens in Nederland. Staande op de tweede rij, vierde van rechts met witte kap, zuster Frijntje de Ruyter.

Inv.nr. RK2394.095

- 3 Opvang en verzorging van hulpbehoevende Belgische vluchtelingen in het barakkenkamp dichtbij de artillerie schietkamp Oldebroek in 1914.

Inv.nr. RK2394.005

In het barakkenkamp dichtbij het artillerieschietkamp Oldebroek werden de meest hulpbehoevende Belgische vluchtelingen opgevangen, circa 1050 personen, voornamelijk gezinnen. Vanaf januari 1915 vertrokken de vluchtelingen uit het barakkenkamp om te worden ondergebracht in het vluchtoord Nunspeet. Zij moesten plaatsmaken voor geïnterneerde Belgische militairen.

Na een jaar besloten de dames te stoppen met hun hulp aan de Belgische vluchtelingen om 'méér voor de lijdende mensheid te doen', en meldten zij zich in juli 1916 aan voor de Nederlandse ambulance (i.e. veldhospitaal) te Gleiwitz, Duitsland.⁶

Verpleegsters en verschillende ambulances

Kort voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog waren vrouwen sterk ondervertegenwoordigd in de militaire verpleging. Dit was vooral te wijten aan het gebrek aan een degelijke opleiding, de geringe belangstelling voor het vak en het feit dat deze sector voornamelijk werd gedomineerd door mannen. De oorlog en vooral de nieuwe schaal daarvan was de directe aanleiding daarvoor, maar de discussie over de inzet van vrouwen 'op het slagveld' als verplegers werd al veel eerder gevoerd.⁷ Vanaf 1914 kregen enkele vrouwelijke verpleegkundigen de mogelijkheid om gemobiliseerde Nederlandse militairen te verzorgen.

Daarnaast bood een klein aantal verpleegsters zich aan om behulpzaam te zijn bij de verpleging van gewonden in het buitenland. Deze vrouwen droegen overigens geen militair uniform en hadden geen officiële militaire status. De kleding van de verpleegsters was sober en zedelijk van aard. Geen sieraden of opvallende kapsels, maar een eenvoudige, stijve jurk die hooggesloten was tot aan de hals. Het witte schort, met bijpassende witte kraag, mouwopslagen en strik, was kenmerkend voor de verpleegkundige van die tijd en stond symbool voor hygiëne, professionaliteit en gepaste afstandelijkheid. Veel verpleegsters, inclusief diaconessen en nonnen, droegen een sluier, kap of muts. Verpleegsters die werkzaam waren voor het NRK droegen bovendien een armband met daarop het rode kruis en een ronde Rode Kruisspeld bij de sluiting van de kraag.

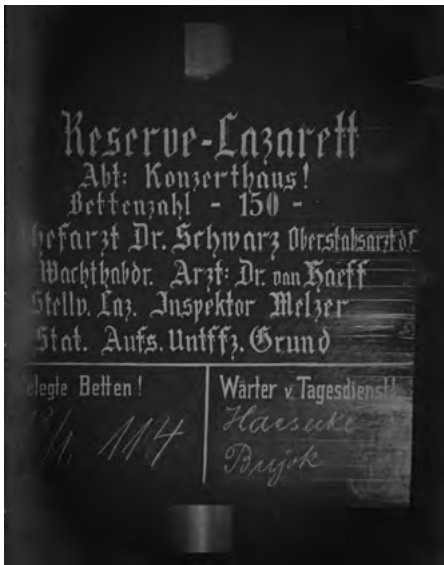
Behalve naar hun kleding werd ook gekeken naar de houding en uitstraling van de verpleegsters, waarbij elke vorm van verleiding naar de militairen toe vermeden diende te worden.⁸

Het humanitaire leed dat gepaard ging met de Eerste Wereldoorlog riep in het neutrale Nederland de vraag op of het iets kon betekenen zonder daarmee bij de oorlog betrokken te raken. Naast de opvang van Belgische vluchtelingen en geïnter-

⁶ Van der Goot, *Verslag van het noodhospitaal voor Belgische vluchtelingen te Bergen op Zoom*, 1, 2, Roodt, *Oorlogsgasten*, 59.

⁷ Louis Ph. Sloos, 'Un souvenir de Solferino. Een beschrijving van een bloedige veldslag door Henry Dunant en de oprichting van het Rode Kruis', in: *Veilig, Jaarboek Korpora* 1 (Amsterdam 2024) 81.

⁸ L. van Bergen, C. Th. Bakker, 'Dutch nurses and the Great War: on caregiving and gender', in: *First World War Studies*, 2 (2020) 107-122.

- 4 Het 'Reserve-Lazarett, Theater und Konzerthaus' te Gleiwitz, dat was ingericht voor de verpleging van gewonde Duitse en enkele Russische militairen.

Inv.nr. RK2394.013

neerde buitenlandse militairen op Nederlands grondgebied, werd gedacht aan de inzet van ambulances over de grens. Dus het fysiek verzorgen van oorlogsgewonden. Vanaf 1914 leefde echter de onjuiste gedachte dat de oorlogvoerende landen voldoende op hun hulpverlenende taak waren voorbereid en om die reden geen buitenlandse hulp nodig was. Een jaar later durfde de Nederlandse regering, na een periode van 'behoedzame en angstvallige waakzaamheid', het toch aan om toestemming te verlenen voor dergelijke hulp aan het buitenland in de vorm van ambulances.⁹

Behalve naar Gleiwitz ging er ook een ambulance naar Olmütz (het tegenwoordige Oost-Tsjechië) en Boedapest in Oostenrijk-Hongarije. Voorts werden ambulances uitgezonden naar Parijs en Sint-Petersburg. Deze ambulances opereerden op veilige afstand van het front. De gewonden werden in de Nederlandse ambulances en Duitse veldhospitelen behandeld en verpleegd om vervolgens opnieuw voor de strijd te kunnen worden ingezet.¹⁰

9 V. Kramers, 'Nederlandse ambulances in het buitenland 1914-1918' (2009), www.wereldoorlog-1418.nl, aldaar: <https://www.wereldoorlog1418.nl/nederlandse-ambulances-w01/index.html>, P.H. Ritter Jr., *De donkere poort. Een boek, behelzende tal van persoonlijke herinneringen van vooraanstaande mannen, stemmingsbeelden, indrukken, beschouwingen, belangrijke en onbelangrijke gebeurtenissen, verhalen en anecdoten over Nederland in de jaren 1914-1918*, 2^e deel (Den Haag 1931) 89.

10 Kramers, 'Nederlandse ambulances in het buitenland 1914-1918'.

5 Een door de keizerlijke Duitse overheid ingevoerde en verstrekte Rode Kruisarmband voor vrijwillige ziekenverpleging.

Inv.nr. RK2484

Het eerste halfjaar van de Nederlandse ambulance te Gleiwitz

'Het Centraal Comité voor de Nederlandsche Ambulance voor Duitsland en Oostenrijk-Hongarije' was een particulier initiatief om ambulances uit te zenden naar de Centrale Mogendheden.¹¹ Het Centraal Comité werd daarbij ondersteund door 34 subcomités, die voor dit doel fondsen inzamelden. De gruwelijkheid van de oorlog was bij de Nederlandse bevolking niet onopgemerkt gebleven. Verschillende artsen, particulieren en verenigingen droegen bij. De giften stroomden ruimhartig binnen, en maakten het niet alleen mogelijk om een ambulance naar Gleiwitz te sturen, maar ook een naar Olmütz.¹²

Aanvankelijk werd prof. dr. O. Lanz aangesteld om de medische leiding en organisatie van de ambulance op zich te nemen. Vanwege zijn ambtelijke verplichtingen bleef zijn rol echter beperkt tot het samenstellen en uitzenden van het medisch personeel, het verzorgen van het benodigde materieel en het installeren van de ambulance op de plaats van bestemming. Na de installatie droeg hij de leiding over aan dr. D.H. van der Goot.¹³

¹¹ Met de Centrale Mogendheden werden onder andere Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en het Ottomaanse Rijk bedoeld.

¹² P. van Lunteren, 'Twee Arnhemse diaconessen aan het Oostfront. De Nederlandse Ambulance in Gleiwitz (1916)', in: *Arnhemse Historisch Tijdschrift* 3 (2021) 155.

¹³ Anoniem, *Nederlandsche ambulancen voor Duitsland en Oostenrijk-Hongarije, verslag 1916* (Z.p. z.j.) 6.

6 Een impressie van de grote theaterzaal met gewonden.

Inv.nr. RK2394.061

De ambulance vertrok op 28 december 1915 uit Amsterdam richting Gleiwitz en bestond uit een staf van 72 personen, onder wie drie chirurgen, drie chirurgische assistenten, drie internisten, een oogarts, een neuroloog, twee tandartsen, twee vrouwelijke apothekers en verplegend- en huishoudelijk personeel.¹⁴

De verpleegkundigen stonden onder leiding van een directrice. Alle leden van de ambulance ontvingen een insigne bestaande uit een rood kruis op een zilver veld met daaromheen op een zwarte achtergrond in vergulde letters de zinspreuk van het Centraal Comité: 'Misericordia et Humanitas, Nederland 1915'. De mannelijke leden droegen dit insigne als een medaille en de vrouwen als een broche.¹⁵

De reis naar Gleiwitz is uitgebreid beschreven door mevrouw H.S.S. Kuyper, chef huishouding bij de Nederlandse ambulance te Olmütz. Het navolgende, dat op haar boek is gebaseerd, geeft ongetwijfeld een juiste weergave van het verloop van de reis, maar wel door een pro-Duitse bril, waarbij vooral aandacht is voor het militaire belang van de ambulance in plaats van voor het humanitaire.

De medische staf werd op het Centraal Station van Amsterdam uitgeleide gedaan door de consuls van Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Vervolgens reed de trein via Amersfoort, Apeldoorn en Oldenzaal naar het Duitse Bentheim, waar een korte stop plaatsvond. De ontvangst op het station, dat rijkelijk was versierd met

¹⁴ Van Lunteren, 'Twee Arnhemse diaconessen aan het Oostfront', 152-161.

¹⁵ H.S.S. Kuyper, *Hongarije in oorlogstijd, In en om de Nederlandsche ambulance te Boedapest (benevens een uitstapje naar Weenen)* (Baarn 1918) 25.

guirlandes, palmen, bloemen en zowel Nederlandse als Duitse vlaggen, was volgens Kuyper indrukwekkend en buitengewoon hartelijk. Er waren zelfs bustes opgesteld van koningin Wilhelmina, prins Hendrik, prinses Juliana en de Duitse keizer. Na verschillende toespraken van Duitse notabelen vertrok de trein richting Hannover, waar opnieuw een officieel ontvangst plaatsvond. Daar stond een rijk gedekte tafel klaar voorzien van allerlei lekkernijen en de thee werd geschonken door een dochter van veldmaarschalk Paul von Hindenburg. Voor vertrek kreeg elk lid van de ambulance een zogenaamd 'Weihnachtspacket' mee, een feestelijk pakket vol versnaperingen, keurig samengebonden met een lint. Het grootste onthaal vond die avond plaats bij aankomst op station Charlottenburg in Berlijn. Hier moesten alle leden uitstappen voor een diner, aangeboden door het Kriegsministerium (het Duitse Ministerie van Oorlog). Aan de hoofdtafel namen vertegenwoordigers plaats van het Kriegsministerium, het hoofdbestuur van het NRK en de Duitse Frauenverein. Als vertegenwoordiger van de Duitse keizerin was kamerheer Freiherr von Spitzbergen aanwezig. Na afloop van het diner werd de treinreis slapend voortgezet, met als eindbestemming Gleiwitz.¹⁶

Het provinciestadje Gleiwitz, tevens een garnizoensstad, ligt aan het riviertje de Klodwitz in voormalig Opper-Silezië, nu Polen. De stad beschikte over brede straten, grote winkels, elektrische trams en een bloeiende ijzerindustrie. In 1915 telde Gleiwitz ongeveer zestigduizend inwoners. Door de oorlog reden de trams niet meer, waren de winkels vrijwel leeg en heerste er schaarste.¹⁷

Na aankomst wandelde het ambulancepersoneel 's ochtends door de stille straten van Gleiwitz naar de hotels waar het kort zou verblijven. In de Moltkestrasse, op vijf minuten lopen van het lazaret, werd uiteindelijk een modern woonhuis gevonden. De vierde verdieping was gereserveerd voor de dames, de tweede voor de heren.¹⁸

De Nederlandse ambulance was actief in het 'Reserve-Lazarett, Theater-und Konzerthaus' aan de Klosterstrasse, een groot gebouw met diverse ruime zalen en een grote, schaduwrijke tuin. De twee theaterzalen boden plaats aan 83 respectievelijk 67 bedden, 150 in totaal dus. Voorts waren er ruimtes voor herstellende patiënten, een operatie- en verbandzaal, vertrekken om te kunnen baden met warm en koud water en voor chemisch- en microscopisch onderzoek, een röntgen- en technisch atelier en een tandheelkundige behandelings- en operatiekamer. Daarnaast diende het ruime balkon van de schouwburgzaal als bergplaats voor het linnen en beddengoed. De ruime vestibule was ingericht als bureau van de militaire administratie. Het personeel beschikte over een grote eetzaal voor eigen gebruik. Deze zaal had bovendien zes nissen waarin de hulpverleners zich op vrije momenten konden terugtrekken om te schrijven, lezen of een gesprek te voeren. Bij verschillende ge-

¹⁶ Kuyper, *Hongarije in oorlogstijd*, 26-30.

¹⁷ *Ibidem*, 40.

¹⁸ Kuyper, *Hongarije in oorlogstijd*, 30, Anoniem, *Nederlandsche ambulancen*, 9.

7 De aankomst van nieuwe patiënten in een ambulance met paardentraction.

Inv.nr. RK2394.019

legenheden werden in deze nissen onder pianobegeleiding vaderlandse liederen gezongen. In de hal bij de ingang hing een groot aanplakbiljet met een duidelijke waarschuwing:

Soldaten! Seid bei euren Unterhaltungen in Gegenwart anderer vorsichtig! Lasst euch nicht ausfragen! Ein unbedachtes Wort kann vielen Kameraden das Leben kosten! Fremde, die sich an euch herandrängen und aushören wollen, meldet sofort den Bahnbeambten. Der Deutsche Soldat muss für sein Vaterland nicht nur kämpfen sondern auch schweigen können.

Direct naast het lazaret bevond zich een restaurant met een grote, goed uitgeruste keuken en een nog grotere gezelschapskamer met drie ramen aan de straatzijde. Deze kamer werd onmiddellijk ingericht als huiskamer. Hier was plaats voor tachtig mensen om te kunnen eten. De ambulance bracht eigen levensmiddelen mee uit Nederland om zelfvoorzienend te kunnen zijn, het gastland niet te belasten en omdat vreemd voedsel op den duur niet meer goed door de Nederlandse staf zou worden verdragen.

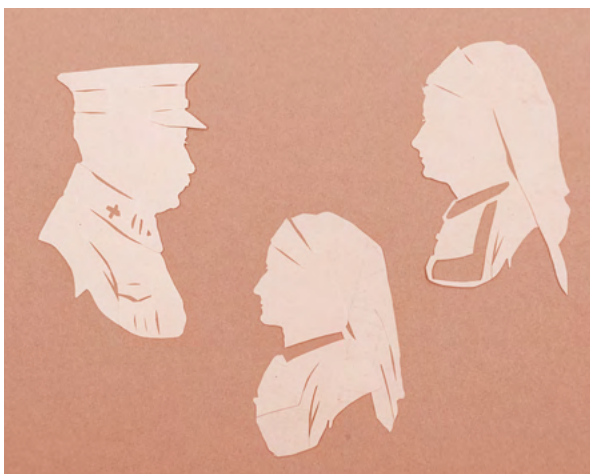
Mevrouw A.G.A. Strobel, een in Nederland wonende Duitse, verzorgde in de eetzaal van het Konzerthaus de Hollandse tafel en kookte tevens voor patiënten met speciale diëten. Zij had in 1914 als kok in een noodziekenhuis van het Rode Kruis in Den Haag ervaring opgedaan. Daarnaast sprak ze de taal, kende ze de Duitse cultuur en was ze persoonlijk betrokken vanwege familieleden die aan het front vochten.¹⁹

¹⁹ Kuyper, *Hongarije in oorlogstijd*, 18, 19, 31-32, 36, 38, 39, Anoniem, *Nederlandsche ambulancen*, 8, 9.

- 8** Groepsfoto met leden van de Nederlandse ambulance en de Duitse (medische) staf, eind juli 1916. Op de achterste rij, vierde van rechts dr. D. H. van der Goot (leider van de Nederlandse ambulance tot 27 juli 1916). Geheel rechts *Unteroffizier* Grund. Op de derde rij, achtste van rechts dr. J. Th. Nicolai, zesde en vijfde van rechts Frijntje respectievelijk Marigje. Zittend op de tweede rij, tweede van links W.H. baron Taets van Amerongen van Woudenberg (hoofd administratie), derde en tweede van rechts dr. L. M. Metz (leider Nederlandse ambulance vanaf 27 juli 1916) en *Oberstabsarzt* dr. Schwartz (Chefarzt 'Reserve-Lazarett, Theater und Konzerthaus').

Inv.nr. RK2394.041

- 9** Door een gewonde Duitse soldaat gemaakte knipsels van W.H. baron Taets van Amerongen van Woudenberg, Frijntje en Marigje.

Inv.nr. RK2485

In het gebouw was voorts een kleine Duitse staf aanwezig, bestaande uit onder anderen dr. Von Haeff (*Arzt*) en *Unteroffizier* Grund, ondersteund door militair- en burgerpersoneel onder leiding van de *Chefarzt* van het Reservelazarett, *Oberstabsarzt* dr. Schwartz. De verstandhouding van de Nederlandse ambulanceleden onderling was uitstekend.²⁰

Tijdens de eerste dagen werd het Hollandse lazaret door de Nederlandse zusters grondig schoongemaakt, wat hard nodig was want zowel binnen als buiten het gebouw was het erg smerig.²¹ Kort daarna werd iedereen uit voorzorg tegen cholera en tyfus ingeënt. Deze vaccinaties werden toegediend door een Duitse arts die werkzaam was in het ziekenhuis van Gleiwitz.

De uit Nederland meegenomen ziekenauto van de Nederlandse Ambulance was geschikt voor het vervoer van vijf liggende patiënten en werd gedurende de eerste vier maanden herhaaldelijk ingezet om gewonden mee van het station naar het ziekenhuis te vervoeren. Helaas moest het gebruik van de ziekenauto al snel worden gestaakt vanwege de nijpende brandstofschaarste. Gelukkig was er naast de ziekenauto ook een zogeheten ‘raderbrancard De Mooy’ meegekomen, waarmee het dagelijkse vervoer van patiënten kon worden voortgezet. In het verslag van dr.

Van der Goot is te lezen dat een Duits officier die voor het eerst met de raderbrancard kennismaakte erg onder de indruk was van dit transportmiddel.²²

Het moderne instrumentarium dat deels uit Nederland was meegenomen en aangevuld in Breslau, vormde een complete uitrusting voor de operatiezalen in het Hollandse lazaret. Dankzij abonnementen op verschillende vakbladen konden de Nederlandse artsen zelfs op de hoogte blijven van de ervaringen van andere oorlogschirurgen.²³

Dankzij abonnementen op verschillende vakbladen konden de Nederlandse artsen zelfs op de hoogte blijven van de ervaringen van andere oorlogschirurgen

20 Korpora, inv.nr. RK2394.013, Anoniem, *Nederlandsche ambulancen*, 12.

21 Kuyper, *Hongarije in oorlogstijd*, 33, 34.

22 Een raderbrancard is een handkar of duwkar met hoge wielen in combinatie met een brancard, waarin patiënten op een comfortabele wijze konden worden vervoerd. De raderbrancard, ook wel raderbaar genoemd, werd in 1869 uitgevonden door Cornelis de Mooij, arts en officier van gezondheid in het Nederlandse leger. In tegenstelling tot de gewone brancard, waar minimaal twee dragers voor nodig waren, kon een raderbrancard eventueel bediend en geduwd worden door één persoon. Het metalen frame van de handkar werd namelijk over de brancard met de gewonde gereden, waarna het voeteneinde van de brancard met haken aan de kar werd bevestigd. Door aan de andere kant het frame naar beneden te drukken kwam het voeteneind omhoog en kon ook het hoofteinde worden aangehaakt.

23 Anoniem, *Nederlandsche ambulancen*, 9, Anoniem, ‘Nederl. Ambulance te Gleiwitz’, in: *De Nederlander* (19 februari 1916).

10 Duitse gewonden spelen een partijtje schaak en een potje dammen. Derde van rechts, zuster Marigje. Het officiële onderschrift luidde: 'Verwundete in einem Gleiwitzer Lazarett bei der Beschäftigung'.

Inv.nr. RK2394.033

Reis en verblijf van de Nederlandse zusters te Gleiwitz, tweede halfjaar

Op 23 juli 1916 vertrokken Marigje, Frijntje, Pleuntje en Josephine om negen uur 's ochtends met de trein vanuit Amsterdam. De volgende ochtend, rond dezelfde tijd, zouden zij in Gleiwitz aankomen. Alle vier meldden zich om deel te nemen aan de Nederlandse ambulance die daar sinds 29 december 1915 actief was. 's Avonds om tien uur kwamen de dames aan in Berlijn, waar zij een tussenstop maakten van twee uur. Aan de bekende boulevard Unter den Linden nuttigden ze een drankje in een bierhal. Het viel hen op hoe rustig het was in de straten en lanen van de Duitse hoofdstad.

De dames sliepen met nog vier andere zusters in één coupé. Van slapen kwam overigens niet veel. De coupé was niet erg ruim en verder stond de trein gedurende de nachtelijke reis vaak ineens met een schok stil, waardoor iedereen wakker werd. Nieuwsgierig werd er dan naar buiten gekeken. Die nacht werden veel soldaten naar het front vervoerd, wat gepaard ging met lawaai, luidruchtig gezang en huilende vrouwen die afscheid namen van hun geliefden. Met bloemen versierde helmen stapten ze in de afgeladen treinwagons. Sommigen moesten zelfs in het bagagenet liggen. Dit schouwspel werd met grote verwondering door de dames

gadegeslagen. Op station Gleiwitz, het einde van de treinreis, werden ze 's ochtends door enkele dokters en zusters van de Nederlandse ambulance verwelkomd en naar hotel 'Schlesischer Hof' gebracht, waar ze, na zich te hebben opgefrist, konden ontbijten en rusten.

In de middag begaven de dames zich naar het 'Reserve-lazarett' in het 'Theater- und Konzerthaus', de standplaats van de Nederlandse ambulance. Daar namen ze de dienst over van enkele diaconessen. De eerste indruk was overweldigend. Volgens zuster Josephine van der Ent 'was het gebrul en gekerm van de gewonden haast niet te verdragen'. In de grote zaal lagen honderdvijftig gewonden, jong en oud door elkaar, met uiteenlopende verwondingen; zware verwondingen aan armen en benen, en om die reden geamputeerd, gebroken benen en hoofd-, borst-, voet- en buikverwondingen. Sommigen waren zo ernstig gewond dat ze continu aandacht nodig hadden.

Elke zuster kreeg de zorg over vijftien patiënten. Volgens Josephine van der Ent hoorde je de patiënten bijna nooit klagen. Alleen als er een niet kon slapen of veel pijn had, hoorde je weleens 'Der verdammte Krieg' roepen.

Ondanks de vermoeidheid van de treinreis werd Josephine op de eerste dag al ingeroosterd voor een nachtdienst. Niet veel later zou ze ook worden ingezet als assistent-operatiezuster en invalkracht voor als een collega ziek werd, een taak waar ze in eerste instantie niet goed op was voorbereid. Met behulp van de aanwezige artsen en haar vriendin Pleuntje werd ze uiteindelijk goed ingewerkt en was ze in staat om voor iedere operatie de juiste benodigde instrumenten bij elkaar te zoeken.²⁴

Op 24 juli bestond de medische staf van de Nederlandse ambulance uit tien dokters en 38 zusters, onder wie diakonessen, Rode Kruiszusters en een Johanniterzuster. De algehele leiding berustte bij dr. D.H. van der Goot. Zijn collega dr. L.M. Metz nam op 27 juli de leiding over en die dag werd afscheid genomen van drie dokters, onder wie dr. Van der Goot, en 21 zusters. Het tekort aan verplegend personeel werd kortstondig aangevuld met tien Duitse verpleegsters. Zij konden echter niet blijvend assistentie verlenen aan de Nederlandse ambulance aangezien zij in andere Duitse hulplazaretten nodig waren. Omdat een groot aantal van de zwaargewonden bijzondere zorg nodig had, werd besloten om nog eens tien Nederlandse zusters aan de ambulance toe te voegen. Deze extra hulpkrachten arriveerden pas op 14 augustus te Gleiwitz.²⁵

Het aantal beschikbare bedden, honderdvijftig in totaal, was nagenoeg steeds bezet. Het verloop van het aantal patiënten in het lazaret kon op bepaalde momenten vrij groot zijn. Niet alleen zorgde een hospitaaltrein voor veel nieuwe gewonden, maar ook de komst van een vrij groot aantal onverwachte nieuwe gewonden kon er

²⁴ [Josephine van der Ent], *Herinneringen*. Handschrift, Korpora, inv.nr. RK2394_107t/mRK2394_113, Anoniem, 'Rode Kruisverpleegster 1914', 48.

²⁵ Anoniem, *Nederlandsche ambulancen*, 13, 28, 29.

- 11 Gewonde Duitse militairen en zusters genieten van de buitenlucht in de tuin van het 'Reserve-Lazarett, Theater und Konzerthaus'.

Inv.nr. RK2394.017

voor zorgen dat bedden geruimd moesten worden om plaats te maken voor nieuwe patiënten. De oude patiënten die niet langer bijzondere behandeling of verpleging nodig hadden werden in andere hulplazaretten in de stad ondergebracht.

De zwaargewonden die direct van het front kwamen kregen onderweg morfine toegediend, waarmee werd gestopt als ze eenmaal in het lazaret waren aangekomen.²⁶ Gewonde militairen waren soms vijf à zes dagen vanaf een 'Kriegslazarett' naar het Hollandse lazaret onderweg. De toestanden in de Kriegslazaretten waren erbarmelijk. Zo kwam het geregeld voor dat verbanden lange tijd niet waren verschoond, waardoor de maden eruit kropen. Volgens zuster Josephine van der Ent zagen sommige Duitse soldaten er bij binnenkomst uit als vijftigers terwijl het twintigers betrof! Eenmaal in het Hollandse lazaret in Gleiwitz werden de gewonden 'eerst gebaad-geschoren en verbonden' om vervolgens in een 'heerlijk frisch bed' gelegd te worden. Alvorens ze mochten gaan slapen kregen ze brood met thee of koffie. Bij de Nederlandse ambulance knapten de militairen niet alleen op maar waren ze ook weer opgewekt bij hun vertrek.²⁷

Om de patiënten af te leiden, werden spelletjes gespeeld, liederen gezongen, gedichten voorgelezen en boeken uitgedeeld. Ook werd er lesgegeven in handwerken

²⁶ Ibidem, 13.

²⁷ [Van der Ent], *Herinneringen*. Handschrift, Korpora, inv.nr. RK2394.107 t/m RK2394.113.

en genoten van muziekuitvoeringen. Geestelijken uit de stad verzorgden regelmatig godsdienstige bijeenkomsten. Daarnaast spraken de patiënten vaak over hun vrouw en kinderen, hun *Heimat*, en soms ook over de gruwelen aan het front en het leven in de loopgraven. Bij goed weer werden de patiënten in hun bedden naar buiten gedragen, waar ze heerlijk van de buitenlucht genoten; ‘Die herrliche Luft macht unsere Nerven wieder stark’ zeiden ze dan.

Ondanks het leed en treurnis van de oorlogsgewonden in het ‘Holländerlazarett’ was het kerstfeest volgens het verslag van zuster Van der Ent, met twee grote kerstbomen, cadeautjes, chocolademelk en koek ‘feestelijk en gezellig’. Het ambulancepersoneel probeerde er in ieder geval het beste van te maken. Nederlandse en Duitse zusters zongen ingestudeerde kerstliederen, en een pastor hield een toespraak.²⁸

Ledematenchirurgie en kaakfracturen

Omdat doorgaans veel minder aandacht is voor de gruwelijkheden van de oorlog dan voor de ‘krijgsgeschiedenis’, wordt aan de hand van de verslagen van de artsen Van der Goot, Vinkhuyzen en Witthaus hier wel wat dieper op ingegaan.

LEDEMATENCHIRURGIE VAN 29 DECEMBER 1915 TOT 27 JULI 1916	
775	Behandelde patiënten
475	Grote operaties aan ledematen en schedel
11	Overleden patiënten
775	Röntgenfoto's van verwondingen
LEDEMATENCHIRURGIE VAN 27 JULI 1916 TOT EN MET 31 DECEMBER 1916	
663	Behandelde patiënten
235	Operaties
5	Overleden patiënten

De grote operaties werden uitgevoerd onder narcose of onder een plaatselijke verdoving en bestonden vooral uit ledematenchirurgie. Dit omvatte met name operaties aan armen en benen, zoals amputaties en reconstructies. Amputaties kwamen alleen in uitzonderingsgevallen voor. Een ander deel bestond uit operatieve ingrepen aan de schedel, zoals trepanatie (een chirurgische ingreep waarbij een deel van de schedel werd verwijderd of open geboord om toegang te krijgen tot de hersenholte, met als doel de hersendruk te verlichten), het behandelen van een hersenabces, het verwijderen van diepliggende kogels, plastische operaties van het aangezicht en de kaak. Voorts werden operaties uitgevoerd aan de buikorganen, zoals

²⁸ Anoniem, Nederlandsche ambulancen, 31, 32, *Herinneringen*.

12 Een impressie van de operatiekamer.

Inv.nr. RK2394.032

de behandeling van een abces onder het middenrif, het behandelen van een darmfistel, het verwijderen van een nier (nephrectomie) en ingrepen voor de verwijdering van blaasstenen (sectio alta). Voor al deze aandoeningen waren zeer uitgebreide ingrepen noodzakelijk, net als voor gezwellen aan de hals. Voorts behandelingen aan de appendix (het wormvormig aanhangsel van de blindedarm) en operatieve ingrepen voor de behandeling van een darmp perforatie en buikvliesontsteking. De kleinere ingrepen betroffen onder andere abcesbehandelingen, eenvoudige kogelextracties, het verwijderen van losse botsplinters en dergelijke, die dagelijks werden gevolgd door verbandwisselingen. Naast grote en kleine operaties werden dagelijks grote gipsverbanden en rekverbanden aangelegd. Gevensterde gipsverbanden werden altijd onder narcose aangebracht.²⁹ Bij uitgebreide botverbrijzelingen, die vaak ernstig geïnfecteerd waren en al weken of maanden eerder in andere lazaretten waren behandeld, werd de rekmethode van Steinmann toegepast, waarbij een metalen pen door het bot werd aangebracht. De resultaten hiervan werden als voortreffelijk geboekstaafd. Het röntgenapparaat werd bediend door een Duitse ingenieur, die in 1916 de foto's maakte van de verwondingen van de patiënten.

²⁹ Een gevensterd gipsverband is een speciaal soort gips waarin een opening (een 'venster') is gemaakt, zodat de arts of verpleegkundige een bepaald stukje huid of wond kan zien of verzorgen zonder het hele gips eraf te halen. Met dank aan wijlen Hans Waldeck en aan Thijs Gras.

13 In een houten stellage voorzien van touwtjes en katrollen worden oefeningen uitgevoerd met het rechterbeen van een patiënt.

Inv.nr. RK2394.045

In het lazaret te Gleiwitz was ook een afdeling kaakchirurgie onder leiding van dr. Carl H. Witthaus, ingericht. Deze arts behandelde verscheidene patiënten met boven- en onderkaakfracturen, waaronder enkele dubbele en meervoudige fracturen. De meeste breuken waren veroorzaakt door projectielen en een klein aantal door een trap van een paard. Nagenoeg alle grote of kleine verwondingen in de weke delen van het gezicht vroegen om gecompliceerde behandelingen. De meeste kaakfracturen waren geïnfecteerd, vaak door verontreiniging van verbrijzeld bot en belangrijk verlies van omliggende weke delen. Bij sommigen patiënten waren nog stukken metaal (granaatscherven of kogels) in het weefsel achtergebleven.

De behandeling bestond behalve uit de gebruikelijke wondbehandeling, in het terugplaatsen van het bot of gewrichten en het fixeren van de kaakfragmenten met op de tanden bevestigde haakjes of oogjes. Voor het vastzetten van deze constructies werd gebruik gemaakt van elastiekjes, veren en schroeven. Zo hoopten de artsen dat de boven- en onderkaak weer op elkaar aan zouden sluiten. Grote defecten in de bovenkaak werden met behulp van een abturator (een voorziening om een opening, vaak in het gehemelte, te dichten) hersteld. Behalve met metalen draadspalken (*Schienen*) werkten de artsen ook met hoofdkappen om de kaak weer in de normale 'anatomische' positie terug te brengen. De chirurgen reconstrueer-

14 Onder grote belangstelling van het Nederlandse en Duitse personeel wordt een overleden patiënt begraven.

Inv.nr. RK2394.020

den grote wonden in de weke delen van het gezicht (zoals wangen) door middel van plastische chirurgie. Hiervoor werd vaak weefsel uit naburige lichaamsdelen gebruikt. Naast kaakfracturen werden ook andere kaakaandoeningen behandeld, waaronder abscessen in de kaakholte.

Gedeeltelijk genezen verklaarde patiënten konden op eigen verzoek naar hun 'Heimatlazarett' worden overgebracht, terwijl bij de rest van de gewonde patiënten de behandeling werd voortgezet. Enkele patiënten, die niet meer in het lazaret verzorgd hoefden te worden waren soms weer in staat om werkzaamheden uit te voeren.³⁰

Overigens waren niet alle verwondingen die in het lazaret werden behandeld aan de oorlogvoering of oorlogshandelingen toe te schrijven. Net als in het burgerleven leden militairen ook aan allerlei normale aandoeningen, waarmee niet is gezegd dat die 'normale' aandoeningen zoals griep, géén relatie met de oorlog hadden. De oorlog kan ze hebben verergerd, indaming van de verspreiding hebben bemoeilijkt, of preventie onmogelijk gemaakt.³¹

KAAKCHIRURGIE VAN 1 JUNI TOT EN MET 31 DECEMBER 1916

12	Bovenkaakfracturen
45	Onderkaakfracturen
412	Gevulde tanden
53	Wortelkanaalbehandelingen
30	Prothesen (waaronder vijf bruggen en twee stifttanden)

³⁰ Anoniem, Nederlandsche ambulancen, 10, 14, 15.

³¹ L. van Bergen, *Oorlogen zijn broedplaats voor ziektes*, podcast NPO Radio (16 augustus 2025).

Bij jonge soldaten, vaak nog kinderen van 17 à 18 jaar, kwam het afzetten van armen en benen, kaakverwondingen en het verlies van ogen veelvuldig voor, waardoor ze voor hun leven getekend waren. Zo waren er bij een zeventienjarige Duitse soldaat, die in opleiding was voor het katholiek priesterschap, een arm en een been afgezet. Het niet geamputeerde been was verlamd en zijn linkerarm stijf. Het lukte hem uiteindelijk om met zijn beterende arm te schrijven. Zijn moeder, een lange afstand trotserend, zocht haar zoon 's nachts op. 'Dat hij zo verminkt was gaf alles niets zeide ze. De hoofdzaak is dat hij nog leeft.' Enige weken later kon hij naar zijn 'Heimatlazarett' worden overgebracht.

Vaak knapten de patiënten in het lazarett weer op. Als de patiënten genezen waren volgde een keuring om te bezien of ze weer 'Felddienstfähig' waren en voor de tweede keer naar het front gestuurd konden worden. Ze kregen dan altijd een 'Liebesgabe' mee die uit sigaren, sigaretten, cakejes,

'Dat hij zo verminkt was
gaf alles niets zeide ze.
De hoofdzaak is dat hij
nog leeft.'

lucifers, tabak, warme kleren of een wollen deken voor de koude maanden bestond. De warme kleren of wollen deken werden vaak verstrekt als ze weer terug naar de loopgraven moesten. De patiënten die dermate waren opgeknapt en alleen bleven 'voor baden, massage en electriseeren', moesten werkzaamheden verrichten in het lazarett.

Soldaten met ernstige hoofdwonden werden direct geopereerd, maar overleefden het meestal niet.

Drie van de zestien overleden patiënten verkeerden bij binnenkomst in het lazarett al in een zeer slechte toestand. Eén zwaargewonde weigerde een dringend noodzakelijke operatie en stierf kort daarop. Een andere patiënt, die al veel bloed had verloren, overleed ten gevolge van herhaalde neusbloedingen. Het kwam vaak voor dat zwaargewonden in het lazarett stierven zonder familie, vrienden of bekenden. Volgens het verslag van zuster Van der Ent bood het familie daarna nog enige troost om te horen dat hun verwanten goed verzorgd door het ambulancepersoneel in het hospitaal waren gestorven.³²

Besluit

In september 1916 bezocht de Duitse keizerin Augusta Victoria het Nederlandse lazarett. Daar bedankte ze koningin Wilhelmina voor het uitzenden van de ambulance en sprak ze haar grote waardering uit voor de geboden Nederlandse hulp aan de oorlogsgewonden. Ze reikte uit naam van haar man, keizer Wilhelm II, aan alle Nederlandse artsen, zusters en leden van de Duitse medische staf Rode Kruismedail-

³² Herinneringen.

15 Keizer Wilhelm II in gesprek met een Duitse gewonde militair.

Inv.nr. RK2394.039

les uit. Zo ontvingen Frijntje, Marigje, Pleuntje en Josephine een Rode Kruismedaille derde klasse uit handen van de keizerin persoonlijk.³³

Daarnaast deelde ze foto's uit van haar echtgenoot, maar die werden na haar vertrek bijna allemaal door de in het lazaret aanwezige soldaten verscheurd. Door de opgelopen verwondingen en de gruwelijkheid van de oorlog, waarbij vele kameraden op het slagveld waren gesneuveld, heerste onder veel Duitse militairen een anti-monarchistische stemming. Vier maanden later bracht ook de keizer een bezoek aan het lazaret te Gleiwitz en begaf hij zich meteen naar de zwaargewonden in de zaal. Daar nam hij de tijd om met de patiënten te praten en sprak de enkele gewonde Russen in hun eigen taal aan.³⁴

Naast het keizerlijk paar brachten ook Duitse autoriteiten, artsen en hoge militairen een bezoek aan de Nederlandse ambulance in het lazaret. Dit leidde vaak tot uitnodigingen voor tegenbezoeken, bijvoorbeeld aan ziekenhuizen, gezondheidscentra en fabrieken. Daarnaast ondersteunden de Nederlandse chirurgen de reserveziekenhuizen in de omgeving van Gleiwitz met advies en operaties. Zo voerden

³³ Anoniem, 'Ambulance Gleiwitz', in: *De Tijd: Godsdienstig en Staatkundig Dagblad* (15 september 1916), Anoniem, 'De Duitse keizer in het Nederlandsche hospitaal te Gleiwitz', in: *Algemeen Handelsblad*, (25 januari 1917).

³⁴ Anoniem, 'Rode Kruisverpleegster 1914', 48.

16 Studiofoto van de gedecoreerde Frijntje de Ruyter en Marigje Breedveld kort na het bezoek van de Duitse keizerin Augusta Victoria aan het Hollandse lazaret in september 1916. Beide dames werden onderscheiden met de Rode Kruis medaille 3de klasse.

Inv.nr. RK2394.071

zij meerdere malen operaties uit in het 'Garnisonslazarett' en het 'Städtische Krankenhaus'.³⁵

Nadat de vier dames eind 1916 waren vertrokken, bleef de Nederlandse ambulance voorlopig werkzaam in het lazaret te Gleiwitz. In maart 1918 werd de Nederlandse ambulance verplaatst naar de stad Celle, nabij Hannover. Deze verhuizing was het gevolg van de Vrede van Brest-Litovsk, waarmee een einde kwam aan de oorlogsdreiging aan het oostfront tussen Rusland en de Centrale Mogendheden. Na de wapenstilstand van 11 november 1918 bleef de ambulance nog enige tijd actief, maar kwam de focus op herstel- en rustoorden te liggen, onder andere voor kinderen.³⁶

Na een paar weken verlof zouden Frijntje en Marigje begin 1917 hun krachten opnieuw wijden aan het verzorgen van oorlogsgewonden. Zo gingen beide verpleegsters mee op Nederlandse schepen, voorzien van Nederlandse bemanningen, die Engelse en Duitse gewonden overbrachten naar Engeland of het vasteland. In 1918, tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog, hebben beide dames nog Franse militairen verpleegd en kregen ze, na het behalen van het theoretisch examen, op 9 september 1918 het diploma kraamverpleegster uitgereikt.

³⁵ Anoniem, *Nederlandsche ambulancen*, 10, 11, 14.

³⁶ Van Lunteren, 'Twee Arnhemse diaconessen aan het Oostfront', 159-161.

17 De verpleging van zuigelingen kort na de Eerste Wereldoorlog in een kraamafdeling van een Nederlands ziekenhuis of kliniek. Frijntje (tweede van links) en Marigje (tweede van rechts).

RK2394.002

Nadat het tweetal lange tijd had gewerkt in een turbulente omgeving met oorlogsgewonden, vaak zonder ook maar één dag verlof, verlangden ze sterk naar een rustigere werkomgeving. In een kraamafdeling van een Nederlands ziekenhuis of kliniek konden ze zich een tijdje bezighouden met de verpleging van zuigelingen. Daarna kwamen ze bij de schoolartsdienst en mochten ze op dienstreis naar een daarvoor relevant internationaal congres in Helsinki. In 1936 beëindigden ze hun werkzaamheden als verpleegsters want 'zij waren aan het eind van hun latijn' en werden afgekeurd.³⁷ Tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog kwamen Duitse soldaten bij Frijntje aan de deur die haar vroegen om tin en koper in te leveren. Toen ze haar onderscheiding uit 1916 toonde, die ze nog van de Duitse keizer had gekregen, dropen ze zichtbaar geïmponeerd, zonder iets mee te nemen, af.³⁸

³⁷ Anoniem, 'Rode Kruisverpleegster 1914', 48.

³⁸ Idem, Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid, inv.nrs. RK2394.089, RK2394.90, RK2394.002.

Summary

Despite the strict neutrality of the Netherlands in the First World War, several ambulances were sent with the approval of the Dutch government, to the warring countries to help and care for the wounded. This also applied to the Central Powers. The initiative did not lie with the Netherlands Red Cross, but with a Central Committee, divided into 34 subcommittees that made ambulances to Gleiwitz and Olmütz possible on the basis of donations from doctors, associations and private individuals. Compared to the German field hospitals, the Dutch ambulance provided high-quality professional medical and hygienic care. This is evident from several sources, advice and physical support from Dutch surgeons to neighbouring German field hospitals, visits by German fellow doctors to the Dutch ambulance in Gleiwitz and the expressed appreciation of the German imperial couple.

Keywords

Belgium refugees, Gleiwitz, Dutch ambulance, Red Cross, Germany, Great War, war nurses, war surgery, war wounded

Over de auteur

Tristan Broos (1974) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij is militair-historicus en werkzaam als conservator bij Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid. Sinds 2005 verschenen van zijn hand vele publicaties over het KNIL en aanverwante onderwerpen in verschillende periodieken. Eind 2019 publiceerde hij het overzichtswerk *Het Koninklijk Nederlands-Indisch leger, geschiedenis, uniformering en uitrustingen 1911-1942*. Hij is redactielid van *Veilig. Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid*.

AANWINSTEN

voor de
collectie

1 Het ensemble van Louis van Beek.

Inv.nrs. 00047260-00047265

Ensemble uit de nalatenschap van gemeenteveldwachter en hoofdagent Louis van Beek

De heer Louis van Beek in Naarden schonk op 8 juli 2025 aan Korpora een ensemble van realia en beeldmateriaal uit de nalatenschap van zijn grootvader en naamgenoot Louis van Beek (1870-1942). Het ensemble geeft een inkijk in de loopbaan in het leger en de politie van grootvader Van Beek.

Louis van Beek werd op 20 oktober 1870 geboren te Den Haag. Op 3 april 1883, op twaalfjarige leeftijd, werd Louis als pupil aangenomen aan de Pupillenschool te Nieuwersluis. De pupillenschool was in 1877 opgericht voor jongens in de leeftijd van twaalf tot veertien jaar, in de hoop dat deze jongens het tekort aan vrijwilligers en kaderpersoneel in het leger zouden gaan opvullen. Voor hun zestiende levensjaar moesten de pupillen de school verlaten om naar een militaire vervolgopleiding over te gaan. Van Beek werd op 10 maart 1886 als kanonnier geplaatst bij de Instructie Compagnie van de artillerie. In mei 1887 werd hij overgeplaatst naar het Korps Rijdende Artillerie (KRA), de 'Gele Ridders', en op 4 januari 1889 bevorderd tot korporaal en overgeplaatst naar het 2de Regiment Veldartillerie. Van Beek verliet

Zijn jarenlange overheidsdienst werd beloond met de eremedaille in zilver in de Orde van Oranje-Nassau

het leger uiteindelijk als opperwachtmeester-instructeur van het KRA, en trad op 29 september 1904 in dienst als gemeenteveldwachter in de gemeente Alphen. Door samenvoeging van de gemeente Alphen met Aarlanderveen en Oudshoorn ontstond in 1918 de gemeente Alphen aan den Rijn met een eigen gemeentepolitiekorps. De gemeenteveldwachters gingen als 'dienaren van politie' over in de Gemeentepolitie Alphen aan den Rijn. Louis van Beek werd hoofdagent (dienaar van politie 1ste klasse). Agenten met een diensttijd van minder dan ze-

ven jaren werden ingeschaald als dienaar van politie 3de klasse; de agenten met zeven of meer dienstjaren dienaar van politie 2de klasse.

In 1933 telde de gemeente Alphen aan den Rijn 17.668 inwoners. De korpschef van de politie, inspecteur H. van Beek, had de leiding over vier hoofdagenten en vier agenten.

Op 63-jarige leeftijd vroeg hoofdagent Louis van Beek om zijn ontslag uit politiedienst. Het eervol ontslag op eigen verzoek werd hem verleend per 1 april 1934.

- 2 Oudere hartsvanger met vastgeklonken greep. Daaronder de hartsvanger met vastgeschroefde greep en het merk van de handelaar 'Frans Pauwels, Hofleveranciers, 's-Gravenhage'.

Inv.nrs. 00047261-00047262

Zijn jarenlange overheidsdienst werd beloond met de eremedaille in zilver in de Orde van Oranje-Nassau. Hij was nog jarenlang actief als instructeur bij de rijvereniging 'De Alphense Ruiters' en bestuurslid van de in 1925 opgerichte Nationale Bond 'Het Mobilisatiekruis'.

Van Beek overleed op 7 januari 1942 te Alphen aan den Rijn, op 71-jarige leeftijd.

Het ensemble bestaat uit: twee politiesabels van het type hartsvanger, een ingelijst en geschilderd portret van Louis van Beek als hoofdagent van politie Alphen aan den Rijn, een ingelijste portretfoto van Van Beek op oudere leeftijd (inv. nr. 00047263), een foto van Louis als opperwachtmeester-instructeur bij het Korps Rijdende Artillerie en een siertegel met de afbeelding van het Mobilisatiekruis 1914-1918 (inv.nr. 00047265).

De aquarel (inv.nr. 00047260) is rechtsonder gesigineerd en gedateerd: 'C. A Schrijvers. 1933.' Helaas is over deze Schrijvers vooralsnog niets bekend. Het portret toont Louis van Beek als hoofdagent van de Gemeentepolitie Alphen aan den Rijn. Zijn pet heeft als frontversiering het gemeentewapen van Alphen aan den Rijn. De

Nassaublauwe staande kraag van zijn tuniek is van voren ter weerszijden voorzien van drie gebombeerde ‘stippen’, die de rang van dienaar van politie 1ste klasse (hoofdagent) aangeven. De schouderbedekkingen zijn van zilverkleurig koor.

Op de foto (inv.nr. 00047264) van Van Beek als opperwachtmeester-instructeur van het KRA is duidelijk de dolman te zien, de markante jas met horizontale tressen. Van Beek draagt ook een fourragère, een sierkoord met kwasten, dat aan de linker-schouder van de dolman vastgeknoopt is. De brede chevrons (‘bananenschillen’) op de mouwen van de jas zijn de rangonderscheidingstekens van opperwachtmeester. De kroon daarboven is het functieonderscheidingsteken voor een instructeur.

De politiesabels zijn allebei hartsvangers met een greep van hoorn en een rechte, eensnijdende kling, maar verschillen met name in de lengte en breedte van de kling.

De hartsvanger (inv.nr. 00047261) met de langere en bredere kling is ouder dan het andere exemplaar. Bij deze oudere hartsvanger is de greep namelijk op de angel van de kling vastgeklonken; deze bevestigingsmethode is kenmerkend voor sabels die vóór ongeveer 1910 vervaardigd zijn. Door het vastklinken is het niet mogelijk een beschadigde greep of beschadigde stootplaat te vervangen. De hartsvanger is niet van een fabrieks- of handelaarsmerk voorzien.

Bij de iets kortere hartsvanger (inv.nr. 00047262) is de hoornen greep met een bolschroef op de angel van de kling vastgeschroefd. Deze bevestigingsmethode is kenmerkend voor sabels vanaf ongeveer 1910. De klinghiel van deze hartsvanger is voorzien van het ingegraveerde handelaarsmerk ‘Frans Pauwels, Hofleveranciers, ’s-Gravenhage’. De firma Pauwels was een bekende leverancier van hoofddeksels, uitmonsteringen en uitrusting voor de krijgsmacht en politiekorpsen tot aan haar faillissement in 1925.

AANWINSTEN

voor de
collectie

1 Lattenkruiwagen voorzien van een rood kruis uit 1880-1945.

Inv.nr. 00047905

Een kruiwagen van het Rode Kruis of met een rood kruis?

In 2024 schonk museum De koperen Knop te Hardinxveld-Giessendam onder meer 'een kruiwagen met een rood kruis' aan Korpora. De vrij omvangrijke schenking betrof daarnaast brandweermateriaal (zoals een bijzondere brandspuit, zie p. 192, afb. 26 in dit jaarboek). Dit alles maakte ooit deel uit van de verzameling van Jaap Voorluis, uitbater van café Boerenklaas in Brandwijk, waar hij een en ander exposeerde.

Bij een blik op de kruiwagen ontstaat onmiddellijk de connotatie met de hulporganisatie het Rode Kruis, maar bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal bestaat hierover geen zekerheid. Aannemelijk is het wel.

De kruiwagen. Veel gereedschappen en hulpmiddelen kennen niet alleen al een heel lange geschiedenis, maar zijn tevens praktisch onveranderd gebleven. Neem de hamer, de schop, de emmer enzovoort. Een ander voorbeeld is de kruiwagen.

De oudst bekende kruiwagen komt uit China, die daar vermoedelijk rond 200 v.Chr. werd uitgevonden, tijdens de Han-dynastie, en ook wel landschap of houtgeit

werd genoemd. In Europa deed de kruiwagen veel later zijn intrede, vermoedelijk pas in de twaalfde eeuw. De eerste afbeeldingen van het gebruik van kruiwagens in Europa in de bouw, bij landbouw, kerken en kastelen, dateren althans uit die tijd. Europese kruiwagens hadden meestal het wiel aan de voorkant en twee steunen aan de achterkant – een ander ontwerp dan sommige Chinese modellen, die het wiel centraal hadden voor meer balans.

Vandaag de dag associëren de meeste mensen een kruiwagen voorzien van een bak, om aarde of zand mee te kunnen vervoeren, veel in gebruik in het boerenbedrijf en in de tuin. Vóór deze zogenaamde bakkruiwagen

deed de latten- of platte kruiwagen haar intrede en er zijn – en waren vooral – nog veel meer types. Alleen al van het type lattenkruiwagen bestaan vele varianten, zoals de turfkruiwagen, de bakkerskruiwagen, de steenkruiwagen enzovoort.

Bovendien heeft het Karrenmuseum in Essen (België) in de persoon van mevrouw Drijbooms, collectiebeheerder, laten weten nog nooit een kruiwagen met een rood kruis te hebben gezien

AANWINSTEN

voor de
collectie

2 Detail van de lattenkruiwagen waarop het rode kruis goed zichtbaar is.

Inv.nr. 00047905

De bewuste kruiwagen die Korpora aan haar collectie heeft kunnen toevoegen, is van het type lattenkruiwagen, maar van welke variant deze precies is, valt vanwege de vele verschillende uitvoeringen en de variatie daarbinnen, moeilijk exact vast te stellen.

Vanwege het rode kruis aan de voorkant van de kruiwagen, staat vrijwel vast dat deze kruiwagen bestemd is geweest voor (een) calamiteit(en) waarbij mensen geholpen moesten worden, voor het aanvoeren van hulpmiddelen, maar misschien ook voor het afvoeren van stoffelijke overschotten.¹ Zo bezien past dit object binnen het verzamelbeleid van Korpora. Bovendien heeft het Karrenmuseum in Essen (België) in de persoon van mevrouw Drijbooms, collectiebeheerder, laten weten nog nooit een kruiwagen met een rood kruis te hebben gezien.

De kruiwagen is gemaakt van hout en verstevigd met enkele metalen delen. Het wiel telt vier spaken, wat volgens de hiervoor genoemde deskundige opmerkelijk is omdat alle exemplaren die zij bezitten er ten minste zes hebben. De kruiwagen moet vrij ruim worden gedateerd tussen 1880 en 1945 omdat 'over de makers van de kruiwagens vaak bitter weinig bekend is', aldus onze Belgische collega.

Met dank aan Marijke Drijbooms,
collectiebeheerder Karrenmuseum Essen vzw,
België (www.karrenmuseum.be).

¹ Vriendelijke mededeling van dr. Hans Waldeck.

1 De eerste autocabine van de Apeldoornse Reddingsbrigade, in: *De Spiegel* (1954).

CODA, Apeldoorn

Auto te water!

Een les met de autocabine kan je leven redden van de ‘natte dood’

ANNET RUSELER

Met de opkomst van de auto als populair vervoermiddel kregen reddingsbrigades er vanaf de jaren dertig een nieuwe uitdaging bij: het redden van drenkelingen uit voertuigen. De verwerving van een autocabine door Korpora, een schenking van de Reddingsbrigade Apeldoorn, vormt een mooie aanleiding om aandacht te besteden aan dit bijzondere aspect van de publieke veiligheid.

Omdat objecten pas echt betekenis krijgen aan de hand van verhalen daarover, is gesproken met verschillende (oud-)leden van de Apeldoornse Reddingsbrigade die werkten met deze oefencabine. Hun herinneringen laten bovendien zien hoe kennis, toewijding en samenwerking letterlijk levens kunnen redden.

235

Inleiding

Twee jaar geleden kwam Korpora in contact met de Reddingsbrigade Apeldoorn. Al snel bleek dat hun werk nauw aansloot bij meerdere aandachtsgebieden van Korpora: materieel en verhalen over veiligheid, hulpverlening en preventie. Dit contact resulteerde in een bijzondere schenking, namelijk een autocabine waarin generaties brigadeleden hebben geoefend met het redden van drenkelingen uit te water geraakte auto's.

Toen de brigade de cabine op 7 april 2025 met een oplegger bracht, kwamen bij de vrijwilligers direct herinneringen boven aan de tijd dat zij daarmee trinden en demonstraties gaven. Korpora besloot daarom enkele van hen te interviewen, zodat

- 2 Vrijwilligers van de Apeldoornse Reddingsbrigade, Frank Dijkhof (voorzitter), Harry Meijer, Theo Ros en Wim van Straten met de tweede autocabine bij Korpora (2025).

Foto Jacques Zwerver

- 3 Vrijwilligers van de Apeldoornse Reddingsbrigade Co Bijl en Martin Bevelander met de tweede autocabine bij Korpora (2025).

Foto auteur

hun ervaringen samen met de autocabine een blijvende plek krijgen binnen het erfgoed van de publieke veiligheid.¹

Het oefenen van het ontsnappen uit een auto te water is hier geplaatst binnen de bredere context van de geschiedenis van het redden van drenkelingen. Aanvanke-

¹ In het kader van dit artikel zijn interviews afgenomen met meerdere leden van de Apeldoornse Reddingsbrigade: Co Bijl, oud-groepsbrigadier bij de politie en oud-voorzitter van de reddingsbrigade, Martin Bevelander, werkzaam bij de brandweer en sinds 1972 instructeur bij de reddingsbrigade, Harry Meijer, vanaf 1972 actief als instructeur en lifeguard, Theo Ros, tussen 1981 en 2023 opleider en bestuurslid van de brigade, die werkte met de tweede en derde autocabine, Wim van Straten, oud-zwemleraar en examinator, en meer dan vijftig jaar actief voor de brigade, die in de aanschafcommissie van de autocabine zat, de huidige voorzitter, Frank Dijkhof, sinds 1981 actief binnen de brigade, die in 1982 voor het eerst in aanraking kwam met de autocabine. Ik wil hen graag bedanken voor hun medewerking. Tevens wil ik drs. Thijs Gras bedanken als inhoudelijk meezer.

lijk verliep dit weinig succesvol. Voordat medici in de negentiende eeuw zich serieus hiermee gingen bezighouden was de kans om een val in het water te overleven vrij klein. Dat had ook te maken met het feit dat toen nog maar weinig mensen konden zwemmen.

De opvattingen over het redden van drenkelingen liepen sterk uiteen. Zo werden mensen bijvoorbeeld onderste boven gehangen of over een ton gerold.² Deze technieken waren nauwelijks gebaseerd op onderzoek. De gedachte hierbij was dat de maag van de mens zich vulde met water en dat dit eruit moest. Een ander, veel gegeven, advies – zelfs door medici – was het inblazen van tabaksrook in de longen, maar ook in de endeldarm.³ Hierachter was de gedachte dat tabak stimulerende en opwekkende eigenschappen had; als iemand bijna verdronken was en bewusteloos leek, zou de rook de interne organen prikkelen, de bloedsomloop herstellen en de zogeheten levensgeesten opwekken.

Een ordonnantie die dateerde uit 1476 maakte reddingspogingen bovendien moeilijk: drenkelingen mochten niet uit het water worden gehaald en moesten met hun voeten daarin blijven liggen tot hun ‘levensgeesten’ waren geweken. Wie dit verbod negeerde, riskeerde een boete van zestig pond of dertig florijnen.⁴ Het ging

destijds meer om het juridische aspect om de doodsoorzaak vast te stellen van de drenkeling dan om hem of haar te redden.⁵

Doordat schijndood en dood nog niet goed konden worden onderscheiden, overleden veel mensen die mogelijk nog te redden waren geweest. Veel schijndode drenkelingen zijn uiteindelijk overleden omdat ze niet uit het water werden gehaald. Het duurde lang voordat de medische wetenschap dit onderscheid beter

leerde te maken en meer inzicht verkreeg in de doodsoorzaak bij drenkelingen. Pas midden negentiende eeuw verschenen de eerste serieuze publicaties over schijndood en reanimatie in Nederland. Veel methodes om een schijndode weer tot leven te brengen waren ook toen nog zeer primitief en werden toegepast voordat medici inzicht hadden in de werking van de longen en het bestaan van zuurstof.⁶

De autocabine vertelt het verhaal van het nut, de historie en het belang van de cursus ‘Auto te water’

² Stichting maatschappij tot redding van drenkelingen, *Grepen uit de geschiedenis van de Stichting Maatschappij tot Redding van Drenkelingen* (Amsterdam, 1980) 9.

³ R.A. Gorter, Het einde van Tabaksrook-klijster als middel tot het opwekken van levensgeesten van schijndoden, in: *Reddingswezen* 2 (1950) 1-10.

⁴ Stichting maatschappij tot redding van drenkelingen, *Grepen uit de geschiedenis van de Stichting Maatschappij tot Redding van Drenkelingen* (z.p z.j.) 9.

⁵ J.M.L. Bierens, *Drowning in the Netherlands: pathophysiology, epidemiology and clinical studies* (Den Haag 1996) 11

⁶ Bierens, *Drowning in the Netherlands*, 232.

BEKENDMAKING

VAN DE
MAATSCHAPPIJ
TOT REDDING VAN DRENKELINGEN.

BESTUURDEREN DER MAATSCHAPPIJ TOT REDDING VAN DRENKELINGEN, in het jaar 1767 te **AMSTERDAM** opgericht, in aanmerking nemende dat nog altijd nietgetogende de voorschriften en raadgevingen, daaromtrent van hunmetwege bekend gemaakt, de behandeling van Drenkelingen, vooral in de eerste oogenblikken, wanneer daarbij nog geen deskundige werkzaam heeft kunnen zijn, veel te wenschen overlaat, verzoeken op nieuw het navolgende zoo algemeen mogelijk bekend te moeten maken:

Het is een dwaling, dat men met het verlossen van de eerste bij een schipwreking geredde zee moet wachten, totdat de Pdlie op de plaats des onheils aanwezig is. Integendeel, iedereen is niet alleen zedelijk verplicht, maar bovendien volkomen bevoegd, ook zonder de toestemming der Pdlie of te wachten, aan een drenkeling die in schipwreking is, het water gehaald te, de eerste hulp te verlenen, ten einde hem uit den ongesteld v. schipwreking tot het leven terug te brengen.

Natuurlijk moet terzamen genoegzame hulp worden ingezet. In de afzetting daarvan is men naar de volgende voorstellen te werk:

De drenkeling, zoo spoedig, doch terveer zoo voorzichtig mogelijk, uit het water gehaald, mag voltrekt niet geacht worden of met het hoofd wadig gehouden worden. Men verzoekt hem voorzichtig (hijvooreerst op een ledde) naar een ledig vertrek in de meest nabijzijnde woning of herberg. Zoo er geen huis in de buurt en het weder niet of te duur is, geschiede de behandeling in de open lucht.

Begin met het bewustzijn geheel te ontstellen. Open daarop den mond en zuiver dien van modder en sijn. Trek dan de tong naar voren en kistel de keel met een penneveer, om, zoo mogelijk braking op te wekken. Volgt daar niet spoedig en is er geen of slechts zeer zwakke ademhaling te bespeuren, dan moet de tong met een doek binnen den mond gehouden worden. Daarna moet dadelijk aangevangen worden met het **HERSTELLEN DER ADEMHALING** op de volgende wijze:

Leg den drenkeling plat op den rug, op een harde matras, met een vat knien of openlijk bloedingskist onder de schouders.

Plaats in achter het hoofd van den lijder, vijf zijde armen vlak tegen de ribben en trek ze met een gelijkmatige en zachte beweging zover mogelijk naar boven (zie **FIGUUR I**).

Hoofd de armen twee seconden lang in dien stand, leug ze dan weder op dezelfde wijze terug het lijf terug en houd ze twee seconden lang strek tegen de zijden gedekt (zie **FIGUUR II**).

Bericht deze beide bewegingen telken in dezelfde volgorde en met dezelfde tusschenruime, een lang tot de patient zelf weer begint adem te halen. Verlies den mond niet, al dant het ook langer dan een uur alvorens. Gif een stuk of twee als eerste teken van terugkeerden leven antwoord, maar zet de ademhalingsbewegingen met geduld en volharding voort en laat inmiddels uw helper van tijd tot tijd een ledig vertrek met een harden borsthoes even onder den armen houden en de om- en keelholte proefden met een in geduld en zachte ademtoeg toevoeren en de voortzetten met een harden borsthoes.

Indien zich bij den patient brakenbewegingen voordoen, legge men hem op den zijde, ten einde de verwijping van het braken zoo gemakkelijk mogelijk te maken, om te voorkomen dat het braken in de keelwegen geraakt, hetgeen groot gevaar voor den patient zou opleveren.

Zoodra de ademhaling is teruggekeerd, moet de patient tusschen welken tekens worden geleid met een knien onder het hoofd. Daarop moet het gehele lichaam, voornamelijk de ledematen en de hartstreek, met een of twee zijde armen sterk en aethoudend gevormd worden door middel van flanelle linnen of met de vlakke hand, totdat de puls dadelijk te voelen en de hand weder warm geworden is.

In de afzetting inmiddels weder tot bewustzijn gekomen en nog geen genoegzame hulp lij de hand, dan grep men hem in zittende houding een goed touw rond de borst om met water. Voelt in den mond gasten terwijl de drenkeling nog bewusteloos op den rug ligt, is hoogst gevaarlijk.

Nadat de patient voldoende tot bewustzijn gekomen is, kan hij naar zijn eigen woning of naar een ziekenhuis worden overgebracht; dit behoort evenwel niet zerp te geschieden, en moet er op gelet worden, dat hij daarbij zoo weinig mogelijk geschud wordt.

De patient worde daarna in bed geleid en warm bedekt, waarbij men zorg dat het geheel onbedekt en de ledgedoelen gespand blijven.

De verdere behandeling worde aan den geneesker overgelaten.

Bij schipwreking ten gevolge van berisping, verhangning, versteking door koudheid of andere vergelijkte groen, isde men zoo spoedig mogelijk zoo genoegzame hulp. In afwachting daarvan zorg men in de eerste plaats voor frische lucht en frische — op dezelfde wijze als bij schipwrekinge toestand verkeert, tot het leven teruggekeerd te hebben.

Breng een bevroren niet terstond in een warm vertrek, maar wrijf zijn lichaam met sneeuw of ijzestoffen op.

Natuurlijk moet bij verhangningen in de eerste plaats de strik of strip worden verwijderd.

De Maatschappij heeft een

PREMIE

aan een niet ieder, die, op een van de hierboven vermeldde wijze, kan antwoorden, hinnen de afgeestkrigheid van het Koninkrijk der Nederlanden, de Nederlandsche Koloniën, of aan board van een schip onder Nederlandsche vlag, een schipwrekinge drevenk of wondt die ten gevolge van berisping, verhangning enz. in schipwrekinge toestand verkeert, tot het leven teruggekeerd te hebben.

Deze Premie bestaat:

1. in de **Gouden Medaille** der Maatschappij, met vermelding daarop van den naam des redders, heeren de plaats waar en het jaar waarin de redding heeft plaats gegrepen; of in eenen tekenen, ten bedrage van **En-en-Dertig Gulden en Vijftig Centen**;

2. in de **Silveren Medaille**, met vermelding als boven, en **En-en-Twintig Gulden** in geld.

Wanneer onderscheidene personen tot het berstel van den schipwrekinge hebben bijgedragen, zal de Bevoegde Premie, ter waarde van **En-en-Dertig Gulden en Vijftig Centen**, onder hen door Bestuurderen verdeeld worden.

Om op de afgeestkrigheid Premie aanspraak te kunnen maken, moet. Binnen een jaar na het voorn, aan het gekoude der Maatschappij, op het Rokin te Amsterdam, worden ingezonden:

1. een nauw mogelijk omschrijving en door den redder ondertekende beschrijving van het geval, van de omstandigheden bij den schipwrekinge waargenomen; van de behandeling en van den uitslag;

2. een schriftelijke verklaring of bevestiging van twee, ter goeder naam staande personen, die bij het geval van het begin af zijn tegenwoordig geweest en bij het trekken der Premie geen belang hebben.

Bestuurderen der Maatschappij tot Redding van Drenkelingen.
 namens hen,
C. J. VAN SELLESTEIJN, (1. 1.) President.
H. POUW, Secretaris.

Gedrukt bij DE ERVEN H. VAN MUNSTER & ZONN, Amsterdam.

4 Bekendmaking van de maatschappij tot redding van drenkelingen gedrukt door de erven van H. Munster en zoon in Amsterdam, 15 mei 1845.

Inv.nr. 00045517

238 VEILIG. JAARBOEK KORPORA

De eerste georganiseerde reddingspogingen

Een belangrijke stap werd gezet in 1758, toen dokter J. Engelman in zijn artikel *Verstikkingen en Verstikten* pleitte voor beloningen aan mensen die drenkelingen tot leven brachten. Zo wilde hij de angst verminderen om hulp te bieden. De Amsterdamse koopman Jacob de Clercq hielp hem bij het verwezenlijken van dit plan. Samen met zijn zwager Gijsberth Antwerpen Verbrugge van Freyhoff en predikant Cornelis van Engelen, richtte hij in 1767 de Maatschappij tot Behoudenis der Drenkelingen op, waarvan datzelfde jaar de naam werd gewijzigd in Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. Het primaire doel van de Maatschappij was het aanmoedigen van het opwekken van levensgeesten van schijn-dode drenkelingen en het bij een breed publiek bekend maken van de in de periode daarvoor beschreven, in laboratoria uitgevoerde reanimatiemethodes.⁷ Mensen verdronken immers niet in laboratoria, maar in grachten, sloten en andere wateren.

Als voorbeeld diende de methode van de Franse arts M. Isnard, die in 1759 was bekroond voor de beste manier om drenkelingen te redden. Zijn aanpak bestond uit het wrijven van het lichaam met warme doeken, het prikkelen van de keel met een ganzenveer, het toedienen van prikkelende stoffen, het opwekken van braken en de vertrouwde methode van het rectaal inblazen van tabaksrook met een klisteerpijpe. Maar ook mond-op-mond-beademing maakte deel uit van de instructies van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen.

In de late achttiende eeuw was Martinus van Marum een van de eerste Nederlandse geleerden (zie over hem de bijdrage in dit boek van Louis Sloos) die de redding van drenkelingen niet alleen als barmhartige daad zag, maar als iets dat wetenschappelijk onderzocht en verbeterd kon worden. In zijn brochure *Bedenkingen en proefneemingen tot verbetering der middelen ter redding van drenkelingen* (1793) nam hij de toen gangbare hulpmiddelen kritisch onder de loep. Op basis van eigen experimenten stelde hij verbeteringen voor, een vernieuwende aanpak in een tijd waarin vooral werd vertrouwd op traditie en goedbedoelde adviezen. Van Marums werk sloot aan bij de vroege Europese 'redding-beweging', waarin organisaties als de Amsterdamse Maatschappij tot Redding van Drenkelingen richtlijnen verspreidden voor reanimatie. Hij onderzocht en toetste de werkzaamheid van de methoden, zoals van het verwarmen tot het inblazen van tabaksrook in de endeldarm.⁸

De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen besloot naar aanleiding van het voorstel van Engelman tot het geven van een beloning van een gouden penning of zes gouden dukaten aan iedereen die binnen de Zeven Provinciën een schijn-dode

⁷ Idem, 22.

⁸ M. van Marum, *Bedenkingen en proefneemingen tot verbetering der middelen ter redding van drenkelingen* (Haarlem 1793), R.J. Forbes, Martinus van Marum. Life and work III (Haarlem 1971) 71-77, M.J. van Lieburg, 'Martinus van Marum en de geneeskunde', in: *Een elektriserend geleerde Martinus van Marum 1750-1837* (Haarlem 1987) 210-214.

- 5 Boekje met bedenkingen en proefnemingen van Martinus van Marum uit 1793.

Inv.nr. KE001729A

- 6 Detail van een spotprent op Van Marum met een verbeelding van het redden van een drenkeling, waarvan het bijschrift luidt: 'De doctor zal drenkelinge redde met levenslugt – maar 't wil niet lukken.' Anonieme tekening, 1795/1797-1831.

Noord-Hollands Archief, Haarlem

tot leven had gebracht. Als bewijs dat iemand recht had op een premie, moest een mondelinge of schriftelijke verklaring door ooggetuigen worden overlegd bij boekverkoper Peter Meyer aan de Vijgendam te Amsterdam. Ook de gemaakte onkosten bij het redden werden door de Maatschappij vergoed.

De Maatschappij stelde nadrukkelijk dat zij niet tegen de verordeningen van de overheid wilde ingaan, die daarom moest worden ingeschakeld nadat bij een drenkeling de dood was vastgesteld.

Na de officiële oprichting van de Maatschappij werden tienduizend pamfletten gedrukt met aanwijzingen over hoe te handelen wanneer een schijndode aan land werd gebracht. De bekendmakingen werden overal in Amsterdam opgehangen: bij kerken, op gevaarlijke plekken bij het water, maar ook in kroegen, omdat daar de

- 7 Ontwerp van de penning van de Maatschappij tot Behoudenis der Drenkelingen als beloning voor het redden van drenkelingen, 1767.

Inv.nr. KE001741

drenkelingen naar toe gebracht konden worden om bij het vuur verzorgd te worden met aanwijzingen van de Maatschappij.

Op de pamfletten stond onder meer de techniek beschreven van een medicus die zich *Philiater* noemde: het opblazen van de longen met een blaasbalg. Deze methode pasten vroedvrouwen al toe bij doodgeboren baby's, waardoor het inzicht ontstond dat drenkelingen 'verstikken' door zuurstofgebrek.⁹

De Maatschappij deed daarnaast veel aan preventie. Zo zorgde zij ervoor dat nachtwakers werden uitgerust met dreggen en lange lijnen voorzien van kurken, zodat verdrinkingen konden worden voorkomen op plekken die als onveilig werden beschouwd door het ontbreken van straatverlichting, wegbewijzing en afzettingen. Ook werden bijvoorbeeld leuningens langs waterkanten geplaatst. Toen rond 1880 de zwemsport opkwam en in Amsterdam de eerste vereniging werd opgericht om de 'zwemkunst' onder de bevolking te bevorderen, ondersteunde en stimuleerde de Maatschappij deze ontwikkeling.

Van blaasbalg tot manuele ademhaling

Intussen werd de kunstmatige beademing door middel van een blaasbalg minder populair en vervangen door de zogeheten methode van manuele kunstmatige ademhaling, een techniek waarbij de redder alleen zijn handen nodig heeft.

In Nederland werd onder meer de methode van de Nederlandse arts A.W.M. van Hasselt toegepast. Van Hasselt hield zich bezig met toxicologie en forensische geneeskunde. In 1847 schreef hij het boek *De kunstmatige ademhaling tot herstelling*

⁹ Stichting maatschappij tot redding van drenkelingen, *Grepen uit de geschiedenis van de Stichting Maatschappij tot Redding van Drenkelingen*, 23.

8 Een gulden voor een drenkeling, uitgave van de Koninklijke Bond tot het Redden van Drenkelingen.

Inv.nr. KE001647

van schijn doodden. Hierin besprak hij verschillende methodes voor kunstmatige ademhaling. Zijn methode voor reanimatie van drenkelingen, zoals beschreven in de bekendmaking van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen uit 1845, hield het volgende in: de drenkeling moest op de buik op een ton of een andere harde ondergrond worden gelegd met het hoofd en de borstkas naar beneden. Vervolgens moest de drenkeling, met de buik over de ton heen, heen en weer worden bewogen, zodat het water uit de longen en de maag kon stromen. De borstkas en buik moesten met een doek worden strak gebonden om het uitdrijven van water te bevorderen. Deze methode was destijds een belangrijke stap vooruit in vergelijking met eerdere methodes, zoals het rollen van de drenkeling op een ton of het ophangen aan de benen.

Maar gangbaarder werden de Engelse methodes. De arts Marshall Hall kwam in 1856 met een vergelijkbare techniek, waarbij het slachtoffer herhaaldelijk van buik naar zij werd gedraaid. Twee jaar later volgde de methode van de arts Henry Robert Silvester, waarbij de armen van de drenkeling werden opgetild om in te ademen en tegen de borst werd gedrukt om uit te ademen. Deze Silvester-methode werd de bekendste en bleef in Nederland tot ver in de twintigste eeuw gangbaar.

In de Verenigde Staten ontwikkelde Benjamin Howard rond 1860 een variant waarbij borstcompressies werden gecombineerd met armbewegingen, een voorloper van de moderne hartmassage. Al deze manuele methodes hadden hetzelfde doel: zuurstof in de longen krijgen en de bloedsomloop op gang brengen.

Eind negentiende eeuw werd bovendien geëxperimenteerd met het toedienen van elektrische schokken om verstikten of bewustelozen tot leven te wekken.

Vroege pogingen, die kunnen worden beschouwd als voorlopers van de huidige defibrillatie.

De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen speelde een belangrijke rol bij het verspreiden van deze kennis. Zij liet op verschillende plaatsen in steden en havens kastjes ophangen met medische hulpmiddelen die chirurgijns en heelmeesters konden gebruiken bij noodsituaties. Zo ontstonden de eerste reanimatiekistjes, de voorlopers van de moderne AED's.¹⁰

In 1909 werd de Koninklijke Nationale Bond voor Reddingswezen en Eerste Hulp bij Ongelukken, Het Oranje Kruis, opgericht, waarvan de Maatschappij lid werd. Door het gezamenlijke doel leek het erop dat de Maatschappij overbodig zou worden. Er was zelfs sprake van opheffing, maar door toedoen van consulent-bestuurder C.J. Mijnliefv werd in goed overleg besloten dat de Maatschappij cursussen zou gaan geven om kennis over schijndood te verspreiden. Ook werd het reddend zwemmen aangemoedigd om de zelfredzaamheid van de drenkeling te vergroten.

Het aantal verdrinkingsgevallen bleef in de negentiende eeuw zeer groot, maar nam geleidelijk af door het stimuleren van zwemlessen. Vanaf 1915 richtte de Maatschappij zich vooral op het verspreiden van brochures en films over reanimatie. Daarbij werd de Silvester-methode gepropageerd. Het daadwerkelijke reddingswerk liet zij over aan andere verenigingen.

Aan het begin van de twintigste eeuw verdrongen in Nederland nog zo'n duizend mensen per jaar.¹¹ In 2024 waren dit er 146, een enorme afname die mede te danken is aan de ontwikkeling op het gebied van preventie, redding en reanimatie.¹²

Ontstaan van reddingsbrigades

In 1917 richtten enkele plaatselijke Vrijwillige Brigades tot Redding van Drenkelingen, waaronder die van Amsterdam, Haarlem, Breda en Den Haag, de Nederlandse Bond tot het Redden van Drenkelingen (NBRD, vanaf 1952 KNBRD) op. Deze bond zette zich in voor de bevordering van het reddend zwemmen en het redden van drenkelingen. De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen leverde hieraan een financiële bijdrage.

In Haarlem deed A.J. Meijerink op 17 juni 1913 een oproep in de plaatselijke krant om een reddingsbrigade op te richten. Meijerink, leraar in de schermkunst, was diep geraakt door het verhaal van zijn dochter, die had gezien hoe iemand verdrong terwijl wel honderd omstanders toekeken zonder in te grijpen. Kort daarna, op 26 juni van datzelfde jaar, werd op zijn initiatief de Haarlemse Reddingsbrigade opgericht.

¹⁰ Hans Waldeck, Thijs Gras, 'Terugkeer uit het dodenrijk: aspecten van de geschiedenis van de reanimatie', in: *Vakblad V&VN Ambulancezorg* (2022) 32.

¹¹ A.J. Meijerink, *Het redden van drenkelingen uit auto's, Nederlandse Bond tot het Redden van Drenkelingen 1937* (Z.p. 1937) 8.

¹² www.cbs.nl, aldaar: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2025/30/146-mensen-verdronken-in-2024>.

9 De heer Meijerink met het bestuur van de Apeldoornse Reddingsbrigade in 1939.

CODA Apeldoorn

De vereniging had als doel om drenkelingen zoveel mogelijk praktische en snelle hulp te bieden. De heer Meijerink was een bevoegen man en de drijvende kracht achter de oprichting van vele brigades in Nederland. Hij gaf lezingen met toverlantaarnplaatjes en organiseerde demonstraties. Vanaf 1932 ondernam hij promotietochten door het gehele land, met als resultaat dat veel nieuwe reddingsbrigades werden opgericht. Uiteindelijk werd Meijerink benoemd tot Hoofdconsul voor de Centrale Propaganda.

Professionalisering en onderwijs

De Bond ontwikkelde al vroeg een leerprogramma voor haar leden. Brigadeleden kregen les in reddingstechnieken bij water- en ijsongevallen, auto's te water, bewustelozen en schijndoden en gas- en elektriciteitsongevallen. Dankzij de centrale propaganda en het enthousiaste vrijwilligerswerk groeide het netwerk snel. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was een landelijk dekkend stelsel van meer dan honderd brigades actief, een fundament voor het moderne waterreddingswezen in Nederland.

De Reddingsbrigade van Apeldoorn

De Apeldoornse Reddingsbrigade dateert van februari 1934. De oprichting kwam niet alleen voort uit de groeiende landelijke belangstelling voor het redden van drenkelingen, maar ook uit de wens om in het binnenland mensen op te leiden in reddend zwemmen.

10 Uitgave van de radiolezing van de heer Meijerink op 16 februari 1935 over het redden van drenkelingen uit auto's.

Inv.nr. KE001764

245

AUTO TE WATERI

De beginjaren

Apeldoorn kende destijds verschillende zwembaden, waaronder het Kristalbad, waar veel werd geoefend en de Zwem- en Poloclub A.Z.C. actief was. Op 9 februari 1934 organiseerde deze vereniging een 'causerie' met lichtbeelden over redding van drenkelingen, verzorgd door Meijerink. Naar aanleiding van deze lezing werd besloten ook in Apeldoorn een reddingsbrigade op te zetten. De oprichters waren onder anderen P. van der Heijden, W. Harkema en A. van Rossum. Zij stelden zich ten doel de veiligheid in en rond het water te vergroten door het geven van instructies en demonstraties.

De brigade sloot zich aan bij de Nederlandse Bond tot het Redden van Drenkelingen en kreeg de beschikking over oefenmateriaal dat door de bond werd verstrekt. De eerste trainingen waren gericht op het aanleren van reddingstechnieken, het veilig benaderen van drenkelingen en het toepassen van kunstmatige ademhaling.

Daarnaast organiseerde de Apeldoornse Reddingsbrigade al snel demonstraties tijdens lokale evenementen en zwemwedstrijden, om het publiek te laten zien hoe levens gered konden worden bij waterongevallen.

Wederopbouw en groei

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwamen de activiteiten van de brigade vrijwel stil te liggen, maar na de Bevrijding werd de organisatie nieuw leven ingeblazen. Bovendien groeide in de jaren vijftig de belangstelling voor veiligheid in en rond

het water, mede door de toenemende welvaart en de opkomst van recreatief zwemmen.

De brigade breidde haar taken uit met opleidingen voor zwemmend redden (later het reddingszwemmen) en EHBO, en werkte daarbij samen met scholen en sportverenigingen in Apeldoorn. De aandacht voor waterongevallen en specifiek, het redden van drenkelingen uit auto's, is tot op de dag van vandaag een belangrijk speerpunt van de brigade.

Aandacht voor drenkelingen uit auto's

De initiatiefnemer van de Haarlemse reddingsbrigade Meijerink was ook de eerste die landelijke aandacht vroeg voor het redden van drenkelingen uit auto's. Op zaterdag 16 februari 1935 gaf hij hierover een radiolezing.¹³ Dankzij de promotie van de zwemkunst door de bond was het aantal mensen dat kon zwemmen inmiddels fors toegenomen, waardoor het aantal verdrinkingsgevallen afnam.

Toch bracht de opkomst van de auto nieuwe gevaren met zich mee. Nederland is rijk aan water, en door mist en gladheid raakten steeds meer auto's te water. In zijn radiotoespraak vertelde Meijerink dat in 1934 maar liefst 85 voertuigen te water waren geraakt, waarbij 43 slachtoffers vielen. Hij vermeldde onder andere een tragisch ongeluk bij Emmercompasuum, waar op Tweede Kerstdag zeven inzittenden, onder wie vier kinderen, omkwamen. De Boskoopse Reddingsbrigade vroeg daarom aan de bond om dit soort ongelukken te bestuderen.

Lessen uit praktijkervaring

Aan de papieren uitgave van de radio-uitzending werden drie korte rapporten toegevoegd. Het eerste rapport was van de heer H. van der Voet uit Katwijk, die samen met zijn twee halfbroers op 28 februari 1935 te water raakte. Het tweede verslag betrof een ongeluk op 16 februari 1935, waarbij de arts A.G.M. Verbeek uit Amersfoort verdronk. Het derde verslag ging over een redding op 27 november 1930 in de Schelde, waarbij door samenwerking tussen een schipper en een lid van de reddingsbrigade drie drenkelingen konden worden gered. Deze ervaringen werden gebruikt om adviezen op te stellen voor inzittenden en redders bij auto-te-waterongevallen, en om aanbevelingen te doen voor de aanschaf van veiligere auto's.

In 1937 schreef Meijerink in opdracht van de bond een boekje over het redden van drenkelingen uit auto's gebaseerd op zijn succesvolle radio-uitzending. In 1939 volgde hiervan een herdruk. Naast adviezen werden ook de lessen beschreven die waren geleerd uit proeven met auto's te water. Verschillende brigades, waaronder die van Boskoop, Amsterdam en Haarlem, deden praktijkproeven met het te water

¹³ A.J. Meijerink, *Het redden van drenkelingen uit auto's*, Nederlandse Bond tot het Redden van Drenkelingen radiouitzending van 16 februari 1935, (Amsterdam z.j.) 3-22.

laten van auto's. Kennis en onderwijs waren essentieel: door deze experimenten kon het aantal slachtoffers van de 'natte dood' drastisch worden verminderd, ondanks de groei van zowel het aantal auto's als de bevolking.

De eerste die het vraagstuk 'hoe te handelen in een dergelijke situatie' praktisch onderzocht, was Frans van Lunteren van de Rotterdamse Reddingsbrigade. Hij ontwierp een zogenaemde 'duikkist', die werd gesloten op dezelfde manier als een auto, met een portier. In deze duikkist werden duikpoppen gelegd die 'gered' moesten worden. Later volgden andere reddingsbrigades, zoals die van Delft, met experimenten, waarbij echte auto's met duikpoppen te water werden gelaten.

Samenwerking met instanties

Bij deze experimenten werden ook andere organisaties betrokken, zoals de politie, de brandweer, de Koninklijke Nederlandsche Automobiel Club (KNAC), de ANWB, Het Oranje Kruis, het Rode Kruis en diverse EHBO-verenigingen. De eerste besprekingen vonden plaats in de Industriële Club in Amsterdam, waar werd geconcludeerd dat alleen praktijkproeven echt inzicht konden bieden.

Met steun van de Koninklijke Marine in Den Helder, de directie van de Fordfabrieken in Amsterdam, de Amsterdamse brandweer en de Amsterdamse Reddingsbrigade, werden de eerste grootschalige experimenten daadwerkelijk uitgevoerd.

Tijdens proeven die op 1 september 1934 plaatsvonden bij de Fordfabrieken, werd de cruciale ontdekking gedaan: door het ontstaan van een luchtbel in de auto ontstond een kort evenwicht tussen de druk binnen en buiten de cabine, waardoor inzittenden tijdelijk konden blijven ademen. Zodra dat evenwicht was bereikt, konden de portieren worden geopend en kon(den) de inzittende(n) ontsnappen.

In de haven voerden marineduikers proeven uit op tien meter diepte; zij konden ongeveer vijf minuten in de auto blijven zitten voordat het gevaarlijk werd.

Uit deze proeven bleek dat door het gewicht van de motor aan de voorzijde van de auto, de meeste lucht zich aan de achterzijde verzamelde. Daar bevond zich dus de grootste kans op ontsnapping.

Technische aanbevelingen en demonstraties

Auto's uit de jaren twintig waren vaak nog voorzien van een linnen kap. Bij reddingsacties kon dan worden volstaan met het opensnijden van de kap. Later werden deze kappen echter verstevigd met ijzerdraad, waardoor dit niet meer mogelijk was. Leden van de reddingsbrigade gaven autofabrikanten daarom het advies om voertuigen uit te rusten met een uitneembaar of draaibaar achterraam. In dit kader knoopte de bond speciaal gesprekken aan met het Koninklijk Huis om ervoor te zorgen dat auto's van het hof voortaan uitsluitend van dergelijke ramen voorzien zouden zijn.¹⁴

¹⁴ M. Peters, J. van der Vooren, *De redders in nood 100 jaar reddingsbrigade Nederland* (Haarlem 2017) 56.

AUTO te water

HOE TE HANDELEN BIJ EEN TE WATER GEREDEN AUTO

De KONINKLIJKE NEDERLANDSE BOND TOT HET
REDDEN VAN DRENKELINGEN
Frans Halsstraat 8, 2021 EK Haarlem
Postgiro 7626 - telefoon 023 - 264386 / 274335

- 11 Brochure Auto te water van de Koninklijke Nederlandse Bond tot het redden van drenkelingen.

Collectie Apeldoornse Reddingsbrigade

248

VEILIG. JAARBOEK KORPORA

De eerste inzittende verlaat de cabine, na een extra hap lucht te hebben ingenomen
De medepassagiere blijft intussen lucht happen boven in de kap...

- 12 Ontsnapping uit de eerste autocabine van de Apeldoornse reddingsbrigade, in: *De Spiegel* (1954).

CODA, Apeldoorn

De Amsterdamse Reddingsbrigade was daarna bijzonder succesvol met demonstraties waarbij een cabine onder water werd getoond. De ervaringen van de brigades sloten goed aan bij die van ervaringsdeskundigen die zelf een auto-te-waterongeluk hadden overleefd.

De Haarlemse Reddingsbrigade plaatste later een raampje in het dak van de demonstratiecabine en gaf met deze oefencabine meerdere demonstraties. Ook

Boskoop ging oefenen met een autocabine zonder zuurstofapparaat, waarbij de tijd dat iemand onder water kon blijven steeds verder werd opgevoerd. Meijerink benadrukte daarbij dat dit geen wedstrijd was! Hij wees erop dat het niet alleen belangrijk is om te weten hoe je uit je eigen auto, bus of taxi kunt ontsnappen, maar vooral dat je moet kunnen zwemmen.¹⁵

Na de jaren dertig veranderde de vorm van de auto, en in de jaren zestig werd definitief afscheid genomen van de luchtbeltheorie. De nieuwe instructies, waarbij de auto juist zo snel mogelijk moest worden verlaten, werden opgenomen in de brochure *Auto te water*, die via het CBR onder alle rij scholen werd verspreid.¹⁶

Cursus Auto te water Apeldoorn

De eerste autocabine

De radiotoespraak en het boekje van Meijerink inspireerden ongetwijfeld ook de leden van de Apeldoornse Reddingsbrigade opnieuw voor het redden van drenkelingen uit auto's. Nog in datzelfde jaar ontwierp een van de leden de eerste autocabine die in het Kristalbad te Apeldoorn kon worden gebruikt. Het betrof een zware metalen constructie die onder water kon worden gebracht. Hiermee konden cursisten oefenen in het handelen bij een auto-te-waterongeval.

Volgens brigadeleden was het model ook naar de toenmalige normen gevaarlijk omdat de cabine snel naar de bodem zank. Toch sloot het ontwerp goed aan bij de praktijk omdat echte auto's te water toen ook snel zonken.

Waar circa tachtig procent van de brigades actief was aan de kust of bij rivieren, wist de Apeldoornse brigade midden op de Veluwe, zonder groot open water, een uniek specialisme voor zwembaden te ontwikkelen.

De tweede autocabine

Vanwege het succes van de eerste autocabine, viel al snel het besluit om een professioneler model aan te schaffen. Hiervoor werd een commissie opgericht, waarin Wim van Straten, zwemleraar van beroep en vanaf 1957 instructeur en examinator van de brigade, zitting nam.

Hij vertelt dat het nieuwe model van licht materiaal werd gemaakt en verzaard moest worden met gewichten om te kunnen zinken. Hiervoor werden vijf gewichten van elk vijftientig kilo gebruikt.

Het compacte formaat van de cabine, die op kleine wielen stond, maakte haar zeer mobiel en geschikt om via de deuren van vrijwel elk zwembad naar binnen gereden te kunnen worden. De cabine woog ongeveer honderd kilo en kon door vier man worden opgetild. Om de cabine gecontroleerd in zwembaden te kunnen laten zakken, werd een speciale stelling gebouwd.

¹⁵ Meijerink, *Het redden van drenkelingen uit auto's [...]* 1935, 8.

¹⁶ Peters, Van der Vooren, *De redders in nood*, 57.

13 Detail van de tweede autocabine van de Apeldoornse Reddingsbrigade.

Inv.nr. 00047616.C

Bij demonstraties op stranden moest soms een hijskraan worden gebruikt. De belangstelling van andere brigades voor het ontwerp van deze tweede autocabine was groot, omdat zij vaak alleen over cabines beschikten die aan hun eigen zwembad of omgeving gebonden waren.

De commissie, zo vertelt Wim van Straten, had de keuze tussen twee aankoopopties: een klein bedrag betalen waarbij de mal eigendom bleef van het bedrijf dat de autocabine produceerde, of een hoger bedrag waarbij de mal eigendom werd van de Apeldoornse brigade. Uiteindelijk werd gekozen voor de tweede optie, zodat de autocabine inkomsten kon genereren, waarmee het voortbestaan van de brigade kon worden verzekerd.

Cursussen en traditie

Cursussen kwamen vaak tot stand in samenwerking met rijscholen, zoals die van Frans Kant, en verzekeringsmaatschappijen, waaronder Centraal Beheer uit Apeldoorn. De brigade verzorgde naast cursussen ook vele demonstraties door heel Nederland, waarmee eveneens inkomsten werden gegenereerd. Tijdens deze wekelijkse tochten was op de terugweg altijd geld gereserveerd voor een gezamenlijke 'frietstop', een traditie die de teamgeest versterkte.

Door het aanbieden van deze cursus voor een breed publiek, het eenvoudige gebruik in vrijwel alle zwembaden en de hoge investering in een veilige, innovatieve cabine, wist de brigade in Apeldoorn zich met de cursus 'Auto te water' te onderscheiden van andere brigades.

- 14 Een van de oefeningen met auto te water in het Sportfondsenbad in Apeldoorn.

Collectie Apeldoornse Reddingsbrigade

- 15 Vrijwilligers, onder wie Anton Mulder, staan in de stand op de Hesta Show met de autocabine om reclame te maken voor de reddingsbrigade.

Collectie Apeldoornse Reddingsbrigade

Demonstraties: realistische reddingen en publiekstrekkers

De Apeldoornse Reddingsbrigade gaf vanaf de jaren zeventig frequent demonstraties door het gehele land, soms wel twintig per jaar. In een aantal gevallen werden daarbij zelfs echte auto's het water ingereden. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij demonstraties in het Apeldoorns Kanaal, het Maas-Waalkanaal bij Mook en tijdens landelijke veiligheidscampagnes.

Deze demonstratiedagen trokken veel publiek. Auto's werden met hulp van de brandweer de kanalen ingeduwde om toeschouwers een realistisch beeld te geven van een reddingsactie. Bij elk wiel bevond zich een duiker van de brandweer om de veiligheid te waarborgen.

Omdat het zicht in het kanaal onderwater vrijwel nihil was, werd gewerkt met touwen en markeringen, zodat redders wisten waar de auto zich bevond. Zonder deze hulpmiddelen kon de auto snel uit het zicht raken en was onbekend of het goed ging met de inzittenden in de cabine.

De autocabine werd ook gebruikt bij landelijke evenementen, zoals zwemvierdaagsen en open dagen van de ANWB.

16 Cursus 'Auto te Water' in het Kristalbad te Apeldoorn, jaren 80.

Reddingsbrigade Apeldoorn

Tijdens deze demonstraties liet de brigade zien hoe iemand tien minuten veilig in een auto onderwater kon blijven. Vaak was het Harry Meijer die in de cabine plaatsnam. Met een bordje gaf hij onderwater het teken dat alles in orde was. Hoewel dit voor het publiek indrukwekkend was om te zien, is dit nu onverantwoord. Tegenwoordig luidt de instructie bij een auto te water dat het voertuig zo snel mogelijk dient te worden verlaten.

Voor extra spektakel werd soms gebruikgemaakt van een bouwkraan om de cabine in het water te laten zakken. Dit leverde indrukwekkende beelden op, maar kon ook gevaarlijk zijn. Zo kwam de cabine tijdens een demonstratie bij het Heidebad in Ede een keer vast te zitten doordat het contragewicht van de kraan op het dak belandde en de deur blokkeerde. Omdat de cabine bij het ophijsen boven de grond vaak instabiel bungelde, werd later een verbeterde constructie gemaakt die veiliger was.

De vrijwilligerscultuur binnen de brigade speelde altijd een grote rol. Tijdens interviews komen vooral herinneringen naar boven aan saamhorigheid, humor en bijzondere momenten: van carnavalsoptochten met de cabine op een aanhanger tot echte reddingsacties waarbij moed en improvisatie cruciaal waren.

Landelijke en internationale bekendheid

Vanaf de jaren dertig tot ver in de jaren zeventig verschenen meerdere 'populaire' artikelen over de door de Apeldoornse brigade gegeven training 'Auto te water', in vele Nederlandse kranten en onder meer het weekblad *De Spiegel*, maar ook internationaal, in het Zwitserse dagblad *Süd Ost*. Deze publicaties vergrootten de bekendheid van de demonstraties met de autocabine aanzienlijk.

17 Leerlingen van de Herziene Primaire Opleiding (HPO) van de politie nemen in 1985 deel aan de cursus 'Auto te water' in het Sportfondsenzwembad in Apeldoorn. Links Co Bijl.

Foto Co Bijl

253

AUTO TE WATER!

De aandacht bereikte een hoogtepunt bij de wereldwijde belangstelling voor het beruchte Chappaquiddick-incident in 1969 in de Verenigde Staten, waarbij senator Ted Kennedy betrokken was.¹⁷ Hij raakte in de nacht, bij een pont, met zijn auto te water. Kennedy overleefde het ongeluk, maar zijn passagier, zijn secretaresse Mary Jo Kopechne, verdronk.

Het incident had wereldwijd grote gevolgen, vooral omdat Kennedy het ongeluk pas de volgende dag meldde. Hij hield vol dat hij had geprobeerd Mary te redden, maar dat dit niet was gelukt. Het schandaal vestigde internationaal de aandacht op de gevaren van auto's te water.

Na dit ongeluk kwam er zelfs een delegatie uit de Verenigde Staten om de Nederlandse cursus 'Auto te water' bij te wonen. Op 22 oktober 1969 werd over dit onderwerp door Cinecentrum Hilversum een TV-reportage gemaakt voor de Amerikaanse televisie.¹⁸

Ook traden leden van de brigade, onder wie Martin Bevelander, in de eenentwintigste eeuw op in landelijke televisieprogramma's, zoals *Blik op de weg*. Voor de televisie werden geregeld oefeningen nagespeeld om te laten zien hoe je veilig uit een te water geraakte auto kon ontsnappen.

¹⁷ [www.wikipedia.org](https://en.wikipedia.org/wiki/Chappaquiddick_incident), aldaar: https://en.wikipedia.org/wiki/Chappaquiddick_incident.

¹⁸ *De brigade*. Maandblad van de Koninklijke Bond tot het redden van drenkelingen december (1969) 191.

18 Detail van de autocabine met het luchtventiel.

Inv.nr. 00047616.B

De cursus 'Auto te water' voor de politie

In 1972 werd het voormalige seminariegebouw in Apeldoorn in gebruik genomen als opleidingscentrum voor de Rijkspolitie. Drie jaar later verhuisde ook de kaderschool van de Rijkspolitie van Arnhem naar Apeldoorn. Tot 1980 kon daar vervolgens een eenjarige opleiding tot politieagent gevolgd worden die voornamelijk bestond uit juridische vakken.

Van theorie naar praktijk

Uit onderzoek bleek dat de politieagent in de praktijk een grote beslissingsbevoegdheid had en daardoor zelfstandig moest kunnen optreden.¹⁹ In de jaren tachtig werd de opleiding daarom vervangen door een bredere maatschappelijke opleiding, de Herziene Primaire Opleiding (HPO), die negentien maanden duurde.

Deze opleiding bestond uit drie onderdelen: vaktechnische vorming, lichamelijke vorming en mentale vorming. Het omgaan met burgers kreeg hierbij een belangrijk accent, onder meer via discussiegroepen en rollenspellen.

De introductie van de cursus

Co Bijl, groepsbrigadier bij de gemeentepolitie in Apeldoorn aan de Vosselmanstraat, wilde als mentor de leerlingen van de HPO tijdens hun stage bij het korps laten kennismaken met verschillende disciplines. Zo vatte hij het idee op om tijdens de afronding van de opleiding en het begin van het praktijkgedeelte tijdens de stage een paar spannende activiteiten te organiseren, waaronder de cursus met de autocabine en het beklimmen van de ladderwagen van de brandweer.

¹⁹ Ronald van der Wal, *De geschiedenis van de Nederlandse politie: de vakorganisatie en het beroepsonderwijs* (Amsterdam 2007) 558.

19 De politie oefent met blinddoek en uniformjas met de autocabine in oktober 2010.

Foto Co Bijl

Bijl kwam destijds in contact met Anton Mulder, die namens de reddingsbrigade de cursus 'Auto te water' verzorgde. Hij besloot lid te worden van de Apeldoornse brigade en gaf later zelf als instructeur les aan politiegroepen. Samen met Martin Bevelander introduceerde hij de cursus bij de politieopleiding in Lochem (De Cloese). Zo werd 'Auto te water' een vast onderdeel van de politieopleiding.

Bijl werd later zelfs voorzitter van de brigade. De cursus ging deel uitmaken van een meerdaagse politieopleiding, waarin agenten lange afstanden moesten lopen, zwemmen en zware opdrachten uitvoeren. Samen met Martin Bevelander, Theo Ros en enkele brandweermensen werd de training vanaf 1978 gegeven in het Sportfondsenbad. Vaak begonnen de lessen al om zeven uur 's morgens. De cursus vond meestal plaats aan het einde van de opleiding en begin van de stage als afsluitende test om te kijken of de leerlingen fysiek konden voldoen aan de eisen.

Doel en uitvoering

Voor de politie was de cursus niet zozeer bedoeld om te leren ontsnappen uit een auto te water, maar vooral om te leren omgaan met stressvolle situaties. De oefeningen hielpen cursisten hun angst voor hoogtes, kleine ruimten en water te overwinnen, en dienden tevens als teambuilding. Deze teambuilding werd bij surveillancegroepen van Apeldoorn reeds toegepast om te weten wat elkaars sterke en zwakke punten waren.

Speciaal voor de politie werd de tweede autocabine aangepast met een ventiel, zodat de luchtbel sneller ontsnapte. Hierdoor werd de training intensiever, omdat

20 Reddingklos met reddingslijn van de Koninklijke Nederlandse Bond tot het Redden van Drenkelingen.

Inv.nr. 02800544

er minder zuurstof in de cabine overbleef. Ook werd geoefend met blinddoeken, om de situatie nog realistischer en stressvoller te maken. Politieagenten moesten dan geblinddoekt, geleid door een touw met een klos, mensen uit een auto bevrijden.

Een belangrijke instructie hierbij was om onder water de kortste afstand naar de auto af te leggen, omdat de inzittende(n) anders te weinig lucht had(den). Pas op het punt waar het loodrecht naar beneden ging, moest worden afgedaald. Dit maakte de oefening geschikt als stresstraining, ook voor speciale eenheden van de politie.

Bij deze cursussen was een politiepsychologe aanwezig om in te grijpen bij panieksituaties. In geval van paniek kon de deelnemer via de voorruit van de autocabine, de nooduitgang, ontsnappen: een raam dat met een pees was bevestigd en eruit kon worden gedrukt, vergelijkbaar met de ramen in de eerste auto's.

Effect en navolging

De impact van de cursus bleek groot. Een van de cursisten raakte een week na de training daadwerkelijk met haar auto te water. In de krant vertelde zij hoe ontzettend blij ze was dat ze de cursus had gevolgd, omdat ze precies wist wat ze moest doen; ze bleef kalm, klom uit de auto en ging op het dak zitten, waar ze rustig wachtte op de hulpdiensten.

21 Oefenen met de luchtbel in de derde autocabine in 2001 in het Sportfondsenbad in Apeldoorn.

Foto Co Bijl

257

AUTO TE WATER!

Ook studenten van de Nederlandse Politieacademie (NPA) trainden in de periode 1985-2005 in het Sportfondsenbad en legden daar hun praktijkexamen af. De trainingen verzorgde de politie zelf, terwijl de praktijkexamens werden afgenomen door leden van de reddingsbrigade. Het theorie-examen vond plaats op de Politieacademie, waar eveneens leden van de brigade aanwezig waren.

De derde autocabine

Vanaf de jaren negentig verschoof de aandacht steeds meer naar een bredere vorm van waterhulpverlening, mede door de aansluiting bij de Nationale Reddingsvloot. Toch werd in 1991 nog een derde autocabine aangeschaft, die tot op de dag van vandaag in gebruik is.

Deze derde cabine, gebouwd door een bedrijf in Werkendam, had een platter dak, vergelijkbaar met moderne auto's, en was voorzien van verlichting. De cabine kostte 32.000 gulden. Ook bij deze productie besloot de brigade de mal zelf aan te schaffen, zodat toekomstige reproductie of aanpassing mogelijk bleef.

Nieuwe inzichten en strengere regels

Door de steeds strengere veiligheidsvoorschriften en de veranderde inzichten over hoe een auto te water diende te worden verlaten, raakte de cursus 'Auto te water' geleidelijk op zijn retour.

De Apeldoornse Reddingsbrigade maakt tegenwoordig deel uit van de Nationale Reddingsvloot en valt rechtstreeks onder de overheid, binnen het kader van de veiligheidsregio's. Als zodanig werd de brigade onder andere actief ingezet tijdens de watersnood in Limburg in 2021.

Tegenwoordig geeft de brigade, meestal samen met de brandweer, vaker de cursus oppervlakteredding. Daarmee heeft een duidelijke verschuiving plaatsgevonden: van de cursus 'Auto te water' naar een bredere focus en meer professionele vorm van waterhulpverlening.

Besluit

De autocabine die de Apeldoornse Reddingsbrigade in 2025 aan Korpora schonk, is veel meer dan een tastbaar object. Ze vertelt het verhaal van nut, historie en betekenis van de cursus *Auto te water*. Een cursus die decennialang mensen bewust maakte van de gevaren van voertuigen te water én hen leerde hoe ze zichzelf konden redden.

De Apeldoornse brigade, opgericht in 1934, heeft in de loop van haar geschiedenis een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van waterveiligheid in Nederland. De komst van de auto bracht nieuwe uitdagingen met zich mee en juist binnen de brigades ontstond het inzicht dat praktische kennis en oefening levens konden redden.

De ontwikkeling van de unieke autocabine, bedoeld voor gebruik in zwembaden en demonstraties door het gehele land, bezorgde de brigade niet alleen landelijke, maar zelfs internationale bekendheid. Het was een innovatief hulpmiddel dat techniek, training en voorlichting op een bijzondere manier samenbracht.

Door de jaren heen veranderden voertuigen, verkeersstromen en veiligheidsnormen, maar één les bleef altijd hetzelfde: probeer niet in paniek te raken, denk na en blijf rustig!

Die eenvoudige regel, ooit centraal in de cursus *Auto te water*, geldt nog steeds in elke noodsituatie.

Dankzij samenwerking met organisaties op het gebied van verkeersveiligheid, politie, brandweer en andere hulpdiensten, groeide de Apeldoornse reddingsbrigade uit tot een organisatie met grote maatschappelijke betekenis.

Haar kracht schuilt in de vrijwilligerscultuur, in de mensen die, vaak jarenlang, hun kennis, tijd en toewijding inzetten om anderen te helpen. Daarmee vormt de brigade niet alleen een onderdeel van het lokale geheugen van Apeldoorn, maar ook van het collectieve erfgoed van Nederland. Met haar kennis, inzet en samenwerkingsvermogen heeft de Apeldoornse Reddingsbrigade Nederland – letterlijk én figuurlijk – een stuk veilig(er) gemaakt.

Probeer niet in
paniek te raken,
denk na en blijf
rustig!

Summary

The article *Auto te water!* traces the history of water rescue in the Netherlands and the pivotal role of the Apeldoorn Rescue Brigade. Founded in 1934, the brigade gained (inter)national fame with its innovative “Auto te water” course, training people to escape from submerged vehicles. The article explores the evolution of rescue methods – from 18th-century resuscitation experiments to modern lifesaving techniques – and highlights how the brigade’s unique training cabin became a symbol of Dutch safety innovation. Through collaboration with police, fire service, and insurers, the brigade professionalized water rescue and contributed to public safety education. The donated training cabin now preserved by Korpora represents not just a technical artifact, but a legacy of courage, dedication, community service, and prevention.

Keywords

Rescue brigade, submerged car, water rescue, drowning prevention, resuscitation

Over de auteur

Annet Ruseler (1965) studeerde Maatschappij Geschiedenis aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Zij is werkzaam als manager collectie informatie bij Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid. Haar passie ligt bij het digitaal aanbieden van collecties in een bredere context door middel van Linked Open Data. Haar focus ligt op het vertellen van verhalen rondom de objecten van Korpora. Haar werk legt verbinding tussen materieel erfgoed en de mensen die ermee werkten. Zij is redactielid van *Veilig Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid*.

AANWINSTEN

voor de
collectie

1 Een ensemble uit de grote schenking van het Nederlandse Rode Kruis te Eindhoven, Regio Oost-Brabant.

Verw.nr. 002378

Een grote en belangrijke aanvulling op het erfgoed van het Nederlandse Rode Kruis

Naast vele uniformen, hoofddekseis en emblemen ontving Korpora van het Nederlandse Rode Kruis (NRK) te Eindhoven, Regio Oost-Brabant, een schenking die bestaat uit medische apparatuur, een vijftal zuurstofapparaten en uitrustingstukken.

Onder de uniformen bevindt zich een aantal groene wollen kledingstukken, waaronder een overjas, een servicedress en een battledress met bijbehorend hoofddekseis van de Rode Kruis Colonne Eindhoven uit de jaren vijftig.

De Nederlandse Rode Kruis Colonne bestond in de jaren veertig en vijftig uit een groep ambulances of voertuigen van het Rode Kruis die bij rampen, grootschalige evenementen of andere situaties kon worden ingezet om ondersteuning te bieden als er behoefte was aan snelle en georganiseerde medische hulp. De organisatie van de colonnes was min of meer op dezelfde leest geschoeid als die van de krijgsmacht. Iedere vrijwilliger had een rang en moest deels bekend zijn met de militaire exercitie, zodat zo nodig kon worden gemarkeerd.

Voorts bestaat de schenking uit een groot aantal emblemen, rangonderscheidingsstekens, vaardigheidselementen en een helm voorzien van een geschilderd Rode Kruisembleem met een verbandtas uit de jaren dertig.

Twee van de vijf zuurstofapparaten zijn afkomstig van de Haagse leverancier J. Duiker. Deze firma importeerde voor de Tweede Wereldoorlog Auer zuurstofapparaten, daarna voornamelijk van het merk Draeger. Het geschonken exemplaar

De organisatie van de colonnes was min of meer op dezelfde leest geschoeid als die van de krijgsmacht

betreft een naorlogs rugzakmodel (Tornister) Draeger zuurstofmasker met Pulmotor uit 1957. Deze Pulmotor (trekmotor) werd ook wel een Wiederbelebungsgerät MEDI 437 / 42006 of reanimatieapparaat genoemd. Het praktische van dit systeem was dat alle onderdelen in één metaal rugzak waren ondergebracht en door middel van een lederen draagstel op de rug gedragen kon worden. Hierdoor was het apparaat vrijwel overal te gebruiken. Daarnaast zorgde de handgreep ervoor dat het apparaat op de dekseiszij-

de door smalle gangen kon worden voortgesleept. Het wisseldruk-ventilatieapparaat werd voor de reanimatie van slachtoffers gebruikt die niet zelfstandig konden ademen. Zodoende werd het slachtoffer voorzien van zuurstof via het aanwezige

- 2 Een Nederlandse legerhelm model 1934 van het NRK voorzien van een geschilderd Rode Kruisembleem met bijbehorende verbandtas uit de jaren dertig.

Inv.nrs. 00047906-00047907

zuurstofcilinder en het toedieningssysteem. Slachtoffers met nog waarneembare of na de reanimatie weer op gang gebrachte ademhaling, konden via het zuurstof-inhalatieapparaat ook van zuurstof worden voorzien. Daarbij voerde het ingebouwde afzuigapparaat water, vuil en slijm af.

Het andere exemplaar betreft een houten zuurstofreddingskoffer Audos J1 van het merk Auer uit 1940.

Alle verworven objecten tezamen vormen een heel mooie aanvulling op de reeds bestaande nationale collectie Nederlandse Rode Kruis die Korpora beheert.

Het Nederlandse Rode Kruis is onderverdeeld in regio's en districten. Nederland telt in totaal elf regio's die weer zijn onderverdeeld in 127 locaties en 21 districten, waar duizenden vrijwilligers en een aantal beroepskrachten werkzaam zijn. Zo bestaat de Rode Kruis Regio Oost-Brabant, waar de schenking van afkomstig is, uit verschillende districten en locaties, waaronder Den Bosch, Eindhoven, Helmond, Oss, Valkenswaard en Veghel. Het hoofdkantoor van deze regio bevindt zich in Den Bosch.

De honderden vrijwilligers en een klein team van beroepspersoneel zetten zich dag en nacht in voor diverse vormen van hulpverlening. Daarbij valt te denken aan EHBO-ondersteuning op evenementen, EHBO-cursussen, bevolkingszorg, noodhulp en het geven van voorlichting. Deze voorlichting bestaat onder meer uit het verzorgen van gastlessen over EHBO en humanitair oorlogsrecht op scholen en interactieve workshops vanuit het programma 'Goed voorbereid'. Het doel hiervan is om mensen voor te bereiden op noodsituaties en ter bevordering van zelfredzaamheid.

AANWINSTEN

voor de
collectie

- 1 Een deel van de schenking, met rechtsboven een Amerikaanse brandweershelm (zie afb. 4) en links daarvan een foto van L.W. Oosterhuis in brandweeruniform met voornoemde of een vergelijkbare helm in een FIAT brandweervoertuig. Daaronder een kabinetfoto van een Amsterdamse brandweerman uit 1874 (zie afb. 2), rechts daarvan een brandweerbijl met lederen foedraal, en helemaal onderaan een naambord van de firma van Louis Wilhelm Oosterhuis.

Verw.nr. 002369

De keuze van de executeur

Uit de nalatenschap van L.W. Oosterhuis, ‘deskundige op het gebied van brandweermaterieel’

De meest voorkomende manieren waarop de collectie van Korpora wordt uitgebreid zijn schenkingen en aankopen. Dat een executeur op zoek gaat naar een relevante bestemming voor objecten in een nalatenschap en uitkomt bij Korpora, gebeurt zelden. Het verheugt de conservatoren dat Mr W.L. Valk Bewindvoering, Beheer en Executele B.V. voor een aantal in meerdere opzichten interessante brandweer gerelateerde objecten Korpora heeft gevonden en uitgekozen.

Alvorens in te gaan op de schenking, is het interessant om te kijken naar de oorspronkelijke bron van de objecten uit de nalatenschap van Gustaaf Wilhelm Oosterhuis (1893-1980). Hij was een zoon van Gustaaf Oosterhuis (1858-1938) en Louise Wilhelmina Gunst. Zij hadden nog een zoon, die Louis Wilhelm – naar zijn moeder – werd genoemd. Van laatstgenoemde, van wie alleen zijn geboortejaar bekend is – 1894 – is het materiaal uit het legaat afkomstig, dat kennelijk bij zijn broer terecht is gekomen.

Nadat Louis Wilhelm zijn HBS-diploma had behaald, was hij werkzaam als ‘kantoorbediende’, en vanwege broederdienst werd hij in 1913 vrijgesteld van militaire dienst. Later komen we hem tegen als ‘Deskundige op het gebied van Automobielen, Brandweer- en Reinigingsmaterieel’, zoals vermeld staat op een geëmailleerd naambord van zijn firma dat deel uitmaakt van de schenking. Deze achtergrond van

de broer van de erflater verklaart de brandweer gerelateerde objecten in de schenking.

De aanwezigheid van een item daarin kan mogelijk worden verklaard door de familieachtergrond van Louis Wilhelm. Dit betreft een heel bijzondere vintage kabinetfoto – een foto van grotere afmetingen dan de kleine, zogeheten carte-de-visite foto’s – van een Amsterdamse brandweerman ten voeten uit, gemaakt in 1874 (zie afb. 2). Onder de afbeelding is op het karton een gedrukt kader aanwezig waarbinnen een gedrukte tekst is geplakt die luidt ‘De Amsterdamsche Brandweer.’ Een vergelijkbaar exemplaar is vooralsnog on-

[...] een heel bijzondere vintage kabinetfoto – een foto van grotere afmetingen dan de kleine, zogeheten carte-de-visite foto’s – van een Amsterdamse brandweerman ten voeten uit, gemaakt in 1874

- 2 'De Amsterdamsche Brandweer', een Amsterdamse brandweerman uit 1874, het jaar waarin de stad beroepsbrandweer kreeg, bij welke gelegenheid hoogstwaarschijnlijk deze kabinetfoto werd gemaakt. Fotograaf Andries Jager of Pieter Oosterhuis.

Inv.nr. 00047801

bekend. Wel is er een serie kabinetfoto's bekend voorzien van het direct op het karton gedrukte onderschrift 'De Amsterdamsche Brandweer. A. Jager, Damrak 81 Amsterdam.', maar het is nog niet bekend of tot deze serie ook de foto van de brandweerman behoort. Hoogstwaarschijnlijk zijn deze foto's genomen en uitgegeven ter gelegenheid van de oprichting van de beroepsbrandweer in Amsterdam in 1874.

Het ligt voor de hand dat de foto is gemaakt door de overgrootvader van Louis Wilhelm, Pieter (1816-1885, ook Pieter Haatje Pieterszoon en Pieter H.Pzn.), net als zijn vader, Haatje Pieters Oosterhuis (1784-1854), kunstenaar. Pieter leefde in een periode waarin de fotografie haar intrede deed, waar hij zich al vroeg mee ging bezighouden, en behoort tot de pioniers op dit gebied in Nederland. Zijn zoon Gustaaf, de vader van Louis Wilhelm, ging met hem samenwerken, maar die was pas ongeveer zestien jaar oud toen de bewuste foto van de brandweerman werd gemaakt.

De aantrekkelijke foto van een brandweerman van het goed aangeschreven Amsterdamse korps is echter ook gebruikt in de zogeheten leporelloalbums met foto's uitgegeven door Andries Jager (1825-1905), vanaf 1849 uitgever en boekhandelaar en vanaf 1865 ook kunsthandelaar in Amsterdam, en tevens fotograaf. Hij publiceerde boekwerkjes, onder andere almanakjes, later ook topografische series, kunstreproducties en 'photographieën' in diverse vormen, zoals stereofoto's, kabinetfoto's en cartes-de-visite, waarbij hij zich specialiseerde in leporelloalbums.

Een voorbeeld hiervan is de uitgave getiteld *Album de costumes des Pays-Bas*, met twaalf ingekleurde foto's van Nederlandse kostuums, waaronder de bewuste foto. Van genoemde titel bestaan verschillende uitgaven, met en zonder de foto van de brandweerman, die gedateerd worden tussen 1870 en 1930. Daarnaast komt de foto in ieder geval voor in het album *Amsterdam et ses environs*, met 28 foto's. Het onderschrift van een foto uit een uitgave van eerstgenoemd album luidt 'Costumes des Pays-Bas. Amsterdam un pompier. Publiés par A. Jager, Damrak 81, Amsterdam, Le droit de reproduction réservé.' (collectie Stadsarchief Amsterdam) en uit het andere simpelweg 'Un pompier.' (86×55 mm, collectie Rijksmuseum, Amsterdam).

Jager werkte aanvankelijk samen met Pieter Oosterhuis, maar tot wanneer dit, al dan niet met een of meerdere onderbrekingen, precies duurde, is vooralsnog onbekend. Voorlopig blijft het dus nog de vraag wie de foto van de stoere brandweerman heeft gemaakt, Jager of Pieter Oosterhuis. Maar het is verleidelijk om te denken dat het de laatste is geweest, gelet op de aanwezigheid van de foto in de nalatenschap van Louis Wilhelm Oosterhuis, onder andere koopman in brandweermaterieel.

Het ensemble-Oosterhuis bestaat verder uit archivalia en fotografie in relatie tot zijn rol als deskundige op het gebied van brandweermaterieel (zie afb. 3). Net als op basis van een mooi exemplaar van een Amerikaanse brandweermantel en een ingelijste foto van een dito brandweerman die een FIAT brandweervoertuig bestuurt (zie voor beide objecten afb. 1), blijkt hieruit dat Oosterhuis internationaal georiënteerd was.

- 3 Een deel van de archivalia in het ensemble-Oosterhuis, betreffende zijn deelname als exposant aan het Concorso Pompieristico Internazionale te Turijn in 1928, waaronder tal van door hem verzamelde visitekaartjes van belangrijke buitenlandse vertegenwoordigers van onder andere brandweerkorpsen.

Inv.nr. 00047802

4 Brandweerhelm. Aluminium met schild van leer voorzien van een embleem van koper. Cairns & Brother, New York, rond 1900.

Inv.nr. 00047803

Uit een aankondiging van een lezing door Oosterhuis voor de Utrechtschen Provinciaalen Brandweerbond uit 1933, komt voorts naar voren dat hij verstand van zaken had en zijn werk zeer serieus nam. Genoemde bond spreekt van Oosterhuis' 'populaire verhandeling over brandspuitpompen'. Het originele manuscript van deze verhandeling, in delen door de bond uitgegeven, maakt deel uit van de archivalia. Tot slot bevat het enigszins eclectische en wonderlijke ensemble-Oosterhuis een mooi exemplaar van een indrukwekkende brandweerbijl uit de periode 1950-1970 met het bijbehorende lederen foedraal (zie afb. 1).

Colofon

Veilig. Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid, nr. 3, 2025

Sint Eustatius 18
7333 NX Apeldoorn
T 0031 (0)55 543 0691
E Info@korpora.nl
I www.korpora.nl

REDACTIERAAD

Hoofdredacteur
Dr. Louis Ph. Sloos (Korpora)

REDACTIELEDEN

Drs. Jos Breukers (Korpora)
Drs. Tristan Broos (idem)
Drs. Annet Ruseler (idem)

REDACTIEADVISEURS

Dr. Leo van Bergen (aandachtsgebied Rode Kruis)
Drs. Thijs Gras (aandachtsgebied Ambulancezorg)
Gerard Koppers (aandachtsgebied Brandweer)
Dr. Jos Smeets* (aandachtsgebied Politie)
Raphaël Smid (aandachtsgebied Bescherming Bevolking)

Voor het aanleveren van kopij voor *Veilig. Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid* is alle informatie te vinden op www.korpora.nl/jaarboek

REDACTIEADRES

Korpora
L.Ph. Sloos
Sint Eustatius 18
7333 NX Apeldoorn
T 0031 (0)655 543 0691
E louissloos@korpora.nl

Daar waar alleen een inventarisnummer bij een afbeelding vermeld staat betreft het de collectie van Korpora.

www.aup.nl

www.korpora.nl

Fotografie en fotobewerking Ruud van der Graaf (Korpora): p. 16, afb. 4, 17-5, 20-7, 29-12, 33-14, 38-2, 62-17, 66-1, 70-2, 72-1, 74-2, 83-7, 91-12, 94-13, 96-14, 97-15, 98-16, 100-18-19, 101-20, 102-21-22, 105-25, 113-29, 119-3, 123-5, 124-6, 128-8, 130-9, 135-10, 138-11, 139-12, 142-1, 146-1, 148-2, 150-1, 157-4, 171-11, 173-12, 175-14, 185-20, 186-21, 188-22, 190-23-24, 192-25-26, 194-28, 195-29-30, 196-31-32-33, 197-34, 198-35, 199-36, 208-5, 213-9, 226-1, 228-2, 230-1, 232-2, 234-1, 240-5, 245-10, 250-13, 254-18, 256-20, 261-1, 262-2, 264-1, 266-2, 268-3, 269-4

Afbeelding omslag voor: zie p. 266

Afbeeldingen omslag achter, boven zie: p. 72; onder: p. 144

272

Ontwerp omslag en binnenwerk: Margreet van de Burgt

Erratum: In *Veilig 2* staat op p. 260-263 J.G. Meeuwisse vermeld in plaats van P.G. (Petrus Gerardus) Meeuwisse.

ISBN 978 90 4857 653 1

e-ISBN 978 90 4857 654 8

DOI 10.5117/9789048576531

NUR 680

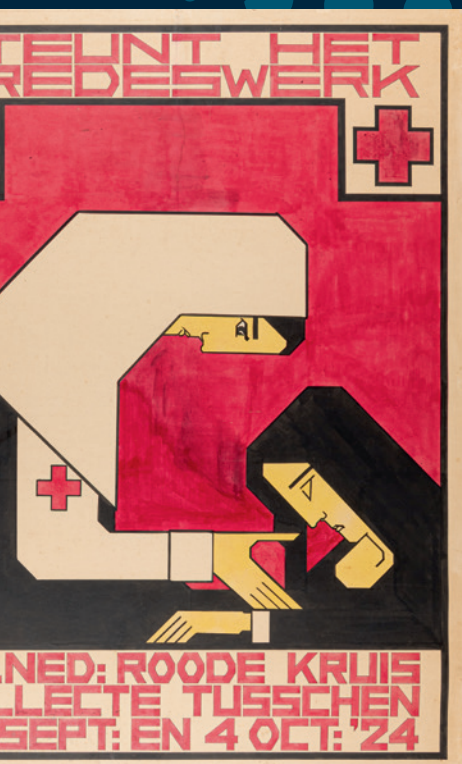

© De auteurs/Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid/Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2026

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

De meningen of opvattingen die in deze uitgave worden uitgesproken zijn en blijven voor de verantwoordelijkheid van de desbetreffende auteur. Ze geven niet noodzakelijk de mening van de directie van Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid weer, noch die van de redactieraad.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbende van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Veilig is de eerste en enige periodieke publicatie in Nederland over erfgoed van de publieke veiligheid. In dit jaarboek staat de toonaangevende collectie **Erfgoed Publieke Veiligheid** van Korpora centraal. Korpora is een initiatief van het Ministerie van Justitie en Veiligheid, de Nationale Politie, de veiligheidsregio's (NIPV) en het Nederlandse Rode Kruis.

Het erfgoed omvat vooral de nationale collecties van de Nederlandse politie, de brandweer, het Nederlandse Rode Kruis en de voormalige Bescherming Bevolking, met crisisbeheersing en rampenbestrijding en (eerste)hulpverlening als belangrijke dwarsdoorsnijdende thema's. De collectie groeit gestaag, onder meer met de historische collecties van het Nederlands Forensisch Instituut en het hoofdbureau van Het Oranje Kruis. Ook de ambulancezorg krijgt, als onderdeel van de drie-eenheid politie, brandweer en ambulancezorg, een steeds prominere plaats.

Veilig biedt een inkijk in deze fascinerende collecties en bevat per aflevering goed leesbare, wetenschappelijk verantwoorde artikelen over de verschillende deelgebieden, met daarnaast aandacht voor bijzondere en belangrijke aanwinsten.

